

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ**

Jurnal 1970-ci ildən nəşr olunur.
2008, №3 (184)

**İBTİDAİ MƏKTƏB
VƏ
MƏKTƏBƏQƏDƏR
TƏRBİYƏ**

(Elmi-metodik jurnal)

**3
2008**

Baş redaktor: prof. Y.Ş.Kərimov

Redaksiya heyəti:

Arif Muradov	- Təhsil Nazirliyi şəhərlər üzrə ümumtəhsil və məktəbəqədər tərbiyə şöbəsinin müdiri
Nurlana Əliyeva	- Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin direktoru, filologiya elmləri doktoru
Ağahüseyn Həsənov	- Bakı Məktəbəqədər Pedaqoji Texnikumunun direktoru, pedaqoji elmlər doktoru
Vidadi Xəlilov	- Təhsil Problemləri İnstitutunun şöbə müdiri, pedaqoji elmlər doktoru
Ələvsət Osmanlı	- "Pedaqogika" nəşriyyatının direktoru, fizika-riyaziyyat elmləri namizədi
Seyidağa Həmidov	- ADPU-nun kafedra müdiri, pedaqoji elmlər doktoru, professor
Atəş Abdullayev	- AMİ-nin müəllimi pedaqoji elmlər namizədi
Oqtay Rəcəbov	- Təhsil Problemləri İnstitutunun əməkdaşı, pedaqoji elmlər doktoru
Ramiz Əliyev	- Təhsil Problemləri İnstitutunun şöbə müdiri, psixologiya elmləri doktoru
Akif Əliyev	- Təhsil Nazirliyi təhsilin idarə olunmasının məlumat sistemləri şöbəsinin məsləhətçisi
Nərminə Alnağıyeva	- Təhsil Nazirliyi şəhərlər üzrə ümumtəhsil və məktəbəqədər tərbiyə şöbəsinin böyük məsləhətçisi
Həqiqət Hacıyeva	- ADPU-nun dosenti
Zəmfira Əsədova	- Bakının Nizami rayonundakı 175 nömrəli körpələr evi uşaq bağçasının müdiri
Esmira Ağayeva	- İ. Əfəndiyev adına Elitar Gimnaziyanın direktor müavini
Sevda Abbasova (məsul katib)	- Pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Yığılmağa verilmiş: 28.07.2008. Çapa imzalanmış 28.08.2008.

Kağız formatı: 70x100 ¹/₁₆. Şərti çap vərəqi 6,5.

Sifariş № 18. Tirajı 500. Qiyməti 2 manat 50 qəpik.

Redaksiyanın ünvanı: AZ1010, Bakı, Azərbaycan prospekti 40.

Tel. 493-84-41, 050-370-60-11

"RS Poliqraf" MMC-nin mətbəəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Ünvan: Bakı ş. A.Məmmədov 113. Tel.: 437-98-20.

Təhsilin yeni mərhələsində müəllimin metodik hazırlığı.....	4
<i>Fənlərin tədrisi və qabaqcıl təcrübə</i>	
Paşayeva P. Oxu dərslərində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi yolları.....	7
Quliyeva T. Söz birləşmələrinin tədrisinə dair.....	10
Şirinova Ü. Oxu dərslərində müasir təlim metodlarından istifadə.....	14
Axundova S. Kiçikyaşlı məktəblilərin kreativ təfəkkürünün formalaşmasına fənlərarası əlaqənin təsiri.....	16
Məcidova A. Riyaziyyat dərslərində fəal təlim metodlarından istifadə.....	21
Məmmədov V., Ələkbərova T. Praktiki məzmunlu məsələlərin tərtibi.....	24
Yusifli S. Hissə və kəsr anlayışlarının öyrədilməsi metodikası.....	27
Hidayətova F. Azərbaycan professional musiqi nümunələrinin tədrisi prosesində şagirdlərin mədəni tərbiyəsi.....	33
<i>Məktəbəqədər tərbiyə və təlim</i>	
Abdullayeva S. Beşyaşlıların məktəb təliminə hazırlanmasında müasir təlim texnologiyalarının tətbiqinin optimal yolları.....	38
Məmmədova X. Vətənpərvərlik və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi uşaqlara kiçik yaşlarından aşılmalıdır.....	42
Əlixanova G. Kiçikyaşlı uşaqlara humanist hisslərin aşılması yolları.....	45
Almuradova S. Bağcayashlı uşaqların musiqi inkişafının xüsusiyyətləri.....	48
<i>Tərbiyə məsələləri</i>	
Əlizadə X. Şagirdlərin intellekt mədəniyyətinin formalaşdırılması.....	53
Rzayeva A. Ekoloji tərbiyə üzrə işin təşkilinə verilən tələblər.....	57
<i>Psixologiya məsələləri</i>	
Əliyeva E. Uşaqların böyüklərlə qarşılıqlı münasibətlərində ünsiyyətin rolu.....	61
Məmmədova N. Uşaqların pədaqoji kollektivə adaptasiyasının psixoloji xüsusiyyətləri.....	65
<i>Pədaqogikanın nəzəri məsələləri</i>	
Sadiqova T., Qasimova F. Altıyaşlılarla təlimin təşkili haqqında.....	70
Məmmədova A. Beşyaşlıların savad təliminə hazırlanmaları.....	73
Qocayeva G. Ailədə tələblərdə vahidlik prinsipinin xüsusiyyətləri.....	78
<i>Məktəb və pədaqoji fikir tariximizdən</i>	
Bəşirov V. Azərbaycan maarifpərvərlərinin yaradıcılığında ana dili təlimi ideyası.....	86
<i>Xaricdə təhsil</i>	
Əsrlərin ənənəsi və müasir nəzəriyyə.....	92
<i>Tənqid və bibliografiya</i>	
Bəşirov N. II sinif üçün «İnformatika» dərsləri və onunla işləməyin bəzi məsələləri.....	96
<i>Bizim iş yoldaşlarımız</i>	
Şərəfli ömür yolu.....	104

TƏHSİLİN YENİ MƏRHƏLƏSİNDƏ MÜƏLLİMİN METODİK HAZIRLIĞI

İbtidai təhsilin məzmununda baş verən dəyişikliklər təhsil standartlarına uyğun tərtib olunmuş kurikulum əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Yeni məzmun təbii olaraq yeni dərslərlərin yaradılması zərurətini irəli sürmüşdür. Bütün bunlar isə hər bir müəllimdən özünün pedaqoji, psixoloji, metodik hazırlığına nəzər salmağı, yeni məzmunu və texnologiyalara uyğun yanaşma tərzinə yiyələnməyi tələb edir. Respublikamızda öz fəaliyyəti ilə bu tələblərə cavab verən müəllimlər çoxdur. Onların iş təcrübəsi sürətlə yayılır.

Hər hansı yenilik, təbii olaraq özü ilə müəyyən çətinliklər də gətirir. Texniki hazırlığın aşağı olması, yeni texnologiyaya bələd olmaması şagirdlərin proqram materiallarının məzmununa müstəqil yiyələnməklərinə ümid bəsləməsi müasir dövrdə müəllimlərin böyük bir qisminin xarakterinə xas olan başlıca xüsusiyyətlərdir. Təəssüf doğuran başlıca amil odur ki, ümumpedagoji və psixoloji hazırlığı olmayan, metodik yanaşmanın sirlərindən bixəbər olan şəxslər yeni texnologiya, yeni metodlar, yeni yanaşma adı altında müəllimlərə yanlış göstərişlər verirlər. Təhsildə inqilabi yolu üstün tutan bu şəxslər uzun illərdən bəri məktəblərimizdə hökm sürən hətta uğur gətirən cəhdlərdən imtina etməyi, hər şeyi yenidən qurmağı məsləhət görürlər.

Ulu öndərimiz, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev islahatın inqilabi yolla deyil, təkamül yolu ilə həyata keçirilməsini məsləhət görmüşdür: «Mənim sizə tövsiyəm ondan ibarətdir ki, islahatları düşünülmüş şəkildə aparasınız, formalizmə, konyukturaya yol verməyəsınız, Azərbaycanın milli ənənələrinin üstündən keçməyəsınız. Bunlar həqiqətən həm Azərbaycan təhsilini dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsili səviyyəsinə ardıcıl surətdə çatdırsın, həm də burada səhvlər buraxılmasın, mövcud yaxşı işlər pozulmasın.

Nəsə qurub-yaradan adam görək düşünsün ki, o, mövcud olandan daha yaxşısını yaradır. Əgər onu yarada bilmirsə, qoy mövcud olandan əl çəkəsin, hələlik onunla yaşasın». Hər bir addımımızda bu dəyərli ideyaya əsaslanmalıyıq. Bu məqsədlə yalnız bir məsələni — müəllimin ümumi pedaqoji və psixoloji hazırlığının onun fəaliyyətində həlledici rolə malik olmasını nəzərə almalıyıq.

Sınıf müəlliminin yaxşı işləməsi və müvəffəqiyyət əldə etməsi üçün ixtisası üzrə mükəmməl hazırlığa yiyələnməsi zəruridir. Mükəmməl hazırlıq dedikdə nələr nəzərdə tutulur? Yaxşı sınıf müəllimi bəzilərinin zənn etdikləri kimi həmin ixtisas üzrə diplom (xüsusilə ali təhsil səviyyəsində) alan, müəyyən qədər stajə malik olan adam deyil, bununla yanaşı uşağa, millətə dərin məhəbbəti ilə fərqlənən şəxs olmalıdır. Sınıf müəllimi uşağa məhəbbəti, səmimiyyəti, qayğıkeşliyi, öyrətmə cəhdi, öz üzərində müntəzəm işləmə, araşdırma bacarığı ilə fərqlənməlidir.

Bundan əlavə, sınıf müəlliminin nitqi, xətti, rəsmetmə, mahnıoxuma, bir alətdə çalma, gil, plastilin, qum, taxta, parça və digər materiallardan istifadə etməklə quraşdırma və başqa qabiliyyətləri olmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, bütün bunlara yiyələnmiş müəllim müstəqil fəaliyyət göstərə, sərbəst işləyə bilər.

Təəssüf doğuran cəhət odur ki, bu gün metodik problemləri yaxşı bilməyən bəzi şəxslər müəllimlərin pedaqoji, psixoloji hazırlığına əhəmiyyət vermədən onlar üçün hazır «reseptlər»in, qəlibə salınmış «metodik işləmələr»in təqdim olunmasını üstün tuturlar.

Yeni texnologiyaların, interaktiv metodların köməyiylə təlim prosesində şagirdləri axtarısa cəlb etməyə, kiçik «tədqiqata» qoşmağa, müstəqil şəxsiyyət kimi yetişdirməyə çalışdığımız bugünkü dövrdə onların fəaliyyətini idarə edən, müəllimlərə himayədarlıq edir, əl-qolunu bağlayır və kimlərinə «yaratdıqları qəlibdən» kənara çıxmağa yol vermirik. Deməli, şagird müşahidə, araşdırma, müsahibə, dialoq, mübahisə, əqli hücum, debat, müqayisə, təsnifatmə, ümumiləşdirmə və s. prosesində biliklər əldə etməli, qazandıqları biliklərin tətbiqi yollarını müstəqil öyrənməli, inkişaf etməli, müəllim isə yalnız kiminsə qeyri-dəqiq, uğursuz dediklərini kor-koranə yerinə yetirməlidir. Sual olunur: «İnsan özündə olmayanı başqasına necə verə bilər? Müstəqil fəaliyyətə alışmamış müəllim şagirdlərində bu keyfiyyəti necə formalaşdırar bilər?»

Bu gün ingilis dilini bilən, lakin pedaqogikadan, metodikadan xəbərsiz adamların qeyri-elmi tərcümələri baş alıb gedir. Belələri unudurlar ki, məktəbimizin bugünkü durumuna, yerli şəraitimizə, milli mentalitetimizə uyğun gəlməyən iş tərzinin köçürülməsi yaxşı nəticə verə bilməz. Belə tərcümələr nəinki təhsilə uğur gətirmir, əksinə olanı da vurub dağıdır.

K.D. Uşinski haqlı olaraq demişdir ki, heç bir təcrübə köçürülmür. Köçürülən ideyadır. Deməli, xarici ölkələrdə diqqəti cəlb edən hər hansı təcrübə mükəmməl öyrənilməli, təhlil olunmalı, bizim şəraitdə onun tətbiqi qaydası işlənməli, özümüzləndirilməli, dar dairədə sınaqdan keçirilməli, yalnız özünü doğrultduqdan, bəyənildikdən sonra onun kütləvi tətbiqinə başlanmalıdır.

Kurrikulumun tələbinə əsasən yaradılan dərslük kompleksinə dərslük, iş dəftəri və müəllim üçün vəsait daxildir. Burada başlıca cəhət dərslüyün və şagirdlər üçün dəftərin məzmunu və sistemidir. Şagirdlərə təqdim edilən məzmunun necə olması mühüm şərtidir. Müəllim üçün vəsait həmin məzmunun şagirdlərə mənimsədilməsinə xidmət edir.

Müəllim üçün vəsait a) metodik rəhbərlik, b) metodik göstərişlər, c) metodik işləmələr şəklində ola bilər. Əsl elmi-nəzəri sənəd dərslüyə metodik rəhbərlikdir. Metodik göstəriş də qismən nəzəri xarakter daşımaqla müəllimə istiqamət verir, onu müstəqil işə qoşur. Metodik işləmələr isə sırf praktik xarakter daşımaqla səriştəsiz müəllimlərə verilən hazır nümunələrdən ibarətdir. Interaktiv təlimin təşkilinə can atdığımız indiki dövrdə belə metodik işləmələrə üstünlük verilməsi məsləhət görülmür? Yaradıcı xarakterli dərslük nümunələri əvəzinə bütün dərslər üzrə qəlibə salınmış, müəllimi düşünməkdən, yaradıcı fəaliyyətdən məhrum edən metodik işləmələrə üstünlük vermək ancaq işə zərər yetirə bilər.

Təhsilini harada (Bakıda, rayonda, ali məktəbdə, orta ixtisas məktəbində) alması, hansı ixtisası (texnologiya, fiziki mədəniyyət, riyaziyyat, biologiya, tarix və s.) dəyişərək «ibtidai sinif müəllimi» olması, stajı müəllimin fəaliyyətinin keyfiyyətini müəyyən edir. Ona görə də dərslüyə verilmiş işləmələrdən kimin necə istifadə edəcəyi sual altındadır. Mümkün halları nəzərdən keçirək:

• Zəif müəllimlər (sadəcə olaraq əlində jurnalla sinfə girib-çıxanlar) onun təlimindən çıxıb bilmirlərsə, daim axtarışda olan müəllimlər əl-qollarının bağlanması istəmir, «resept»də verilənlərdən daha real, dəyərli ideyalar irəli sürürlər.

• Təlim elə bir prosesdir ki, orada hər an yeni sual, yeni problem qarşıya çıxır. Ola bilər ki, şagirdlər dərstdə böyük fəallıq göstərərək öz istək və arzularını müəllimə dikte etsinlər, dərslərin gedişini dəyişsinlər. Belə hallarda müəllim tərtib etdiyi gündəliyi, nəzərdə tutduqlarını kənara atıb, yeni problemi həll etməli olur. Situasiyadan asılı olaraq şagirdləri tədqiqata qoşur.

• Məktəbin tipi, maddi bazası bir çox hallarda dərslərin gedişinə təsir göstərir. Eyni mövzu məktəbin təmayüllü, kompleks, lisey, gimnaziya olmasından, orta və ya ibtidai olmasından, xüsusi təhsil ocağı olmasından, onun ənənələrindən, əyani vəsait, didaktik material, texniki vəsait, kompüter və s. ilə təchiz edilib-edilməməsindən asılı olaraq müxtəlif cür tədris edilə bilər.

• Müəllimlərin verdikləri «reseptlər» azkomplektli məktəblər üçün qətiyyətə yaramır. Siniflərin I-III, II-IV; I-II-III; I-III-IV, II-III-IV, I-II-III-IV və başqa şəkildə kompleksləşdirilmiş məktəblərdə işləməli olan müəllimlər üçün xüsusi metodika yaradılmalıdır.

• Məktəbin paytaxtda, iri sənaye və mədəniyyət mərkəzində, rayon mərkəzində, qəsəbədə, kənddə, evdə yerləşməsi müəllimin fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olur.

• Məktəbin yerləşdiyi coğrafi şərait nəzərə alınmalıdır. Hər hansı mətni (xüsusilə ilin fəsilləri ilə əlaqədar mətnləri) eyni «resept»lə Zaqatala, Quba, Gədəbəy, Lerik, Astara, Kürdəmir, Yevlax və Ağdaşda tədris edərkən eyni nəticəni almaq mümkünmü?

• Məktəblərdə şagirdlərin etnik tərkibi nəzərə alınmalıdır. Azsaylı xalqların (ləzgi, talış, tat, avar, saxur və b.) toplum şəklində yaşadıkları yerlərdə məktəblərin tədris planları digər məktəblərindən fərqlənir. Həmin məktəblərdə Azərbaycan dilinin hesabına həftədə 2 saat onların doğma dillərinə ayrılır. Belə şəraitdə «resept» əhəmiyyətini itirir.

• I sinif gələnlərin hazırlıq səviyyəsi də dərslərin təşkili qaydasını dikte edir. Sinfin istedadlı uşaqlarla, uşaq bağçasından gələn uşaqlarla, qismən hazırlıqlı uşaqlarla, yaxud müxtəlif hazırlıqlı uşaqlarla kompleksləşdirilməsi işin gedişinə güclü təsir göstərir.

Bütün bunlar sinif müəllimlərinin hər hansı şəraitdə müvəffəqiyyətlə işləmələri üçün onların ümumi nəzəri-pedaqoji və metodik hazırlığını bir zərurət kimi irəli sürür.

Şagirdlərdən yaradıcı fəallıq, tədqiqatçılıq bacarığı tələb etdiyimiz indiki dövrdə müəllim sözün həqiqi mənasında tədqiqatçı olmalıdır. O, şagirdlərin və özünün fəaliyyəti üzərində müşahidə aparmalı, anket sorğusu keçirməli, diaqnostik tədqiqata xüsusi yer verməli, şagirdlər və valideynlərlə sosioloji tədqiqat təşkil etməli, eksperiment qoymalı, ümumiləşdirmə aparmalı, nəticələri obyektiv qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Əgər müəllimin nəzəri və praktik hazırlığı, erudisiyası tələblərə cavab verərsə, düzgün fəaliyyət üslubu seçə biləcək və uğur qazanacaqdır.

OXU DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRDŁƏRİN NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Pəri PAŞAYEVA,

pedaqoji elmlər namizədi,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra cəmiyyətdə baş verən sürətli dəyişikliklər, elm və texnikanın inkişafı gənc nəslin gələcək həyata hazırlanması məsələsini ön plana çəkir. Məktəb şagirdə bilik, bacarıq, vərdişlər verməklə yanaşı, onları dövlətimizin ictimai – siyasi həyatında fəal iştirak etməyə qabil olan şəxslər kimi yetişdirməlidir.

Gənc nəslin həyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərə bilməsi üçün mühüm şərtlərdən biri onların yüksək savada və nitq mədəniyyətinə malik olmasıdır, çünki, insanlar bir-birilə dil vasitəsilə ünsiyyətə girir, bir-birini dil vasitəsilə başa düşürlər.

Şagirdlərə doğma ana dilinə, öz xalqına, vətəninə məhəbbət hissinin aşılanmasında nitq inkişafı üzrə işlərin əhəmiyyəti böyükdür. Ana dili təliminin əsas prinsiplərindən biri nitq inkişafı olduğundan müəllim I sinifdən başlayaraq şagirdlərin nitq vərdişlərini inkişaf etdirməyi qarşısına bir məqsəd olaraq qoymalıdır. Nitq inkişafı üzrə işi düzgün təşkil etmək üçün ilk növbədə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üzrə işlərin vasitə və yollarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Şagirdlərin nitqini lazımi səviyyəyə çatdırmaq üçün onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək lazımdır. Lüğət üzərində iş şagirdlərin təfəkkürü ilə yanaşı rabitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirməyə zəmin yaradır. Lüğət üzrə iş apararkən qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri şagirdlərə sözün forma və məzmununu vahiddə mənimsətməkdən ibarətdir. Belə ki, şagird sözü düzgün oxuyub, yaza bildiyi kimi, onun mənasını da başa düşməlidir. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər bir çox sözləri nitqlərində işlədiklərinə baxmayaraq, onların arxasında duran məna haqqında təsəvvürləri çox zəif, bəzən də yox dərəcəsindədir. Şagirdlərə sözün düzgün oxunması, tələffüzü, yazılışı öyrədilməklə yanaşı, həm də həmin sözün arxasında duran əşya və hadisə üzrə aydın təsəvvür yaradılmalıdır.

İbtidai siniflərin oxu dərslərində şagirdlərin mənasını başa düşmədikləri sözlərlə yanaşı, bu gün dilimizdə işlənməyən arxaik, eləcə də elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilimizə daxil olan çoxlu yeni sözlər vardır. Müəllim hər bir mövzunu keçərkən əvvəlcədən məndə mənası şagird tərəfindən çətin başa düşülən sözləri seçib qruplaşdırmalı və onları izah etməlidir. Bu iş sözün mənasını, anlayış məzmununu başa salmaqla yanaşı, mətnin şüurlu mənimsənilməsini təmin edir.

II sinfin «Oxu» dərslində mənası şagirdlər tərəfindən çətin başa düşülən xeyli söz və ifadə var.

Oxu dərslərindəki çətin sözlər xarakterindən asılı olaraq müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə olunaraq izah edilməlidir.

1. Bir qrup çətin söz əşyanın özü, şəkli, maketi, müqəvvası göstərilməklə izah edildikdə şagirdlər tərəfindən daha tez başa düşülür. II sinfin oxu dərslərində işlənmiş *vaqon, vertalyot, zirvə, daxma, estakada, barama, yelkənli qayıq* və s. əşyanın şəkli, maketi, müqəvvası göstərilməli, həm də onlar haqqında məlumat verilməlidir.

2. Oxu dərslərində olan bir qrup sözlər yaxın mənalı sözlər vasitəsilə izah olunduqda sözün mənası tez anlaşılar. Məsələn,

gümrah – sağlam, diribaş;
nəhəng – böyük, əzəmətli;
bar – məhsul, meyvə;
səbət – zənbil, (sumka);
höcət – tərs, inadkar, dediyindən dönməyən;
çəsmə – bulaq.

3. Bir qrup sözlər vardır ki, həmin sözlərin aid olduğu əşyanın şəkli göstərilsə belə, şagirdlər tərəfindən mənası başa düşülmür. Bu qəbildən olan sözlərin məzmunu sözə yığcam izah olunduqda şagirdlər tərəfindən daha tez qavranılır:

dəyirman – taxılın, dənli bitkilərin üyüdülmüş un halına salındığı yer;
metro – böyük şəhərlərdə, yerin altında salınan dəmir yolu;
kirəmit – evlərin üstünün örtülməsində istifadə edilən tikinti materialı.
kondisioner – evləri yayda sərinlətmək, qışda qızdırmaq üçün istifadə olunan elektrik cihazı.

4. Səs tərkibi yaxın olan çətin sözlər müqayisə üsulu ilə izah olunmalıdır: ekskavator – yer qazmaq üçün istifadə edilən texnika; eskalator metrolarda, böyük mağazalarda, keçidlərdə insanları endirib – qaldıran pilləkən;

tala – meşədə ağac olmayan, düz, yaşıl çəmənlik;
taya – biçilib, qurudulmuş otun təpəcik şəklində yığılması;
təpinmək – kimə isə acıqlanmaq, üstünə qışqırmaq; hücum çəkmək;
təpilmək – soxulmaq, dürtülmək, girmək;
süfrə – stolun üstünə salınan örtük;
süfrə – həşəratların nəsil artırmaq üçün tökdüyü toxum;
həyəət – hər hansı bir evə, idarəyə, binaya məxsus sahə;
həyat – yaşam tərz, insanın yaşayışı.

Bəzi əşyaların isə özləri müqayisə edilərək mənası izah olunur.

Traktor – ekskavator; hər ikisi yer qazan texnikadır, amma traktor torpağı şumlayır, ekskavator isə qazıb kənara atır.

Dəniz – göl. Dəniz həmçə göldən həm böyük, həm də dərinidir. Dənizə çaylar tökülür, orada iri gəmilər üzür, onun ətrafında bir neçə dövlət yerləşir. Göl isə dənizdən kiçik olur. Gölü süni yaratmaq da olur. Orada ancaq qayıqlar üzür.

Bostan – bağ. Bostanda qarpız, yemiş, balqabaq və s. məhsullar yetişdirilir. Bağda isə müxtəlif meyvə ağacları olur. Bostan hər il əkilməlidir, bağlarda ağaclar isə uzunömürlü olur.

Qayıq – gəmi. Qayıq balaca olur, həm mühərrik, həm də kürəklə idarə olunur. Qayıqla açıq dənizə çıxmaq olmaz, yalnız sahilə yaxın yerlərdə və göllərdə üzmək olar. Gəmi isə böyük olur, onunla uzaq səfərlərə çıxmaq mümkündür. Gəmilər həm dənizdə, həm də okeanda üzür və s.

Kanal – çay. Kanal əkin sahələrini suvarmaq üçün süni çəkilmiş su ötürücüsü. Çay başlanğıcını dağlardan götürür. Onun suyu çox olur, bir neçə dövlətin ərazisindən keçərək dənizlərə, göllərə tökülür. Çayın suyu ilə də əkin sahələri suvarılır və s.

5. Oxu kitablarında elə sözlər var ki, onları izah etmək üçün həmin sözün başqa dildə olan qarşılığından istifadə edilir. Belə ki, bir qrup söz var ki, uşaqlar öz nitqlərində həmin sözlərin rus dilində olan variantlarından daha çox istifadə edirlər: *eyvan* sözünü uşaqların bir qismi başa düşmür, amma *balkon* sözünü nitqlərində tez-tez işlədirlər. Odur ki, həmin sözlərin mənasını rus dilində olan qarşılığı deməklə açaqlamaq lakin nitqə ana dilinə məxsus sözləri daxil etmək lazımdır.

anbar – sklad

tavan – potoloq

carpayı – kravat

soyuducu – xolodilnik

çılçıraq – lyüstr

billur – xrustal və s.

Bundan başqa dərslikdə verilmiş ədəbi parçalarda çoxlu obrazlı söz və ifadələr, məcazi mənalı sözlər işlənmişdir. Bu sözlərin izahı zamanı əvvəlcə həqiqi, sonra məcazi məna izah olunmalıdır. Bənzəyən və bənzədilən əşyalar bir – biri ilə müqayisə edilməli, sonra həmin əşyaların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilməlidir: kəhrəba ilə – kəhrəba salxım, atlas parça ilə yaşıl ot, dənizin dalğası ilə taxıl zəmisinin dəniz kimi dalğalanması müqayisə olunmalı, oxşar cəhətlər müəyyənləşdirilməlidir.

Beləliklə, oxu dərslərində şagirdlərin məzmunu şüurlu mənimsəmələri, əsas ideyanı başa düşmələri və öyrəndiklərini həyatla əlaqələndirməyi bacarmaları, fikirlərini dəqiq, abitəli ifadə etmək üçün mətnlərdəki çətin söz və ifadələrin izah olunub başa salınması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Kərimov Y.Ş. Oxu. II sinif üçün dərslik. Bakı, 2006.
2. Kərimov Y.Ş. Oxu. III sinif üçün dərslik. Bakı, 2006.
3. Kərimov Y.Ş. II sinifdə ana dili dərsləri. Bakı, 2005.
4. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. «Nasir», Bakı, 2006

Пути развития речи учащихся на уроках чтения

Резюме

В начальных классах одним принципов преподавания родного языка является развитие речи. Начиная с I класса следует поставить целью развивать у учащихся речевые навыки. Для правильной организации этой работы следует прежде всего определить средства и пути по развитию речи учащихся.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİNƏ DAİR

Tahirə QULİYEVA,
pedaqoji elmlər namizədi,
Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi

Söz birləşmələri iki və daha çox müstəqil mənalı sözlərin məna və tələffüzçə uyğunlaşması nəticəsində əmələ gəlir, əşya və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətləri ifadə edir. Söz birləşməsinin sözə və cümləyə oxşar xüsusiyyətləri var, lakin onları cəniləşdirmək olmaz. Söz birləşməsi sözə nisbətən konkretdirsə, cümləyə nisbətən məntiqi fikirdən məhrumdur. Əgər söz birləşməsi üçün söz tikinti materialıdırsa, həm söz, həm də söz birləşməsi bütövlükdə cümlə üçün tikinti materialı hesab olunur.

Fonem, morfem, söz və cümlə kimi söz birləşməsi də dilin sisteminə daxildir. Dilçilikdə söz birləşməsi nitq vahidi hesab olunur, lakin ünsiyyət vasitəsi deyil. Onun dil vahidləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Bu səbəbdən də elə ana dili tədrisini nitq inkişafı sistemində qurmaq üçün ibtidai siniflərdən başlayaraq söz birləşmələrinin praktik şəkildə öyrədilməsi aktuallıq kəsb edir.

Metodist-alimlər söz birləşmələrinin həm cümlə daxilində, həm də cümlədən kənarda öyrədilməsinin məqsədə müvafiq olduğunu göstərirlər. Ona görə ki, söz birləşmələri özünü həm predikativ, həm də qeyri-predikativ şəkildə göstərir. Qeyri-predikativ söz birləşmələri normativ halda olur, məsələn, klub müdiri, pambıq sahəsi, çay becərmək və s. Göründüyü kimi, bunlar sözlərin dəyişməsinə tamamilə uyğun gəlir, şəxs və zaman şəkilçilərini qəbul etdikdə cümləyə çevrilə bilər (klub müdiriyyə, pambıq sahəsidir).

Məlum məsələdir ki, ibtidai siniflərdə söz birləşmələri üzrə nəzəri materiallarla təlim yükünü artırmağa nə imkan var, nə də ehtiyac, lakin morfoloji, leksik və bəzi sintaktik anlayışlar verilərək söz birləşmələrindən praktik şəkildə istifadə etmədən qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq çətindir. İbtidai siniflərdə söz birləşmələrindən istifadə imkanları və yolları üzrə geniş tədqiqat aparmış Q.A.Fomicheva II sinifdən başlayaraq cümlənin öyrədilməsində «söz birləşməsi» terminindən istifadə olunmasını tələb edir. (1,s.59). Bu ideya əsasında III sinif şagirdlərinin biliyi yoxlanarkən aşkar edilmişdir ki, onların hamısı öz cavablarında qoşa, həmcins və mürəkkəb sözləri söz birləşmələrindən fərqləndirməyi bacarmamış, habelə söz birləşmələrinə bələd olmamaq üzündən bəzi isim, sifət və say kimi işlənən sözləri bir-biri ilə qarışdır salmışdır. Buna görə II-III siniflər üzrə bu sahədə aparılacaq bəzi işlərin metodikası hazırlanıb Gəncə şəhəri 10, 28 və 30 nömrəli məktəblərin qabaqcıl sinif müəllimlərinə təqdim olunmuşdur. Yoxlayıcı eksperimentin əsasında aşağıdakı metodik tövsiyə dururdu.

1) Qoşa, həmcins, mürəkkəb sözlərin söz birləşmələri ilə müqayisəli öyrədilməsi məqsədə uyğundur;

2) Nitq hissələrinin qrammatik xüsusiyyətləri söz birləşmələri tərkibində (sintaktik zəmində) izah edilməlidir.

Onu qeyd edək ki, bu tövsiyələr qabaqcıl müəllimin iş təcrübəsində müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmaqdadır.

«I-III siniflər üçün ana dilindən proqram»da bu ideya morfolojiya və sintaksis bölmələri üzrə bacarıqların həcmnin müəyyənləşdirilməsində əsas tutulmuşdur. Proqrama «söz birləşmələri» terminini gətirməklə çox güman ki, qoşa sözləri onunla müqayisədə öyrətmək məqsədi güdülmüşdür.

II-III sinif şagirdlərinə söz birləşmələrini mənimsətmək başlıca məqsəd deyil, bu, nitq hissələri və cümlənin mənimsədilməsi üçün bir vasitədir. Proqramın yalnız bir yerində bu terminin adı çəkilir, lakin yaxşı olar ki, proqramda «isim», «sifət», «əvəzlik» və «fel» mövzularının hər biri üzrə həmin nitq hissələrindən ibarət söz birləşmələri düzəltmək tələbi qeyd edilsin.

İndi isə III sinif üzrə bəzi qrammatik mövzuların mənimsənilməsində söz birləşmələrindən istifadənin didaktik imkanlarını nəzərdən keçirək:

1. Şagirdlər *ata-ana, bacı və qardaş, bir-bir, hər tərəf, bacı ilə, gecə-gündüz* sözlərini söz birləşmələri ilə qarışdırırlar. Buna görə də qoşa sözlərin öyrədilməsi zamanı aşağıdakı cədvəl üzərində şagirdlərin fəal müşahidəsini təşkil etmək yaxşı nəticə verir:

Qoşa sözlər

top-top

əla və yaxşı

əl-əl

dəstə-dəstə

tez-tez

Söz birləşmələri

topla oyun

əla qiymət

əl tutmaq

dəstə rəhbəri

tez-tez işləmək

Müəllim şagirdləri cədvəl üzrə düşündürərkən sağ sütunda verilmiş sözlərin sol sütundakı sözlərdən tələffüz və yazılışca fərqli cəhətlərinin göstərilməsinə diqqət yetirir.

Dərsləkdə «Mürəkkəb sözlər və onların yazılışı» mövzusu üzrə çalışmalar tərtib olunmuşdur ki, mürəkkəb sözlərin yazılışı və tələffüzü öyrədilərkən həmin çalışmalarları söz birləşmələri ilə qarşılaşdırmağa imkan yaranır.

2. İsimlə əlaqədar bir qrup çalışmalar isə söz birləşmələri üzrə məqsədəuyğun əlavələr etməyə imkan verir:

1) *bayrağın rəngi, pişiyin pəncələri* birləşməsində birinci tərəflər ismin hansı halındadır?

2) *bayraq rəngi, pişik pəncələri* birləşmələrində birinci tərəflər ismin hansı halındadır?

3. Nitq inkişafı üzrə iş aparmaq üçün sifətin tədrisində imkanlar çoxdur. Müəllimin vəzifəsi bu imkanlardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə etməkdən ibarət olmalıdır, çünki iki və daha çox üzvdən ibarət cümlədə sifət varsa, deməli, orada söz birləşməsi olmalıdır. Sifət, əsasən, cümlədə ismi söz birləşməsinin bir komponenti kimi çıxış edir. Buna görə də «sifətin özündən sonra gələn isimdən asılı olduğunu şagirdlərə öyrətmək lazımdır» (3.s.20). Bu, nitq hissələrini sintaktik zəmində tədris etmək prinsipidir. Müəllim hazırda maraqlı bir iş qaydası tətbiq edə bilər. Bu da ondan ibarətdir ki, təqdim edilən məlum vasitəsilə şagirdlər axtarısa cəlb olunar və nəticədə müxtəlif növdən olan söz birləşmələrini tapıb qruplaşdırırlar.

Metodikada çoxdan belə bir fikir mövcuddur ki, yeni öyrəniləcək məlumatın şagirdlərin özləri tərəfindən seçilib tapılmış dil materialları əsasında şərhli sinfin fəallığını artırır, məşğələni daha canlı və maraqlı edir, müvafiq vərdislər formalaşdırmaq işini asanlaşdırır, nitqin inkişafına səbəb olur. Aşağıdakı nümunələr bu cəhətdən səciyyəvidir. Şagirdlər verilmiş isimlərə uyğun sözlər artırıb yazırlar.

süd quzu

Çalışma kartoçkalarda yerinə yetirilərkən müəllim kartoçkalara aşağıdakı sualları daxil edə bilər:

1) Artırdığınız sözlər hansı suallara cavab verir?

2) **Süd** və **quzu** sözləri hansı nitq hissəsidir?

4. Felin tədrisində aşağıdakı sxemləri kartoçkalarda şagirdlərə təqdim edərək fellərin əvvəlinə müvafiq sözlər artırıb, onları cümlələrdə işlətmək tələb olunur:

zəng qulaq

5. Məsdərin tədrisində söz birləşmələri ilə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün müəllim geniş potensial imkanları unutmamalıdır, çünki məsdər: 1) isim kimi hallanır; 2) mənsubiyyətə görə dəyişir və s.

şən uşaqlar

şən görünmək

xeyli söhbət

xeyli danışmaq

səliqəli və qəşəng geyim

səliqəli və qəşəng geyinmək

Şagirdlərin qarşısında belə suallar qoyulur: «Təbə tərəflər hansı nitq hissələridir?» «Bu nədən asılıdır?»

6. Nitq hissələrinin təkrarı zamanı nöqtələrin yerinə müvafiq sözlər artırmaqla birləşmələr düzəltmək və onların tərəflərinin ifadə vasitələrini göstərməyi tələb etmək olar:

...ana

böyüklərə...

...vətən

kiçiklərə...

Bu nümunələr seçilib qruplaşdırılarkən müəllim şagirdlərə, təxminən aşağıdakı suallarla müraciət edə bilər:

1) birinci seçib yazdığınız sözlər hansı nitq hissəsidir?

2) ikinci sıradakılar?

3) bəs üçüncü sıradakılar?

7. «Cümlə haqqında ümumi məlumat» mövzusunda II sinifdə keçilmişlər təkrar olunur, şagirdlərə bu mövzuda yeni məlumat verilmir.

Ona görə də burada məlum məsələlərə həsr edilmiş çalışmaların 1-2-ni əsas məsələyə, yəni cümlənin söz və söz birləşmələrindən fərqli cəhətlərinə həsr etmək lazımdır. Bir qrup nömrəli çalışmada mətnin oxunması və cümlələrin sayını söyləmək, 358 nömrəli çalışmada cümlələrin sonunda nöqtə qoyulması tələb olunur ki, bu da III sinif şagirdlərinin səviyyəsindən çox-çox aşağıdır. Odur ki, müəllim həmin çalışmanın tələbini gücləndirməlidir. Məndən söz birləşmələri və cümlələri seçib yazmağı və aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı tələb edən cədvəl bu cəhətdən olduqca səciyyəvidir:

Söz birləşmələri	Cümlələr
bərk soyuq güclü qar	Bərk soyuqlar düşmüşdü. Güclü qar yağmışdı.

«Cümlə haqqında ümumi məlumat» mövzusu keçilərkən şagirdləri söz birləşmələri ilə tanış etməyə daha bir neçə imkan vardır ki, bunların yalnız birini qeyd edək:

a) Dərslərdəki 364 nömrəli çalışma müxtəlif cümlələrə sözlər artırmaqla genişləndirməyi tələb edir. Bunun üçün aşağıdakı nümunələrdən istifadə məqsədəuyğundur: *məşənin yaxınlığında, qanadlarını geniş açaraq, fit verərək, peşə məktəbində, rəfiqəsinin cavabından.*

b) Qabaqcıl müəllimlər 378 nömrəli çalışmanın şərti üzrə əhəmiyyətli dəyişiklik edirlər. Belə ki, həmin çalışma əvvəlcə dərslərdəki kimi icra olunur, sonra isə müəllimlər bir cümləni genişləndirməyi tapşırır: «həkim xəstəyə yaxınlaşdı» cümləsi, təxminən, belə genişlənir: «Ağ xalathı gənc həkim uzanmış xəstəyə mehribanlıqla yaxınlaşdı». İkinci əlavə odur ki, müəllim hazırda bu cümlələrdən söz birləşmələrini seçib yazmağı tapşırır. Bunlar aşağıdakılardır: *ağ xalathı, gənc həkim, uzanmış xəstəyə, uzanmış xəstəyə yaxınlaşmaq, mehribanlıqla yaxınlaşmaq.*

Göründüyü kimi, bu yolla cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri haqqında çox yığcam məlumat vermək olar: təyin ismə aid olur, *necə? nə cür? necə? hansı?* suallarından birinə cavab verir. Bu cümlədə *uzanmış xəstəyə* (söz birləşməsi ilə ifadə olunur).

Beləliklə, II-III sinif şagirdlərini söz birləşmələri ilə praktik yolla tanış etmək bir tərəfdən morfoloci kateqoriyalar haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq, digər tərəfdən şagirdlərin nitqini hazır «söz blokları» ilə zənginləşdirmək cəhətdən zəruridir. Bu işi məqsədəmüvafiq şəkildə genişləndirmək bir mühüm perspektiv məqsədə-şagirdləri sistematik morfolojiya və sintaksis kursuna hazırlamağa xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Фомичева Г.А. «Начальная школа», М., 1970, №10, стр. 57-61.
2. Kərimov Y.Ş. Azərbaycan dili. II-III siniflər. Bakı, 2006.
3. Kərimov Y.Ş. II sinifdə ana dili dərsləri. Bakı, 1993.

О преподавании словосочетаний Резюме

В статье речь идет о вопросах преподавания словосочетаний практическим путем. Отмечается, что обогащение речи учащихся готовыми блоками, словосочетаниями имеет большое значение в расширении их словарного запаса.

OXU DƏRSİNDƏ MÜASİR TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Ülviyyə ŞİRİNOVA,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistri

Yeni ictimai-siyasi sistemin əsas tələblərindən biri insan inkişafının ön plana çəkilməsi olduğundan, bu, ilk növbədə özünü ibtidai təhsildə, həm də biliyin yaddaşa deyil, təfəkkürə əsaslanaraq qavranılmasında göstərir.

Müasir təlim metodlarının ölkəmizdə tətbiqi reallaşır. Təəssüf ki, təhsil sistemimizdə hələ də üstünlük təşkil edən ənənəvi təlim sistemi köklü dəyişikliklər aparmağa və nailiyyətəldə etməyə imkan vermir.

Ənənəvi texnologiya və metodlardan bəhrələnməyə bəzi müəllimlər şablon təlimə, monoton dərslə üstünlük verərək şagirdlərdə öyrənməyə marağı azaltmaqla onların təfəkkürünün fəallığına mane olurlar. Buna baxmayaraq, qismən də olsa müasir təlim metodlarının tətbiq edilməsinə başlandı.

İbtidai siniflərdə tətbiqinə üstünlük verilən «İnteraktiv təlim», «Fəal təlim» dərslə qeyri-fəallığın aradan qaldırılmasına, şagirdlərdə özünə inam hissinin formalaşmasına, müəllimlə şagirdin birgə əməkdaşlığına, qarşılıqlı hörmət və etibara xidmət edir. Təlim prosesində müəllim «reproduktor» (bilikləri ötürən) rolunda iştirak etməli və yeni bir rol – biliklərin əldə edilməsi «bələdçi» (fasilitator) rolunu yerinə yetirməlidir.

Bu metodda müəllimin məqsədi nədir?

- tədris və təlim prosesini fəallaşdırmaq;
- düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək;
- yaradıcılığa həvəs oyatmaq;
- öyrətməyə maraq yaratmaq.

Təlim prosesinin iştirakçılarının müəllim və şagird olmasına baxmayaraq, məktəb təcrübəsində fəal təlimin tətbiqinə məhz müəllimdən başlamaq lazımdır. Əgər müasir təlim şagird tərəfindən onun təbii tələbatına uyğun olan biliklərin dərk edilməsinin cəlbəedici bir üsulu kimi qavranılsa, müəllim üçün bu mövcud stereotiplərin dağılması deməkdir.

Müəllim qeyri-fəal, utancaq şagirdləri həvəsləndirməli, inam hissi yaratmalıdır. Bu da dərslə prosesində «müvəffəqiyyətsizliyin» müəyyən qədər aradan qaldırılmasına kömək edə.

Əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət, biliklərin yaradıcı tətbiqi, təfəkkür müstəqilliyi bu prosesin spəsəfək xüsusiyyətidir. Müxtəlif fikirlərin qorxmadan, çəkinmədən, sərbəst söylənilməsi əsas şərtlərdəndir. Müzakirə mövzusu şagirdin öz fikrini ifadə edə biləcəyi şəkildə təşkil olunmalıdır. Mövzu ilə

əlaqəli atalar sözləri, bayatılar, yanıltmaclar, tapmacalar və s. şagirdləri «əqli hücum» sövq edərək onları fəallaşdırır. Bu baxımdan da müəllim şüurlu surətdə problemli vəziyyət yaratmalıdır.

IV sinifdə M.Ə.Sabirin «Ağacın bəhsi» şerinin ənənəvi və müasir təlimlə tədrisini nəzərdən keçirək: Ənənəvi təlimdə müəllim müəllif haqqında məlumat verir (bəzi hallarda sadəcə adı ilə kifayətlənir). İnteraktiv təlimdə müəllim müəllif haqqında ətraflı məlumat verir. Ənənəvi təlimdə müəllim şəri ifadəli oxuyur, ərəb-fars mənşəli sözlərin mənasını izah edir. Sonra bir neçə şagirdə şəri oxutdurur və dərs beləcə davam edir. İnteraktiv təlimdə müəllim şerin bir bəndini oxuyur.

*Alma, palıd, şam ağacı hal ilə
Eylədilər bəhs bu minval ilə.
Başladı tərifi palıd qamətin,
Öydü özün, zorbalığın halətin:
- Yetməz olur, - söylədi, dağlar mənə
Layiq olur fəxr edə bağlar mənə.*

Müəllim şagirdlərdən burada şairin nədən bəhs etdiyini, nəyi vurğuladığını soruşur. (Şagirdlərin cavabları fərqli olur). Onlar ümumi nəticəyə gələrək şeirdə ağacların özünü tərifləməsindən, mübahisəsindən bəhs etdiyini qeyd edirlər.

Fənlərarası əlaqə prinsipinə istinad edərək şagirdləri əqli hücumə yönəltmək məqsədilə müəllim bu bənddə adları çəkilən ağacların adlarını yazı taxtasında yazır, bir-birindən nə ilə fərqləndiyini soruşur. Şagirdlər *alma ağacının* bağ bitkisi olması və onun bar verməsi xüsusiyyətini digərlərindən fərqləndirən cəhət olduğunu qeyd edirlər. Yalnız *şam ağacındakı* şam sözü omonimlik xüsusiyyəti daşıyır. (şam ağacı, yanar şam). *Palıd ağacı* uzunömürlü olub enliyarpaqlı ağacdır. Palıd ağacından fərqli olaraq şam ağacı iynəyarpaqlıdır, yarpaqlarını tədricən tökür və yerindən təzə yarpaqlar əmələ gəlir.

Müəllim ərəb-fars mənşəli sözlərin mənasını izah edərək, «Onları daha hansı sözlərlə əvəz etmək olar?» sualı ilə müraciət edir və beləcə şagirdlər yeni zehni axtarışlara cəlb edirlər.

*Çürük almanı vurub
Salmuşdılar budaqdan:
- Öz xahişimlə düşdüm -
Söyləyirdi o vaxtdan.*

Söylənilən kiçik təmsil sinifdən xaric oxu zamanı şagirdin mövzunu nə dərəcədə mənimsədiyini də ortaya çıxarmış oldu.

İnteraktiv təlim zamanı şagirdlər bilikləri bir informasiya kimi deyil, yaxın fənlərlə əlaqəli qavrayır, uzun müddət unutmur, bu da müəllimin fəaliyyəti üçün yüksək nəticədir.

Şagirdi təfəkkür fəallığına sövq edən müasir təlim əzbərciliyin əleyhinə olmuş, idrak fəallığını, təfəkkür müstəqilliyini ön plana çəkmişdir.

Psixoloji tədqiqatların nəticələrindən aydın olmuşdur ki, biliyi unutma mənimsəmənin ilk günlərindən sürətlə cərəyan edir. Qazanılan biliklərin uzun

müddət hafizədə qalması müəllimin bələdçiliyi ilə şagirdin öz tədqiqatçılığından çox asılıdır. Çin filosofu Konfusi bu fikrə aydınlıq gətirmişdir: «Qulaq asıram – unuduram, görürəm – yadda saxlayıram, özüm edirəm – anlayıram (dərək edirəm)».

Müasir təlimə dair layihələrin hazırlanması, həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsi müəllimin fəaliyyətində böyük müvəffəqiyyətdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Təlim prosesi. Ənənə və müasirlik. Bakı, 2006.
2. Paşayeva Ş. Ana dili tədrisində nəzəri və praktik məsələlər. Bakı, 2007.
3. Kazimov N. Oxu. IV sinif. Bakı, 2006.
4. Nəbiyev S. İbtidai siniflərdə təlim müvəffəqiyyətinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi. Bakı, 1995.
5. Fəal təlim metodlarına giriş kursu (təlimçilər üçün metodik vəsait). Bakı, 2003.

Использование современных методов обучения на уроках чтения Резюме

В статье речь идет об использовании на уроках чтения при изучении различных рассказов, текстов, заданий, пословиц и пр. таких современных методов обучения, как «деловой разговор», «умственная атака», ролевые игры и пр. Также говорится о межпредметной связи, опоре не на память, а на мышление.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN KREATİV TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞMASINA FƏNLƏRARASI ƏLAQƏNİN TƏSİRİ

Sevinc AXUNDOVA,
Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Son illər nəşr olunmuş elmi-metodik ədəbiyyatlarda kreativ təfəkkür termininə rast gəlinir. Onun məhiyyətinin dərək edilməsi əsas şərtlərdəndir. «Kreativ» ingilis sözü olub – yaradıcı, təxəyyüllü deməkdir.

Bu gün tədris prosesində yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi təlimin əsas tələbi kimi qarşıda durur. İnteraktiv təlimin məqsədi məhz şagirdlərdə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsidir. Təfəkkürün bu növləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdirilməli və formalaşdırılmalıdır.

İbtidai sinif şagirdlərinin kreativ təfəkkürünün formalaşdırılması bir sıra yollarla həyata keçirilməlidir:

- 1) şagirdlərə yaradıcı tapşırıqlar verməklə;
- 2) düşündürücü suallardan istifadə etməklə;
- 3) şagirdləri qrup, cütlər və ya fərdi şəkildə müstəqil işlərə qoşmaqla;
- 4) şagirdlərə düşündüklərini ifadə etdirməklə (hekayə, nağıl qurmaq, şəkil çəkmək, bitki və heyvanlardan müxtəlif eksponatlar düzəltmək);
- 5) mövzuları şagirdlərin həyat tərzinə əlaqələndirməklə;
- 6) tədrisdə fənlərarası əlaqə yaratmaqla.

Bu yollardan daha çox dəstəklənən və dərslərdə tətbiqi zəruri olanı fənlərarası əlaqənin yaradılmasıdır.

Görkəmli alim pedaqoqlardan M.Mehdizadə, V.Fyodorova, İ.Zverev, N.Kazimov, Y.Kərimov və başqaları şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafında fənlərarası əlaqənin zəruriliyini dəfələrlə qeyd etmişlər.

İbtidai siniflərdə keçilən fənlərin hər birinin, o cümlədən həyat bilgisinin məzmununu tədrisdə fənlərarası əlaqə prinsipinin həyata keçirilməsi baxımından çox imkanlıdır. Həmin imkanlara əsaslanaraq müəllim şagirdlərin kreativ təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir. O, həyat bilgisinin hər bir mövzusunun ana dili, riyaziyyat, təsviri incəsənət, əmək təlimi, musiqi kimi fənlərlə əlaqələndirməklə, şagirdlərin diqqətini problemin həllinə yönəltməlidir.

Məlumdur ki, dərstdə problem situasiya intellektual çətinlik yaradan amillərdəndir. İntellektual çətinlik isə şagirdlərin emosiyalarını oyadır, onları problemin həllinə istiqamətləndirir. Müasir pedaqoqlar bunu «aqli hücum», «beyin fırtınası» kimi ifadə edirlər. Belə vəziyyətə düşmüş şagird düşünür, zehni axtarıslara yönəlir, fantaziyasını irəli sürür, nəyi isə tapır. Onlar problemin həlli üzərində düşünərək yaddaşlarını mobilizə etməli olurlar. Bütün bunlar kreativ təfəkkürün inkişafının ayrı-ayrı məqamları olub, onun formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Göstərilən kreativ təfəkkür məqamları uşaqların yaş səviyyələrindən asılı olaraq güclü və ya zəif ola bilər. Pedaqoq və psixoloqlar tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etmişlər ki, 6–12 yaş arasındakı dövrdə uşaqlarda problemi həll etmək bacarıqlarının formalaşması və inkişafı optimallaşır. Sonralar bu proses get-gedə zəifləyir. Ona görə də pedaqoqlar həmin yaş dövrünü sentiziv dövr kimi ifadə edirlər (2, s. 107). Deməli, şagirdlərin kreativ təfəkkürünün inkişafının ən güclü dövrü ibtidai siniflərdə oxuduqları vaxta təsadüf edir. Müəllimlər şagirdlərin bu imkanlarından geniş istifadə etməli, onlarda kreativ təfəkkürün inkişafına maksimum səy göstərməlidirlər. Bunun üçün fənlərarası əlaqəyə daha diqqətlə yanaşılmalıdır. Fənlərarası əlaqənin yaradılması şagirdlərin digər idrak proseslərinin inkişafına da kömək göstərir. Sxema əsasən deyilənlərə aydınlıq gətirmək mümkündür:

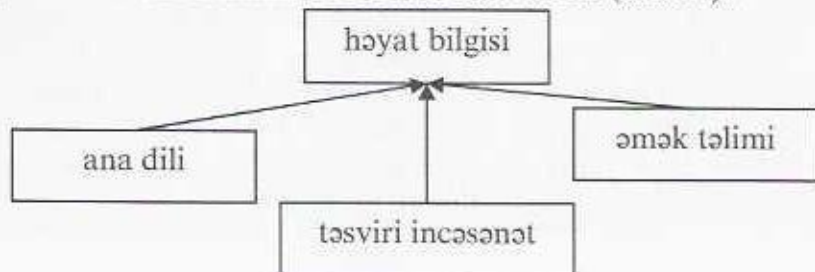
Sxemdən aydın görünür ki, fənlərarası əlaqənin yaradılması zamanı şagirdlərin beyin fəaliyyəti problemin qoyulması və onun həlli aspektində güclənir. Deməli, kreativ təfəkkürün formalaşmasında fənlərarası əlaqə bir stimulyatıcı mexanizmdir vəzifəsini daşıyır və beyin həmləsi strategiyasını həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaradır. Bu zaman kiçikyaşlı məktəblilərin beyin intellektual axtarışlarla yüklənir.

E.Smirnova qeyd edir ki, yalnız ana dili dərslərinin tədrisi uşaqları yorur və onlarda həmin fənlərə qarşı mənfi emosiyalar yaradır. Halbuki, ana dili, təsviri incəsənət, texnologiya və digər dərslərin əlaqəli tədrisi şagirdlərdə dərk etmə prosesini gücləndirir, təlimə maraqlarını artırır, zehni və fiziki fəaliyyətlərini gücləndirir (3, s.18).

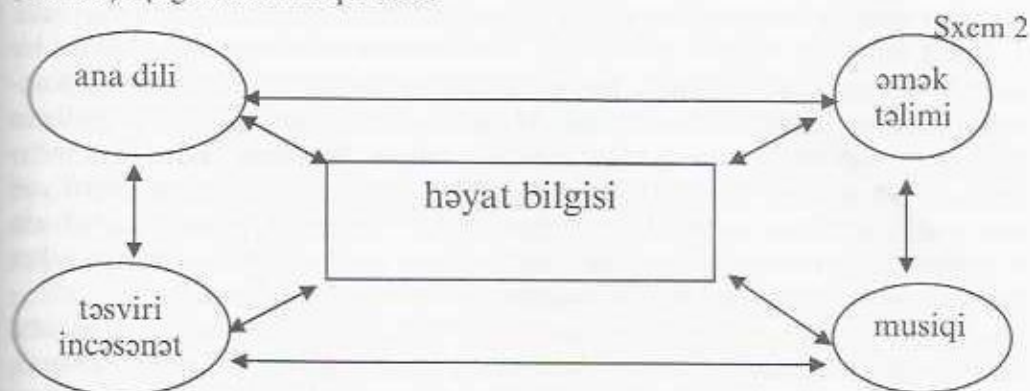
Fənlərarası əlaqənin kreativ təfəkkürün formalaşmasına təsirini göstərmək üçün I sinifdə «Yaşayış məntəqələri. Kənd və şəhər» mövzusunda müəyyənləşdirilə bilər. Dərsdə müəllim şagirdləri qruplara ayırmalı və aşağıdakı tapşırıqları verməlidir.

- Yaşayış məntəqələrinin cümlədə necə yazıldığını müəyyən edin.
- Yaşayış məntəqələrinin adlarında səhvləri tapın.
- Yaşayış məntəqələrinin adlarını hecalara ayırın.
- Şəkli verilmiş yaşayış məntəqəsinə dair hekayə qurun.
- Yaşayış məntəqəsinin şəklini rəngləyin.

Sonra hər bir qrupa kənd və ya şəhər rəsmini çəkmək təklif olunmalıdır. Digər bir tapşırıq vərəqlərdə məntəqələrə dair hazır şəkillərdən istifadə etməklə (kəsib, yapışdırmaqla) onun maketinin düzəldilməsi ola bilər. Bu mərhələdə müəllim bilim taksonomiyası metodunun sintezedici, çevirmə və interpretasiya suallarından istifadə etməlidir. Dərslərdə belə əlaqələrin yaradılması onun keyfiyyətini yüksəldir və şagirdlərin kreativ təfəkkürünü inkişaf etdirir. Onun sxemini belə ifadə etmək olar (sxem 1).

Müəllim fənlərarası əlaqənin təkcə birtərəfli deyil, həm də ikitərəfli və çoxtərəfli növündən istifadə etməlidir. Bunun üçün mövzunun xüsusiyyəti və digər fənlərlə əlaqə imkanı nəzərə alınmalıdır. Çoxtərəfli əlaqənin sxemi (sxem 2) aşağıdakı kimi qurulur:

Həyat bilgisi fənnindən «Fəsillər. Payız» mövzusunun ana dili fənnindən «Dörd arzu», təsviri incəsənət fənnindən «Mövzu üzrə rəsm: «Gözəl bahar», musiqi fənnindən «Bahar bayramı» və digər fənlərin mövzuları ilə qarşılıqlı əlaqədə tədris edilməsi çox faydalıdır. Müəllim şagirdlərə tam müstəqillik verməli, fəsillərə dair onların bildiklərini, xüsusilə fəsillərin əlamətlərini söyləməyə imkan yaratmalıdır.

Müəllim əvvəlcə şagirdlərə fəsillərin adlarını ardıcıl deməyi tapşırır: birinci şagird «yaz», ikinci «yay», üçüncü «payız», dördüncü «qış» söyləyir. Bu fəaliyyət ardıcıl davam etdirilməli və sonra «yaz» deyənlər birinci, «yay» deyənlər ikinci, «payız» deyənlər üçüncü, «qış» deyənlər dördüncü qrup kimi formalaşdırılır. Hər qrupa bir fəslin adı verilir. Qruplar lazımı ləvazimatlarla təchiz edilir və qarşılıqlı problem qoyulur.

«Yaz» qrupuna yazın əlamətlərinin yada salınması, ona dair şeir, mahnı, tapmaca, yanıltmac, atalar sözü və ya ana dilindən bu barədə keçdikləri mətnə parçaların söylənməsi tapşırılır. Qrup üzvləri yaz fəslinə dair rəsm çəkirlər. Yaz fəslini necə düşünürsə, necə görmək istəyirlərsə, vərəqdə təsvir etməlidirlər. İkinci qrupun üzvləri isə həmin fəaliyyətləri yay, üçüncü qrupun şagirdləri payız, dördüncü qrup isə qış fəslə ilə əlaqədar yerinə yetirirlər.

Şagirdlərin bu fəaliyyətinə 10 dəqiqə vaxt sərf olunur. Vaxt tamam olduqda şagirdlərin müstəqil işləri yazı taxtasından ardıcıl asılır və hər qrupun lideri işi təqdim edir. Qrup üzvləri isə növbə ilə şeir, mahnı, atalar sözü, tapmaca və s. ilə çıxış edirlər. Bütün qruplar işlərini təqdim etdikdən sonra fəaliyyətləri qiymətləndirilir. Fəsillər üzrə rollu oyunlar təşkil edilir. Hər qrup daşdığı fəslin adından çıxış etməlidir: məsələn, birinci qrupun üzvləri özlərini yaz fəslə kimi aparmalı, yazda açan çiçəklərin, heyvanların roluna girərək çıxış edir; ikinci qrupun üzvləri yay fəslində açan çiçəklər və havada uçan quşların, böcək və kəpənlərin adından çıxış edir, onların dili ilə danışır; üçüncü qrupun üzvləri payızda yetişən dadlı meyvələr və qış

üçün özünə azuqə toplayan heyvanlar adından çıxış edir və onları yamsılayırlar. Dördüncü qrupun üzvləri isə qışın əlamətlərinə uyğun bölgü aparır, qar, dolu, külək, şaxta və s. rolunu ifa edirlər. Qışda yarpaqlarını təkcə bitkilərin, soyuqdan gizlənən və ya donan heyvanların dili ilə danışirlər.

Hər qrupun lideri rolları üzvlər arasında bölür, 5 – 10 dəqiqə məşq edir. Uşaqlar müvafiq səhnəcik göstərirlər. Səhnəcikdə müəllim və ya seçilmiş bir şagird aparıcı olur. Səhnəcik tamamlandıqdan sonra müəllim dərsi yekunlaşdırır və ümumiləşdirmə aparır. Müəllim dərstdə keçirilənlərin şagirdlərin əhval-ruhiyyəsinə təsirini öyrənməyə çalışmalıdır. Müəllim şagirdlərin mövzuya, dərse münasibətlərini, dərsin onlara necə təsir etdiyini, nə verdiyini soruşmalı, nəticə çıxarmaqla mövzunu yekunlaşdırmalı, sonra şagirdlərin fəaliyyətini qiymətləndirilməlidir. Göründüyü kimi, müəllim burada təkcə birtərəfli yox, həm də çoxtərəfli əlaqədən istifadə etmiş oldu.

Hər bir əlaqə növünün tətbiqi şagirdlərin biliklərinin tamamlanmasına xidmət etməli, onların kreativ təfəkkürünün inkişafına istiqamət verməli, interaktiv təlimə məhsuldar binövrə yaratmalıdır. N.İ. Boldıreyevin dediyi kimi, «fənlərarası əlaqə inteqrasiya prosesinin yaxın inkişaf bölgəsidir» (1, s. 171).

Dərslərdə fənlərarası əlaqənin yaradılması ilə təlimin öyrədici, tərbiyəedici, inkişafetdirici funksiyaları həyata keçirilməli, şagirdlərin təfəkkürü formalaşdırılmalı, tədrisdə fənni yönümlülükdən nəticə yönümlülüyə istiqamət alınmalıdır.

Deməli, fənlərarası əlaqədən dərslərdə istifadə edərək onun inkişafetdirici funksiyası gücləndirilməli, şagirdlərin sistemli və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirilməli, onların idrak müstəqilliyi formalaşdırılmalıdır. Bu əlaqələr keçilmiş mövzuların təkrarına xidmət etməli, şagirdlərin aldıkları informasiyalar əsasında yeni təsəvvür formalaşdırmalı, onların intellektual fəaliyyətlərinə stimül yaratmalı və kreativ təfəkkürlərini inkişaf etdirməlidir. Bununla təlimin keyfiyyətini yüksəltmək və tədrisdə dünya standartlarına yaxınlaşmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Радигин А.А. «Педагогика», М., 2001.
2. Подласый И.П. «Педагогика», М., 1999.
3. Смирнова Е. Властуй, не разделяя. «Учительская газета», Март, 1997.
4. Болдырев Н.И. «Педагогика», М., 1998.
5. Qaralov Z., Osmanlı Ə., Süleymanoğlu F., Məmmədov V. Həyat bilgisi. I sinif, «Çaşıoğlu», Bakı, 2004.

On influence of the intercourse subjects on the formation
of creative thinking of junior pupils

Summary

The article dedicated to the questions of the influence of the intercourse subjects on the development of the educational process of the pupils of junior classes. Intercourse subjects of the interactive course "Cognition of life" is one of the important means of formations of the creative thinking of pupils in primary stage of education.

RIYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Aygün MƏCİDOVA,

Bakı Avropa liseyinin sinif müəllimi

Məktəbdə təlimin keyfiyyətli qurulmasını təmin etmək üçün hər bir müəllim öz işinin məqsədini anlamalı, islahatın əsas prinsiplərindən, fəal təlimin vacib xüsusiyyətlərindən səmərəli istifadə etməklə yüksək səviyyəli öyrədici mühitin yaradılmasına nail olmalıdır. Hazırda yeni təlim metodları dəbdədir və onların tətbiqi keçilən dərslərin hazırlığı müəllimdən böyük zəhmət, bilik, informasiya və yaradıcılıq tələb edir. Yalnız öz işinin bilicisi və məftunu olan, müəllim adına hörmət bəsləyən, gələcək nəslin, Azərbaycanın inkişafı üçün çalışan əsl pedaqoq daim yeniliklər axtarışında olur, informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə ayaqlaşır, nəticə etibarilə dərslərdə şagirdlərin bilik səviyyələrinin nə qədər inkişaf etdiyini görür. Belə dərslərdə şagirdin marağı artır, təfəkkürü inkişaf edir, daim axtarışda olmaq həvəsi özünü göstərir. Şagird şəxsi fikirlərini sərbəst ifadə edir, mühakimə yürüdür, mübahisələr edir, fikir mübadilələri aparır. Bütün bunlarla yanaşı, şagirddə çox vacib sayılan dinləmə bacarığı və nitqi formalaşır.

Fəal təlim metoduna əsasən müəllim öyrənilməsi nəzərdə tutulan məlumatı hazır şəkildə şagirdlərə vermədən, onları müstəqil surətdə müvafiq təklif və qaydaları yenidən kəşf etməyə istiqamətləndirir. Şagirdlərin qarşısında problem qoyulur, onlar ardıcıl surətdə verilən çalışmalar əsasında bu və ya digər faktı müstəqil aşkar etməyə çalışırlar.

Problem qoymaq və onu həll etmək yollarını tapmağı şagirdə tapşırmaq müəllimdən metodik hazırlıq tələb edir. Fəal təlim şagirddən çox müəllimə aid olan bir təlimdir. Belə ki, şagird bir uşaq kimi fəaldır. Müəllim özünü clə fəallaşdırmalıdır ki, şagirdləri fəallığa istiqamətləndirə bilsin. Fəal təlim, demək olar ki, bütün fənlərdə özünü doğrulda bilir, lakin riyaziyyatda bu şübhəsizdir. Fəal təlimin əsas xüsusiyyəti olan problemlə situasiyanın yaradılmasını riyaziyyatda – müxtəlif tip məsələlərin, həndəsi tapşırıqların, qurma işləri, hesablamalar, məntiqi və məntiqi-əyləncəli tapşırıqların yerinə yetirilməsi və s. kimi çalışmalar üzrə həyata keçirmək mümkündür. Demək olar ki, riyaziyyat dərslərində daim qarşıya problemlə suallar çıxır və şagirdin diqqəti bu problemin həllinə yönəlir. Təəssüf ki mövcud riyaziyyat dərslərində bu tipli tapşırıqların sayı çox azdır. Ona görə də əlavə mənbələrə müraciət etmək lazım gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, problemlə tapşırıqlar şagirdləri sərbəst düşünməyə cəlb etməklə yanaşı, onların tədqiqat aparma, şəxsi mülahizələr yürütmə qabiliyyətlərini formalaşdırır və inkişaf etdirir. Əlbəttə, burada tapşırıqların diferensial prinsipi əsasında qurulmasına fikir verilməlidir.

Fəal təlim təfəkkürə əsaslanmış təlim, riyaziyyat isə təfəkkürə əsaslanmış fəndir. Fəal təlimdə təfəkkürün inkişafına yönəlmiş bütün yol və vasitələrdən istifadə olunur. Vurma cədvəlinin öyrənilməsi, düsturların əzbər yadda saxlan-

ması və onun əsasında hesablamaların aparılması, tənliklərin həll olunma qaydalarının yadda saxlanması, dəyişənin verilən qiymətinə əsasən ifadənin qiymətinin hesablanması, hər hansı bir anlayışa tərifin verilməsi və s. hafizəyə və mühakiməyə əsaslanmış tapşırıqlardır.

Müxtəlif həndəsi fiqurların (kvadrat, düzbucaqlı, romb, trapes – dördbucaqlılar), oxşar və fərqli cəhətlərinin tapılması, ümumiləşdirmə məsələnin həlli sxeminin qurulması, ifadənin sadələşdirilməsi, hər hansı bir qaydanın şagird tərəfindən fərdi olaraq çıxarılması, anlayışa tərif verilməsi və s. kimi tapşırıqlar məntiqi təfəkkürün inkişafına yönəlmiş tapşırıqlardır.

Məsələnin ən səmərəli üsulla həlli, təklifin təsdiqi üçün isbatın aparılması kimi tapşırıqlar tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirir. İfadəyə uyğun məsələnin qurulması, təbiiqetmə və onun yeni yollarının tapılması, sxem, cədvəl və qrafiklərin qurulması, məsələnin digər həlli üsullarının tapılması yaradıcı təfəkkürün inkişafına yönəlmiş tapşırıqlardır.

Nəticə kimi belə bir qənaətə gəlirik ki, riyaziyyatın tədrisində şagird təfəkkürü hərtərəfli inkişaf edir. Bu isə tədris prosesinin ən vacib tərkib hissəsidir.

Riyaziyyatın tədrisində istifadə olunan çoxsaylı metodlar və priyomlar şagirdlərin riyazi təfəkkürünü hərtərəfli inkişaf etdirir. Empirik metodlar kimi – müşahidə, təcrübə, ölçmə; məntiqi təfəkkür priyomları kimi – müqayisə və analogiya; təfəkkür əməliyyatları kimi – ümumiləşdirmə, mücərrrədləşdirmə, konkretləşdirmə; problemlə, proqramlaşdırılmış, differensiasiyalı, evristik və s. təlim metodları çox fəal təlim metodlarıdır. Təlim prosesində onlardan təyinatı üzrə istifadə olunması müəllimin əsas vəzifəsidir. Fəal təlim metodunun tətbiqi müəllim – şagird münasibəti və əməkdaşlığına əsaslanır.

Fəal təlim metodlarının tətbiqində psixologiyaya da istinad etmək lazımdır. Şagirdin daxili aləmini duymaq, onu hiss etmək, həvəsləndirmək ilk növbədə müəllimə xas olan xüsusiyyətlərdir. Deməli, gələcəyin müəllimi – müəllim-psixoloq olmalıdır. Müəllim şagirdə elmi biliklər verməklə yanaşı, həm də onları real həyata hazırlamalıdır. Buna nail olmaq üçün əsl müəllim daim axtarışda olmalı, işində yeni dəyişikliklər etməli, gələcək nəslin inkişafı üçün daim öyrənməli, çalışmalıdır. K.D.Uşinskinin dediyi kimi: «Müəllim nə qədər ki, oxuyur (öyrənir), o, yaşayır. O, oxumağı (öyrənməyi) dayandırdıqda, ondakı müəllimlik ölür». Təhsilimizin inkişafı yolunda bu aforizmin böyük dəyəri, misilsiz qiyməti var. Hər bir pedaqoji işçi öyrənməli, öyrətməli, təhsilimizin inkişafı üçün əlindən gələni əsirgənməməlidir. «İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə» curnalı bu baxımdan sanki fikir mübadiləsi mənbəyi rolunu oynayır. Buradakı məqalələri oxuyur, yeni fikirlər və nümunəvi dərslər prosesləri ilə tanış olur, yeri gəldikcə onlardan istifadə edirik. Bununla əlaqədar iş təcrübəmdə istifadə etdiyim bir üsulu oxuculara təqdim etmək istərdim.

Qaçılmaz bir faktıdır ki, sinifdə şagirdlər qavrama qabiliyyətlərinə görə fərqlənirlər. Şagirdləri bilik səviyyələrinə görə 3 qrupa ayırmaq olar: yüksək, orta və aşağı səviyyələr. Bu 3 qrupun hər biri eyni proqramın müxtəlif hissələri ilə irəliləyir. Müxtəlif səviyyədə olan uşaqlarla daim varisliyə istinad edən riyaziyyat fənnindən eyni mövzunu keçmək nə dərəcədə səmərə verə

bilər? Hər səviyyədə olan uşaqlarla daha da irəliyə getmək təşəbbüsü ilə işləmək lazımdır. Zəif şagird güclü şagirdlə eyni dikto ilə işləyə, ayaqlaşa bilmir, müəllim az vaxt müddətində məqsədinə nail olmaqda çətinlik çəkir. Yəni dərstdə zəif şagird inkişaf edə bilmir, güclü şagird isə qeyri-fəallaşır. Təqdim edəcəyim üsul bu problemin həllinə müsbət təsir göstərir və aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- sinifdə hər bir şagirdə fərdi yanaşma;
- hər bir şagirdin fərdi inkişafının təmin edilməsi;
- şagirdlərin həm də təkrar yolu ilə riyazi biliklərə dərinlən yiyələnmələri;
- zəif şagirdlərin fəallığının təmin edilməsi;
- sinifin ümumi inkişafının təmin olunması;
- hər bir şagirdin fəallığının təmin edilməsi;
- sinifdə fəal və səmərəli iş prosesinin təmin olunması.

Bu üsula əsasən sinifdəki şagirdlərin sayı qədər müxtəlif səviyyəli kartoçkalar tərtib olunur. Hər kartoçkada olan 10 ədəd tapşırıq toplusu testlər şəklində olub, tədris proqramındakı materialları konsentrik şəkildə (asandan çətinə doğru) əhatə edir. Bununla yanaşı, hər bir şagirdin aşağıdakı şəkildə cavab kartı olur:

CAVAB KARTI										
Şagird:										
Kart→ Sual↓	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	A									
2	C									
3	A									
4	D									
5										

Şagirdlər cavabları uyğun çərçivədə əvvəl karandaşla, yoxlanıldıqdan sonra isə qələmlə yazır və sonra həll etmək üçün növbəti kartoçkanı götürürlər. Müəllim daim cavab kartlarına nəzarət edərək, hər bir şagirdin hansı səviyyədə olmasına nəzarət edir. Qarşıya çıxan suallar və ya problemlər üzərində iş xüsusi təyin olunmuş vaxtda aparılır. Həftə ərzində 1 gün dərstdən sonra müəyyən saat təyin olunur. Bu əlavə saatda şagirdlərin sualları əsasında oxşar tapşırıqlar yerinə yetirilir və çətinliklər aradan qaldırılır.

Bu üsulla iş şagirdin müstəqil işləməsinə şərait, asudə vaxtından səmərəli istifadəyə imkan yaradır. Bu iş üsulu müəyyən qədər yarıx xarakterli olması cəhətindən şagirdə həvəs oyadır: «Görəsən, kim hansı kartı yerinə yetirir?»

Bu üsulu tək riyaziyyat fənninə yox, digər fənlərə də tətbiq etmək olar.

Məktəbdə şagirdin yüksək keyfiyyətli təhsil alması müəllimdən, müəllimin keyfiyyətli təlimi isə onun elmi-metodik hazırlığından asılıdır.

1. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı, 2007.
2. Həmidov S.S. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 1997.
3. Veysova Z.A. Fəal təlim metodlarına giriş kursu. «Pedaqogika», Bakı, 2000.
4. Трубникова О.М. Урок математики по технологии модульного обучения в IV классе, «Начальная школа», М., 2004, № 9.
5. Труднев В.П. Внеклассная работа по математике в начальной школе. «Просвещение», М., 1993.

Использование активных методов обучения на уроках математики
Резюме

В статье речь идет об активных методах обучения, используемых на уроках математики. Отмечается, что активные методы обучения рационально используются во время выполнения разного типа задач, геометрических заданий, вычислений, развлекательных заданий.

PRAKTİK MƏZMUNLU MƏSƏLƏLƏRİN TƏRTİBİ

Valeh MƏMMƏDOV,

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun baş müəllimi,

Turan ƏLƏKBƏROVA,

S.Pişəvəri adına Humanitar fənlər Gimnaziyasının müəllimi

Praktik məzmunlu məsələlərin tərtibinə başlamazdan əvvəl, müəllim şagirdlərlə birlikdə dərslikdə verilmiş nümunələrə müraciət etməlidir. Bu zaman hazır sxem və certyojlar müəllimin köməyinə gəlir. Müəllim çalışmalıdır ki, seçdiyi ədədi verilənlər həyatdan götürülsün, real olsun. Belə olduqda şagirdləri inandırmaq asanlaşır. Məsələ tərtib edərkən müəllim əvvəlcədən söhbətin nədən, kimdən, haradan gedəcəyi haqqında şagirdlərə məlumat verməlidir. Məsələdə şagirdlərin lüğətində möhkəm yer tutmuş sözlərdən istifadə edilməlidir. Məsələnin mətninin yığcam olması üçün müəllim onun tərtibində çox sayda əşya adlarının işlədilməsinə yol verməməlidir.

Praktik məzmunlu məsələlərin tərtibinə müəyyən tələblər verilir. Bu tələblərdən məktəb təsrübəsində geniş istifadə olunması olduqca vacibdir:

1. Məsələnin məzmununda istifadə edilən materiallar riyaziyyat proqramına uyğun olmalıdır.

Məsələnin mətnində verilənlərin, eləcə də adlı ədədlərin yazılışında ancaq proqramın tələblərinə uyğun qısaldılmış formalardan istifadə edilməlidir.

2. Məsələnin məzmunu və ədədi verilənləri şagirdləri əhatə edən real aləmin inkişafını əks etdirməli, tərbiyəvi xarakter daşımalı, təfəkkürün inkişafına xidmət etməli, uşaqlarda riyaziyyata maraq və meyl tərbiyə etməlidir.

3. Məsələnin məzmunu qısa, yığcam, aydın və şagirdlərin başa düşəcəyi şəkildə olmalıdır. Məsələ artıq izahat, məlumat, ifadələrlə yüklənməməlidir.

4. Məsələnin şerti qrammatik cəhətdən düzgün ədəbi dilin normalarına uyğun olmalıdır.

Praktik məzmunlu məsələlərin tərtibi müxtəlif üsullarla aparıla bilər ki, bunlardan aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək olar:

Birinci üsul məzmunu və məlumatları şəkillərlə təsvir etməklə bağlıdır. Bu üsuldən I, II siniflərində daha çox istifadə olunur. Müəllim əyani vəsait hazırlayarkən onların məzmununu şagirdlərə tanış olan real həyatdan, istehsalatdan götürməlidir. Belə olduqda şagirdlərin məsələ həllinə marağı artır, bu da öz növbəsində müəllimin işinə müsbət təsir göstərir.

Məsələ tərtib etməyin **ikinci** üsulu həll edilmiş məsələdə verilmiş məlumatların başqa məlumatlarla əvəz etdirilməsidir. Əgər dərslikdə verilmiş bir məsələni şagirdlər tez həll edərlərsə, bu zaman müəllim həmin məsələdəki verilənləri uyğun məlumatlarla əvəz edir. Məsələnin həlli şagirdlər tərəfindən sərbəst və müəllimin nəzarəti altında müstəqil yerinə yetirilir. Nəticədə maraqlı diskussiya yaranır. Bu dialoq şagirdlərin müstəqil fikir söyləmələrinə kömək etməklə yanaşı dərsi canlandırır və onların dərsdən zövq almaq imkanını yaradır.

Məsələ tərtib etməyin **üçüncü** üsulu həll edilən məsələnin formasında dəyişiklik əmələ gətirmədən onu məzmunca dəyişməkdir. Məsələnin formasında dəyişiklik əmələ gətirməmək dedikdə o nəzərdə tutulur ki, verilən məsələnin həllindəki sualların sayı və işlədilən əməllər dəyişməməlidir. Bunu bir neçə nümunə ilə izah edək.

“Maşına 3 t sement yüklənsə və o gündə 5 dəfə yük daşıyarsa, 540 t sementi 3 maşınla neçə günə daşımaq olar?”

Məsələnin həlli:

1) Bir maşın gündə neçə t sement daşıyır? $3t \cdot 5 = 15t$

2) 3 maşın bir gündə neçə t sement daşıyır? $15t \cdot 3 = 45t$

3) 540 t sementi 3 maşınla neçə günə daşımaq olar?

$$540 : 45 t = 12 \text{ (gün)}$$

Cavab: 3 maşınla 12 günə daşımaq olar.

Bu məsələni həll etdikdən sonra formaca buna oxşar, məzmunca bundan fərqli olan belə bir məsələ tərtib etməyə başlayırıq.

“Hər nasos saatda 4 kubmetr su boşaldarsa və gündə 8 saat işləyirsə, 1728 kub m suyu 6 nasosla neçə gündə boşaltmaq olar?”

Bu məsələni əvvəlki məsələ ilə müqayisə etdikdə aydın görünür ki, məzmun dəyişmişdir. Belə ki, əvvəlki məsələdə sementin maşınlarla daşınmasından danışılırdısa, sonrakı məsələdə suyun nasoslarla boşaldılmasından söhbət gedir. Formaya gəldikdə, bu məsələ də üç suallıdır və onlar əvvəlki məsələdə işlədilən əməllərlə eyni ardıcılıqla yerinə yetirilir.

Məsələ tərtib etməyin bu üsulundan ibtidai məktəbin bütün siniflərində, xüsusilə III və IV siniflərdə istifadə etmək əlverişlidir. Bu üsuldən istifadə etməklə şagirdlərin özlərinin məsələ tərtib etmək bacarığını inkişaf etdirmək mümkündür.

Dördüncü üsul sualları çoxaltmaqla sadə məsələdən tədricən mürəkkəb məsələyə keçməkdən ibarətdir.

Bir nümunəni nəzərdən keçirək: "IV sinifdə 30 şagird var. Onlar yaşıllaşdırma aylığında hər biri bərabər sayda ümumilikdə 450 ağac əkmişlər. Hər şagird neçə ağac əkmişdir?"

Bu məsələni həll etmək üçün 450 ağacı 30 bərabər hissəyə bölmək lazımdır. Məsələnin sualına cavab tapmaqdan ötrü iki məlumdan istifadə edilir. Bunlardan biri əkilən ağacların sayı (450), ikincisi bu ağacları bərabər olaraq əkən şagirdlərin sayıdır (30). Bu məsələdən iki suallı mürəkkəb məsələ tərtib etmək üçün verilən məlumatlardan birini məchul kəmiyyət şəklində ifadə etmək lazımdır. Bunun üçün 30 şagirdi oğlan və qızlara ayırmaq olar. Onda məsələ aşağıdakı şəkildə ifadə edilə bilər:

"IV sinifdə 18 oğlan və 12 qız oxuyur. Onlar yaşıllaşdırma aylığında hər biri bərabər sayda birlikdə 450 ağac əkmişlər. Hər şagird neçə ağac əkmişdir?"

Məsələni təhlil etmək üçün əvvəlcə onun baş, sonra aralıq sualına cavab verməkdən ötrü məlumatlar axtarsaq və mühakiməmizi sintez ilə tamamlasaq, məsələnin planı aşağıdakı iki sualdan ibarət olar:

1) IV sinifdə cəmi neçə şagird vardır? $18 (\text{oğlan}) + 12 (\text{qız}) = 30 (\text{şagird})$

2) Hər şagird neçə ağac əkmişdir? $450 \text{ ağac} : 30 = 15 \text{ ağac}$

Əgər bu məsələyə bir sual da artırmaq istəsək, onda məsələ: "IV sinifdə 18 oğlan və 12 qız oxuyur. Bunlar yaşıllaşdırma aylığında bərabər olaraq cəmi 290 tut və 160 çinar ağacı əkmişlər. Hər şagird neçə ağac əkmişdir?" kimi olar.

Bu məsələni həll etmək üçün aparılan təhlil mühakiməsi göstərir ki, məsələnin tərkib üsulu ilə həllinin planı üç sualdan ibarətdir. Həmin məsələyə daha bir sual da əlavə etməklə dörd suallı mürəkkəb məsələni də tərtib etmək olar. Bu üsuldən istifadə etdikdə şagirdlərin məsələni təhlil etmək bacarığı və bunu tamamlayan sintez mühakiməsi yürütmək qabiliyyəti xeyli inkişaf edir və keyfiyyətcə yaxşılaşır. Bunun nəticəsində şagirdlər bu və ya başqa hesab məsələsinin həllinə təsadüfi xarakterdə deyil, elmi əsasda başlamağa çalışır, düzgün analitik və sintetik mühakimə yürütməyə daha çox cəhd edirlər.

Məsələ tərtib etməyin bu üsulundan ibtidai məktəbin bütün siniflərində səmərəli istifadə olunmalıdır.

Məsələ tərtib etməyin **beşinci** üsulu mətni məlumatsız verilmiş məsələlər tərtib etməkdir. Belə məsələlər yazılarkən məlumatların yeri boş buraxılır, sonra məsələnin məzmununa müvafiq olaraq, həmin boş yerlərə yazılacaq kəmiyyət qiymətləri müəyyənləşdirilib yazılmaqla məsələnin mətni tamamlanır. Bu üsulun tətbiqinə aid bir nümunə göstərək: "Kamran biri ... qəpikdən ... ədəd karandaş aldı.

Sevil isə biri ... qəpikdən ... ədəd mənzərə şəkil aldı. Kamran və Sevil aldıkları əşyalara cəmi nə qədər xərclədilər?"

Məsələ tərtib etməyin **altıncı** üsulu qabaqcadan hazır verilmiş məlumatlardan istifadə edərək, məsələ tərtib etməkdir. İndi aşağıdakı məlumatlara əsasən məsələ tərtib edilməsini göstərək.

Kartofun miqdarı – 55 kq; 1 kq kartofun qiyməti – 30 qəp.

Soğanın miqdarı – 32 kq; 1 kq soğanın qiyməti – 20 qəp.

Bu məlumatlara əsasən aşağıdakı məzmununda məsələ qurmaq olar.

"Yeməxana üçün kiloqramı 30 qəpikdən 55 kq kartof və kiloqramı 20 qəpikdən 32 kq soğan alınmışdır. Yeməxana üçün alınmış tərəvəzə cəmi nə qədər xərclənmişdir?"

Məsələ tərtib etməyin bu üsulundan əsasən, III və IV siniflərdə istifadə edilməsi daha effektiv olur.

Müşahidələrimiz göstərir ki, ibtidai sinif müəllimləri şərh etdiyimiz üsullardan başqa həlli planına görə məsələ tərtib etmək, sualsız verilən məsələyə sual qoymaq, məlumatları çatışmayan və əlavə (artıq) məlumatları verilən məsələlərdən geniş istifadə edirlər. Bütün bu üsullardan istifadə edilməsi şagirdlərdə məsələ həll etmək bacarığının formalaşmasında səmərəli rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Həmidov S.S. İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası, Bakı, 2004.
2. Истомина Н.Б. Методика обучения математика в начальных классах. Учебное пособие, М., 2002.
3. Я иду на урок в начальную школу: Книга для учителя, (Составитель М.А. Козлова). Москва, 2000.
4. Kərimov Y.Ş. "Təlim metodları", Bakı, 2007.
5. "Riyaziyyat, 3", "Riyaziyyat, 4", Bakı, 2006.

Требования, предъявляемые к составлению практического характера задач и их способы

Резюме

Использование в начальных классах практических задач по математике является открытым проявлением внедрения теоретических знаний учащихся. Поэтому в статье указываются требования, предъявляемые к составлению задач практического содержания. В зависимости от этих требований показываются способы составления практических задач практического содержания. Толкование проблемы дается на примере учителей - классоводов.

HISSƏ VƏ KƏSR ANLAYIŞLARININ ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Səadət YUSİFİ,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistri

I-IV siniflərin riyaziyyat kursu öz məzmunu etibarilə elə qurulmuşdur ki, şagirdlər V-IX siniflərdə riyaziyyatın sistematik kursunu öyrənməkdə çətinlik çəkməsinlər. Bu məqsədlə kəmiyyətlərin tədrisi mühüm rol oynayır. Kəmiyyətlərin ölçülməsi, adlı ədədlərin xırdalanması və çevrilməsi şagirdləri kəsr (hissə) anlayışları ilə tanış etməyi zəruri edir. Ona görə də III sinifdə şagirdlərin hissə anlayışı ilə (kəmiyyətlərin hissələri) və IV sinifdə sadə kəsrlərlə tanış edilməsi proqramda nəzərdə tutulmuşdur.

Şagirdlərin hissə və kəsr anlayışları ilə tanış edilmələri əyani vəsaitin köməyi ilə həyata keçirilir, lakin təlimin ilk pillələrində əyani vəsaitlərdən dairə üstün tutulmalıdır, çünki, vahidin bu və ya başqa payını ifadə edən dairə hissəsi, tam dairədən – təklidən (vahiddən) fərqlənir. Xətt parçasının bir hissəsi – parça, düzbucaqlının bir hissəsi – düzbucaqlı olduğu halda, dairənin bir hissəsi dairə olmayıb, şəkil etibarilə də dairədən fərqlənir, lakin, bu o demək deyil ki, parça, kvadrat, düzbucaqlı və s. əyani vəsaitlərdən istifadə etmək düzgün deyil. Ancaq kəsr ədədlərlə ilk tanışlıq zamanı dairə və kürəyə aid şəkillərdən istifadə üstünlük təşkil etməlidir.

Hissə və kəsri öyrənərkən əyaniliyə üstünlük verilməlidir. Şagirdlərin özlərində də didaktik materiallar olmalıdır. Onlar bu materiallardan istifadə edərək müəllimlə birlikdə müxtəlif böyüklükdə paylar ala və bu paylar üzərində tələb edilən əməlləri yerinə yetirə bilərlər.

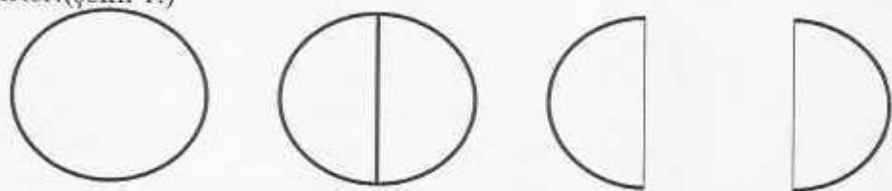
Şagirdlərin hissə anlayışı ilə tanışlığı yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi III sinfin birinci yarım ilindən başlayır. Uşaqları hissə ilə tanış etmək onlarda hissə haqqında konkret təsəvvürlər formalaşdırmaqdır. Uşaqlarda hissə haqqında təsəvvürləri praktik yolla inkişaf etdirmək lazımdır: məsələn, dairənin dördə bir hissəsini almaq üçün dairəni dörd bərabər hissəyə bölmək və bu hissələrdən birini götürmək, parçanın beşdə bir hissəsini almaq üçün onu beş bərabər hissəyə bölmək və bu hissələrdən birini götürmək lazımdır.

Hissə haqqında düzgün təsəvvürün formalaşdırılması üçün kifayət qədər əyani vəsaitlərdən istifadə etmək məsləhət görülür. Təcrübənin göstərdiyi kimi həndəsi fiqurlar daha əlverişli vasitələrdir, kağızdan kəsilmiş, kağıza və ya diapozitivlərdə salınmış fiqurların şəkillərindən istifadə etmək olar. Vəsaitlərin təkcə müəllimdə yox, həmçinin şagirdlərdə də olması çox vacibdir. Hissə haqqında, daha sonra kəsr haqqında düzgün təsəvvürlər o vaxt formalaşdırılacaq ki, şagirdlər öz əlləri ilə, məsələn, dairənin, kvadratin yarısını, parçanın dördə birini və i. a. ala bilsinlər.

Uşaqların hissə ilə necə tanış edildiklərini göstərək.

Hər bir şagirdə və müəllimdə bir neçə dairə (düzbucaqlı, kvadrat) olmalıdır. Müəllimin əyani vəsaiti şagirdlərinkindən bir az böyük olsa yaxşı olar.

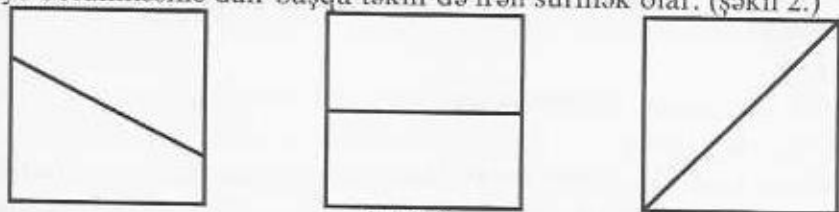
İki əyni dairəni götürün. Onlardan birini iki bərabər hissəyə bölün (Necə qatlamaq və kəsmək lazım olduğunu müəllim göstərir). Bu, bütöv dairədir, bu isə dairənin yarısıdır, başqa cür deyirik ki, dairənin ikidə bir hissəsi. Bütöv dairədə neçə yarım hissə var? (iki). Onları göstərin. Şagirdlər göstərilir. (şəkil 1.)

Şəkil 1.

M.— Kvadratı götürün. Kvadratın ikidə bir hissəsini və ya yarısını necə almaq olar? (onu iki bərabər hissəyə bölmək və bu hissələrdən birini götürməklə). Əməl edin.

Şagirdlər bunu müxtəlif yollarla edə bilirlər: məsələn, kvadratı diaqonal üzrə kəsərək iki bərabər üçbucaq ala bilirlər və yaxud da ortadan düz xətt boyunca ayıraraq iki bərabər düzbucaqlı ala bilirlər. Kvadratın iki bərabər hissəyə bölünməsinə dair başqa təklif də irəli sürmək olar. (şəkil 2.)

Şəkil 2.

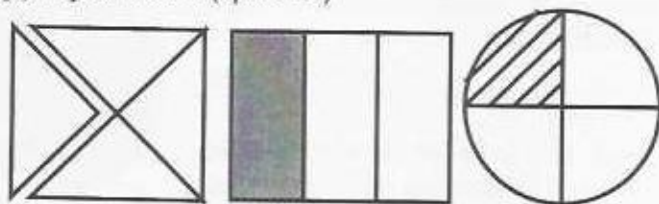
M.— Dairənin ikidə bir hissəsini necə aldıq? (Dairəni iki bərabər hissəyə böldük və bu hissələrdən birini götürdük). Kvadratın ikidə bir hissəsini necə aldıq? Şagirdlər bu suala da cavab verirlər. Dairənin, kvadratın ikidə bir hissəsini başqa cür necə adlandırırlar? (dairənin yarısı, kvadratın yarısı). Bir dairədə neçə dənə yarım dairə var? (iki).

Bununla şagirdlər aydınlaşdırırlar ki, məsələn, beşdə bir parçanı (düzbucaqlı, kağız zolağı və i. a.) beş bərabər hissəyə bölmək və bu hissələrdən birini götürmək lazımdır. Bu cür təmrinlərlə şagirdlərə dördə bir, səkkizdə bir, üçdə bir, altıda bir, onda bir və s. hissələr də öyrədilir. Bu bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi üçün şagirdlərə müxtəlif tapşırıqlar verilir.

İlk öncə kvadratın (dairənin) hansı hissəsinin kəsildiyini (rəngləndiyini, ştrixləndiyini) tapın kimi tapşırıqlar verilir. (Şəkil 3.)

III sinfin riyaziyyat dərslində belə çalışma verilib.

M.—12 sm uzunluqlu ipin üçdə bir hissəsinin, dördə bir hissəsinin, altıda bir hissəsinin uzunluğunu tapın.

Şəkil 3.

Şagirdlər 12 sm uzunluğunda zolağı kəsirlər. Sonra üçdə bir hissəni tapmaq üçün onu üç bərabər hissəyə bölüb, bu hissələrdən birini götürürlər. Uşaqlar praktik olaraq bölməni yerinə yetirirlər.

$12 : 3 = 4$ (sm). Cavab: 4 sm. Digərləri də bu qayda ilə həll edilir.

Daha sonra başqa tiptə məsələlər verilir: "Azər məftil parçasından 4 sm kəsir. Bu bütün məftilin üçdə bir hissəsidir. Məftil hansı uzunluqda idi?" Bunun üçün Azərin kəsdiyi ölçüdə məftil çəkirik.

M. – Kəsilmiş hissə bütün məftilin hansı hissəsini təşkil edir?

Ş. – Üçdə bir.

M. – bütün hissəni necə göstərək?

Ş. – Üç dəfə 4 sm götürək.

M. – Niyə?

Ş. – 4 sm – məftilin üçdə bir hissəsidir, bütün məftildə isə üç dəfə üçdə bir var.

M. – Məftil neçə sm idi?

Ş. – 12 sm.

M. – 4-ü 3-ə vurduq. Misalı yazın.

$4 \cdot 3 = 12$ Cavab: 12 sm.

Şagirdlərin kəsr ilə tanışlığı isə IV sinifdədərs ilinin ikinci yarısında olur. İbtidai siniflərin riyaziyyat proqramında kəsr anlayışının öyrədilməsinə dörd saat ayrılıb. Kəsr anlayışı da hissə ilə tanışlıq kimi əyani vasitələrin köməyi ilə öyrədilir. III sinifdə “Hissələr” mövzusunun tədrisi nəticəsində sadə kəsr haqqında anlayışların verilməsi üçün şagirdlər kifayət qədər hazırlığa malik olurlar.

Deməli, sadə adi kəsrlər haqqında əyani təsəvvürlərin formalaşdırılması

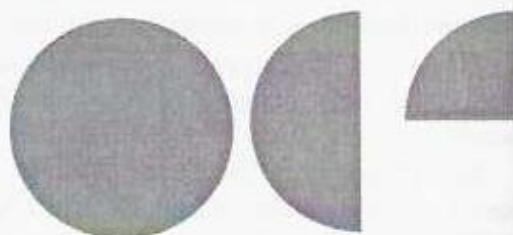
- şagirdlərin intuitiv biliklərinə;
- hissələr haqqında qazandıqları bilik və vərdislərə;
- əyani vasitələrə və praktik işlərə əsaslanır.

“Hissələr” mövzusunun davamı olaraq eyni şeylər qısaca təkrarlanır. Şagirdlər

müəllimin göstərişi ilə dairəni, düzbucaqlını 2, 4 bərabər hissəyə bölür və ikidə bir, dördə bir hissələri göstərir. (Şəkil 4)

Fiqurların bərabər hissələrə bölünməsi aşağıdakı ardıcılıqla aparılmalıdır:

- 2, 4, 8 bərabər hissələrə bölmə;
- 3, 6 bərabər hissələr bölmə;
- 5, 10 bərabər hissələrə bölmə.

Şəkil 4.

Hissəni iki rəqəmin köməyi ilə yazırlar. Dairənin, kvadratın ikidə bir hissəsi bu cür yazılır: $\frac{1}{2} \cdot 2$ rəqəmi dairənin, kvadratın və ya başqa fiqurun (və ya əşyanın) iki bərabər hissəyə bölündüyünü, 1 rəqəmi isə, bu hissələrdən birinin götürüldüyünü göstərir. Şagirdlər iki bərabər hissəyə böldükləri dairənin yarısına $\frac{1}{2}$ yazırlar və bu yazılışdakı hər rəqəmin nəyi göstərdiyini

izah edirlər. $\frac{1}{4}, \frac{1}{8}, \frac{1}{3}, \frac{1}{6}, \frac{1}{5}, \frac{1}{10}$ və s. hissələri də eyni qayda ilə öyrədilir.

Sonra müəllim bu cür yazılan ədədlərin kəsr adlandığını şagirdlərə deyir.

Müəllim şagirdlərə *surət* və *məxrəc* istilahlarnı öyrətmək üçün $\frac{3}{8}$ kəsri yazaraq bu kəsrin necə alınmış olduğunu soruşur.

Ş. – Təkliyi səkkiz bərabər hissəyə bölüb, onlardan üçünü götürürük.

M. – Kəsr neçə ədədlə göstərilir?

Ş. – İki ədədlə.

M. – Cızığın altında yazılan ədəd nəyi göstərir?

Ş. – Təklilik neçə hissəyə bölünmüşdür.

M. – Cızığın üstündə yazılan ədəd nəyi göstərir?

Ş. – Bu cür paylardan, hissələrdən neçəsi götürülmüşdür.

Müəllim belə məlumat verir: cızığın altında olan ədədə *məxrəc* deyilir, məxrəc təkliyin neçə bərabər hissəyə bölündüyünü göstərir; amma cızığın üstündə olan ədəd bu cür hissələrdən neçəsinin götürüldüyünü göstərir və buna kəsrin *surəti* deyilir. Cızığa isə *kəsr xətti* deyilir. 3 – surətdir, 8 isə məxrəc. Şagirdlər bu istilahları dəftərlərinə yazır, bunların tərifini söyləyir və sonra da danışqlarında bunlardan istifadə edirlər.

Kəsrləri öyrənmənin ən yaxşı yolu onların müqayisəsidir ki, bu da əyani vasitələrin köməyi ilə praktik yolla verilir. Kəsrlərlə əlaqədar həll edilən məsələlər əyaniləşdirilməlidir. İllüstrasiya əsasında kəsrlər oxunur, yazılır və müqayisə edilir. Kəsrlərin müqayisə edilməsini öyrədərkən, məxrəcləri 2, 4, 8 olan kəsrlər; 5, 10 olan kəsrlər; 3, 6, 9 olan kəsrlər ayrılıqda müqayisə edilməlidir. IV sinifdə yalnız məxrəcləri bərabər olan kəsrlərin müqayisəsi verilir. Məxrəcləri müxtəlif olan və müxtəlif kəsrlərin müqayisəsi daha sonrakı illərdə keçilir. Kəsrlərin müqayisəsi məsələ və çalışmaların həlli ilə daha yaxşı mənimsədilir. Aşağıdakı bir neçə məsələ və çalışmalara baxaq.

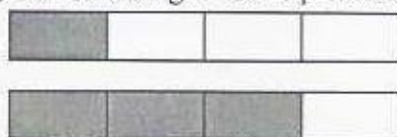
1) $\frac{1}{4} * \frac{4}{3}; \frac{2}{5} * \frac{4}{5}; \frac{4}{6} * \frac{1}{6}$ kəsrləri verilmişdir. Ulduz işarəsinin yerinə

>, <, = şərtlindən uyğun olanını yazmaq tələb olunur. Bunu aşağıdakı kimi başa salmaq mümkündür. İki zolaq çəkilir. Hər iki zolaq dörd bərabər hissəyə bölünür. Birinci zolağın bir hissəsi, ikinci zolağın isə üç hissəsi rənglənir. (Şəkil 5)

Uşaqlara əyani olaraq göstərilir

ki, $\frac{3}{4}$ kəsri $\frac{1}{4}$ kəsindən böyükdür.

Digər kəsrlər də bu qayda ilə öyrədilir.

Şəkil 5.

2) 15 sm-lik parçanın $\frac{2}{3}, \frac{1}{5}, \frac{3}{5}$ -ni tapmaq tələb olunur. Bunun üçün 15-i üç yerə bölüb ikisini, beş yerə bölüb birini, beş yerə bölüb, üçünü götürmək

lazımdır. Misalları isə bu cür yazılır: $15:3=5$, $3\cdot2=6$; $15:5=3$, $3\cdot1=3$; $15:5=3$, $3\cdot3=9$.

3) IV sinif riyaziyyat kitabında bu tip bir məsələ var: “Uzunluğu 8 sm olan düzbucaqlının sahəsi, tərəfi 6 sm olan kvadratın sahəsinin $\frac{2}{3}$ -nə bərabərdir. Düzbucaqlının enini tap.” Bu kimi məsələləri həll edərkən şagirdlər yalnız kəsr haqqında çalışmaları həll etmir, keçmiş biliklərə söykənərək həm kvadratın, həm də düzbucaqlının sahəsinin necə tapıldığını da xatırlayırlar.

Ona görə də şagirdlərə məsələ verərkən onların hərtərəfli inkişafını nəzərə almaq, keçmiş bilikləri xatırlatmaq və möhkəmləndirmək, gələcək mövzulara zəmin yaratmaq lazımdır.

Programın tələbinə görə “Kəslər” mövzusunun öyrənilməsi nəticəsində şagirdlər:

- 1) məxrəcləri 10 dairəsində olan hissələri göstərməyi və yazmağı;
- 2) kəsrin surət və məxrəcini fərqləndirməyi və hər birinin mənasını aşkar etməyi;
- 3) sadə kəsləri əyani olaraq göstərməyi, oxumağı, yazmağı və müqayisə etməyi;
- 4) ədədin (kəmiyyətin) hissəsini (kəsrini) tapmağı və verilən hissəsinə (kəsrinə) görə ədədi (kəmiyyəti) tapmağa aid məsələləri həll etməyi bacarmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Riyaziyyat proqramı. III-IV siniflər üçün. Bakı, 2006.
2. Həmidov S. S. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası, Bakı, 2004
3. Пчелко А.С. Методика преподавания арифметики в начальной школе. М., 1949.

Методика изучения понятий часть и отрезок

Резюме

В соответствии с программой по математике в начальных классах должна быть проведена подготовка к изучению дробей в IV и V классах. Это значит, в начальных классах надо создать конкретные представления о доле и дроби. С этой целью предусматривается в III классе ознакомить детей с долями, их записью, научить сравнивать доли, решать задачи на нахождение доли числа и числа по доле; в IV классе ознакомить с дробями, их записью, научить сравнивать дроби, научить решать задачи по нахождению дроби числа. Все названные вопросы раскрываются на наглядной основе.

AZƏRBAYCAN PROFESSIONAL MUSIQI NÜMUNƏLƏRİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİ

Firəngiz HİDAYƏTOVA,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

Mənəvi tərbiyə prosesində zəhmətsevərlik, doğruluq, düzlük, qarşılıqlı hörmət, sadəlik kimi keyfiyyətlərlə yanaşı məktəblilərdə vətənpərvərlik və xalqlar dostluğu, yoldaşlıq və kollektivçilik hissləri də formalaşır. Məktəblərin istifadəsində olan musiqi proqramına daxil edilən, mənəvi tərbiyə əhəmiyyətli musiqi əsərlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: vətəni tərənnüm edən əsərlər; əməyi və əmək adamlarına hörmət hissini əks etdirən əsərlər; dostluq və yoldaşlığı tərənnüm edən əsərlər; düzlük, doğruluq kimi mənəvi keyfiyyətləri tərənnüm edən əsərlər; «yaxşı» və «pis» anlayışını aydınlaşdırmağa xidmət edən əsərlər; böyüklərə, uşaqlara və yoldaşlarına münasibəti əks etdirən əsərlər; keyirxahlıq və qayğıkeşliyə həsr olunmuş əsərlər.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında və xalq musiqisində vətənpərvərlik hissi oyadan çoxlu mahnılar var. Dostluq, yoldaşlıq, kollektivçilik hisslərinin tərənnüm edən mahnılara isə az rast gəlmək olur. «Uşaqlar, ay uşaqlar» (mus. C.Cahangirovun, söz. Z.Cabbarzadənin), «Cürət» (mus. Q. Hüseynlinin, söz. Ə. Ziyatayındır), «Bizim həyat» (mus. F. Əmirovun, söz. T. Elçinindir), «Məhm və rəqs» (mus. C. Cahangirovun, söz. M.Seyidzadənin), «Dilər» (mus. O.Zülfüqarovun, söz. T.Mütəllibovundur) kimi mahnılardan kiçikyaşlı məktəblilərdə yoldaşlıq, dostluq və kollektivçilik kimi mənəvi keyfiyyətlər aşılamaq üçün istifadə etmək mümkündür.

«Musiqi proqramı»na «yaxşı» və «pis» anlayışı ilə bağlı olan musiqi əsərləri də daxil edilmişdir. Bu anlayışların elementlərinin bəstəkar F. Əmirovun «Tənəb» (söz. T. Elçinindir), «Təmizlik» (mus. M. Əhmədovun, söz M. Seyidzadənin), «Yaxşı otur, yaxşı dur» (mus. A. Rzayevanın, söz. İ. Soltanındır), «Uşaq və buz» (mus. A. Zeynallının, söz. M.Ə. Sabirindir), Q. Qarayevin «Don Kixot» simfonik qravürlərindən «Dəyirmanla döyüş» kimi musiqi əsərlərində görmək olar.

Mənəvi tərbiyənin tərkib hissəsi olan əmək tərbiyəsi əhəmiyyətli musiqi əsərlərini nəzərdən keçirək.

Əmək tərbiyəsi dedikdə, əvvəla, insanda müəyyən əmək vərdişlərini, ikincisi isə zəhmətsevərliyin tərbiyə olunması, əməyə yaradıcı, vicdanlı münasibət formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Dediymizin ikinci cəhəti eyni zamanda mənəvi tərbiyənin vəzifələridir. Bu səpkidə musiqi əsərlərinin proqrama daxil edilməsindən məqsəd – məktəblilərdə əməyin gözəlliyini duymaq və ona marağı fəallaşdırmaqdan ibarətdir. Köhnə musiqi proqramında bu mühüm məsələni mahnılarla yerinə yetirirdilər. Yeni proqrama əmək tərbiyəsinə həsr olunmuş çoxlu əsərlər daxil edilmişdir.

I sinif

«Şumla yeri» (Azərbaycan xalq mahnısı), «Çoban» (Azərbaycan xalq mahnısı), «Çoban bayatısı» (Azərbaycan xalq mahnısı), «Balaca diricor» (mus. A. Soltanovanın söz. T. Elçinindir).

II sinif

«Cücələrim» (mus. Q. Hüseynlinin, söz. T. Mütəllibovundur), «Mənim anam» (mus. R. Şəfqin söz. M. Gülgünündür), S. Hacıbəyovun «Güldan» baletindən «İnşaatçıların gəlişi».

III sinif

«Tənbəl» (mus. F. Əmirovun, söz. Z. Cabbarzadənin), «Çəkicim vur» (mus. A. Soltanovanın, söz. T. Elçinindir), «Çəkməçi baba» (Azərbaycan xalq mahnısı), «Tutu nənə» (mus. A. Babayevin, söz. İ. Şəfərlinindir), S. Hacıbəyovun «gülşən» baletindən rəqs.

IV sinif

«Sürəyya» (mus. S. Rüstəmovun, söz. Z. Cabbarzadənin), «Balaca neftçi» (mus. T. Hacıyevin, söz. R. Zəkənin).

Adları çəkilən əsərlərin əksəriyyətində musiqi mətnin xarakterinə uyğun gəlir. Uşaqlar bu və ya digər keyfiyyətləri tərbiyə edən musiqi əsərlərindən bir neçəsini nəzərdən keçirək. (Bu mahnılarla melodiya haqqında söhbət gedən əşya və ya hadisənin xarakterini göstərir). A. Rzayevanın «Mişar» mahnısında mişarın hərəkəti zamanı əmələ gələn səs musiqi dii vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Bəstəkarın «Sürücü» mahnısının melodiyası daimi hərəkəti xatırladan müşayiətilə çox yaxşı uzlaşır. T. Hacıyevin «Balaca neftçi» mahnısının marş xarakteri onun melodiyasına təntənəli obraz verməklə, dənizdə və quruda çalışan qəhrəman neftçilərimizin xarakterini musiqi dili ilə düzgün əks etdirə bilər.

O. Zülfüqarovun «Sünbülüm» və «Pambığım» mahnıları rəqs xarakterli olub, fədakar tarla qəhrəmanlarının əməyindəki sevinc hissini təsvir edir. Tədqiqatlar göstərir ki, əmək mövzusunda, uşaq mahnıları, əsasən, $\frac{2}{4}$ və $\frac{6}{8}$ ölçüsündə bəstələnmişdir. Bu isə ondan irəli gəlir ki, həmin mahnılar ya marş, yaxud rəqs xarakterli olur. Əmək mövzusunda yazılmış mahnılar uşaqlarda əməyə sevgi, əmək adamlarına hörmət kimi hisslər yaradır. Belə ki, bol məhsul verən torpağa, ucsuz-bucaqsız vətənimizə, tarla qəhrəmanlarına həsr olunmuş mahnılarda Şamamaya, Sürəyyaya, Tərlana hörmət hissi yaranır və onun üçün müəllimin heç bir izahatı lazım gəlmir.

Azərbaycan bəstəkarlarının peşələrlə əlaqədar uşaq mahnıları var. Bunlardan T. Hacıyevin «Balaca neftçi», R. Şəfqin «Kosmonavtlar nəğməsi», A. Soltanovanın «Balaca diricor», A. Rzayevanın «Sürücü», «Balaca kapitan» mahnılarını göstərmək olar. Həmin mahnılar vasitəsilə kiçikyaşlı məktəblilərdə həm peşələrə maraq, həm də peşə adamlarına hörmət hissi artır.

T. Hacıyevin «Balaca neftçiyəm» mahnısında atanın sənətinə olan məhəbbəti onun övladına da xoş gəldiyindən və gələcəkdə həmin sənəti seçməkdə atasının yolunu davam etdirəcəyindən danışılır.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında bağlıqla əlaqədar əmək mahnıları var. Bunlardan Q. Hüseynlinin «Mənim bağım» (söz. G. Fəzlinindir), R. Şəfəqin «Bağda» (söz. A. Bartonundur) mahnılarını göstərmək olar. Bu mahnılarda öz bağında ağaclarına və güllərə qulluq edən kiçik məktəblidən bəhs olunur. Zəhməti tərənnüm edən və məktəblilərin dərslərində ifa edə biləcəkləri mahnılardan biri bəstəkar T. Quliyevin «Bizim zəhmətimiz» (söz. Ə. Kürçaylıındır) mahnısıdır. Mahnı ikisəsli xor üçün yazılmışdır. Mahnının marş sürəti ona təntənəli xarakter verir.

Bələliklə, musiqi əsərləri uşaqlarda əməyə yaradıcı münasibət tərbiyə edir. Buna əmək qəhrəmanlarının bədii surəti, həmçinin yüksək ifaçılıq bacarığına nail olmaq mümkündür.

Məktəbin əsas vəzifələrindən biri də böyüməkdə olan nəslə Vətənə məhəbbət, vətənpərvərlik, milli qürur və xalqlar dostluğu, humanizm, tərbiyə etməkdir. Bu keyfiyyətlərin təməli ailədə qoyulur, lakin ümumiyyətlə, məktəbin və əsasən musiqi tərbiyəsinin də bu işdə rolu böyükdür.

Qəhrəmanlıq mənəvi tərbiyənin kateqoriyası kimi şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu onunla izah olunur ki, qəhrəmanlıq geniş mənada mərdlik, dəyanət, vətən yolunda canından keçmək deməkdir.

Vətənpərvərlik mövzusunda musiqi əsərlərinin oxunması və dinlənilməsindən başqa müəllimin bu mövzuda söhbətləri də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bakı şəhərindəki 12 nömrəli məktəbin musiqi müəllimi M. Həsənov IV sinifdə «Ölməz sərkərdə» mahnısını öyrədərkən şagirdlərə qəhrəman Həzi Aslanovun portretini göstərərək deyir:

— Uşaqlar, bu portretdə azərbaycanlı qəhrəman Həzi Aslanov təsvir olunmuşdur. O Vətən uğrunda həlak olmuşdur. Bu gün öyrəndiyimiz bəstəkar S. Ələsgərovun şair C. Cavadovun sözlərinə yazdığı «Ölməz sərkərdə» mahnısı Həzi Aslanova həsr olunmuşdur. «Ölməz sərkərdə» mahnısını ifa etdikdən sonra müəllim onlara belə bir sual verir:

— Qəhrəmanları — faşizmə qarşı vuruşan azərbaycanlı əsgərləri siz necə təsəvvür edirsiniz?

Müxtəlif cavablar alınır: mərd, qorxmaz, cəsur, güclü və s.

Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsində «Tofiq haqqında ballada» (mus. O. Zülfüqarovun, söz. M. Atəşindir) mahnısı mühüm rol oynayır. Bu mahnı iki qızı Xəzər dənizinin dalgalarından xilas edən Bakı məktəblisi Tofiq Hüseynova həsr olunmuşdur. Bu mahnıda mərdlik və cəsarət tərənnüm olunur. Bu dərslə məktəblilərə məlumat vermək olar ki, təbii fəlakətlər baş verdikdə əsgərlər öz həyatlarını belə əsirgəməyərək yerli əhaliyə köməyə gəlirlər. Çernobılda da, Gürcüstanda da belə olmuşdur. R. Məmmədov 28 nəfəri daşqından xilas edərək öz həyatını qurban vermişdir.

Bəstəkar O. Zülfüqarovun şair C. Cavadlının sözlərinə bəstələdiyi «Mehdi» mahnısı Böyük Vətən müharibəsi mövzusu üçün ən gözəl misaldır. Bu mahnıda əfsanəvi qəhrəman Mehdi Hüseynzadənin vətəndən uzaqlarda, İtaliyada partizan dəstəsində döyüşməsindən bəhs olunur. Məktəblilər biləndə ki, eyni zamanda gözəl rəssam olan, təmiz alman dilində danışan Mehdi İtaliyada

faşistlərə qarşı döyüşlərdə böyük igidlik göstərərək həlak olmuşdur. Onlarda milli qürur hissi yaranır. «Mehdi» mahnısı məktəblilərin mənəvi tərbiyəsinə böyük təsir göstərir. Mahnının marş ritmi ona təntənəli xarakter verir, məktəblilər Azərbaycan xalqının mərd, igid oğlunun obrazını gözləri qarşısında canlandırır. Qubadakı 2 nömrəli orta məktəbin musiqi müəllimi A. Abbasov «Mehdi» mahnısını öyrədikdən şagirdləri başa salır ki, qəhrəmanlıq cəmiyyətində beynəlmillət xarakter daşıyır.

Musiqi eyni zamanda başqa xalqların tarixinə və mədəniyyətinə maraq yaradır, yeni mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırır. Məktəblilər başa düşürlər ki, başqa xalqların dilini bilmədən, musiqinin köməyi ilə onlara dərin hörmət, dostluq, qardaşlıq hissi yarada bilər. Onlara aydın olur ki, öz xalqını sevməyən insan, başqa xalqlara da hörmət edə bilməz. Başqa xalqlara hörmət etməyi bacarmayan insanda öz xalqına da yüksək insani məhəbbət ola bilməz.

I sinfin proqramına Vətən, doğma təbiət, məktəb, sinfə həsr olunmuş əsərlər daxil edilmişdir. Bu əsərlərin sırasında «Vətən» (mus. C. Cahagrovun, söz. A. Şaiqindir), «Sərhəddilər marşı» (mus. O. Rəcəbovun, söz. Ə. Ağayevindir); II sinfin proqramında «Mingəçevir» (mus. T. Quliyevin, söz. Z. Cəbbərzadənin), «Bizim yurdu» (mus. D. B. Kəbəlcinskiyindir); III sinfin proqramında «Yaş Azərbaycan!» (mus. S. Rüstəmovun, söz. S. Vurğunundur), Ü. Hacıbəyovun «Koroğlu» operasını üvertürası, «Xalq yalısı» (Mus. M. Mirzəyevindir); IV sinfin proqramında «Vətən oğlu» (Azərbaycan xalq mahnısı), «Mehdi» (mus. O. Zulfəqarovun, söz. C. Cavadlıdır), «Ölkəm» (mus. A. Zeynallının, söz. C. Cəbbərlidir), «Yaxşı yol» (mus. Ü. Hacıbəyovun, söz. S. Rüstəmindir) mahnıları yer tutur.

I-IV siniflər üçün tərtib olunmuş proqramlarda şagirdlərdə vətənpərvərlik hissi yaratmaq, doğma təbiət, öz xalqının qəhrəman keçmişinə düzgün münasibət formalaşdırmaq əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Artıq V sinifdə şagirdlərin musiqi haqqında fikirləri inkişaf edir, onların təcrübə və təəssüratları daha da zənginləşir, onlar musiqi ifadə vasitələrini daha yaxşı başa düşürlər.

«Musiqi» proqramına böyüklərə, kiçiklərə və öz yaşadlarına düzgün münasibət tərbiyə edən əsərlər daxil edilmişdir. «Mənim anam» (mus. R. Şəfəqin, söz. M. Gülgünündür), «Tutu nə» (Azərbaycan xalq mahnısı), «Müəllim» (mus. Ş. Axundovanın, söz. H. Abbaszadənin), mahnı-oyun «Əl-ələ» (mus. Ə. Əzizovun, söz. R. Zəkanındır), «Bizim həyat» (mus. F. Əmirovun, söz. T. Elçinindir), «Əziz nə» (mus. O. Zulfəqarovun, söz. T. Elçinindir) mahnıları yuxarıda deyilənlərə misal ola bilər.

«Musiqi» proqramına həmçinin məktəblilərdə diqqətlik və insanpərvərlik, sadəlik, təvazökarlıq, heyvanlara həssas münasibət kimi keyfiyyətlər tərbiyə edən musiqi əsərləri də daxil edilmişdir. O. Rəcəbovun «Ana», T. Quliyevin «Pişik», S. Rüstəmovun «Maral», M. Nəsirbəyovun «Keçi», N. Rimski-Korsikovun «Qar qız» operasından «Quşların rəqsi», O. Prokofyevin «Petya və canavar» simfonik nağılı, Q. Hüseynlinin «Cücələrim» mahnısı, «Skvoruşka» (Belorus xalq mahnısı) buna misal ola bilər.

Məktəblilərdə sadəlik və təvazökarlıq kimi mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması üçün Böyük Vətən Müharibəsi qəhrəmanlarına həsr olunmuş mahnılardan istifadə olunmuşdur. «Mehdi» (mus. O. Zülfüqarovun, söz. C. Cavadlıdır), «Partizan oğlu» (mus. A. Rzayevanın, Söz. M. Dilbazinindir), F. Əmirovun «Sevil» operasından fraqmentlər, Ü. Hacıbəyovun «Koroğlu» operasından fraqmentlər və s. buna misal ola bilər.

Beləliklə, müəllim musiqi dərslərində tərbiyənin bütün istiqamətlərdə təşkili üzrə iş apara bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Ümumtəhsil məktəbləri üçün proqram. Bakı, 2006.
2. Musiqi, II sinif üçün dərs vəsaiti. «Maarif», Bakı, 2006.
3. Musiqi, III sinif üçün dərs vəsaiti. «Maarif», Bakı, 2006.
5. Musiqi. VI sinif üçün dərs vəsaiti. «Maarif», Bakı, 2006.

Духовное воспитание учащихся в процессе преподавания образцов азербайджанской профессиональной музыки

Резюме

В статье дается анализ программы по музыке I-IV классах. Здесь речь идет о воздействии музыкальных образов на духовное воспитание детей. Даются конкретные образцы.

Mir Möhsün Nəvvabın «Pəndnamə» əsərindən parçalar

♦ Çalış iki şeyi yaddan çıxart: əvvəl, o yaxşılıqları ki, xalqa eləmişən, ta minnət qoyan olmayasan. İkincisi, o pislilikləri ki, başqaları sənin haqqında rəva bilib, ta kin saxlayan olmayasan.

♦ İki qulağın ilə eşitdiyin söz, ola bilər ki, yalan olsun, ancaq gözlərinlə gördüyün şey, yəqin edə bilərsən ki, doğrudur.

♦ Hər işdə od kimi tünd olma, bəlkə su kimi mülayim ol.

♦ Elmdə və əməkdə çalış ki, heç kəsə tüfeyl olmayasan.

♦ Çox bil, az danış. Heç bir şey bilməyib çox danışmaq nadanlıq nişanəsidir.

♦ Əgər bacarırsan hər bir dilə aşina ol, özünə və xalqına lazım ol.

♦ Ədaləti özünə şüar elə, cəhaləti özündən uzaq.

♦ Hər bir işə başlayanda nəticəsini nəzərə al.

BEŞYAŞLILARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ HAZIRLANMASINDA MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİNİN OPTİMAL YOLLARI

Südabə ABDULLAYEVA,

Bakı şəhəri Təhsil İdarəsi Suraxanı - Xətai bölməsinin metodisti

Məktəbəqədər ictimai tərbiyə təhsil sisteminin ilkin pilləsi olub, körpəlik və bağça yaşı dövründə uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasına, onların hərtərəfli tərbiyəsinə, inkişafına və məktəbə hazırlanmasına xidmət edir.

Bu, artıq ölkəmizdə həyata keçirilən islahat proqramında öz əksini tapmışdır. İslahat proqramının qarşıya qoyduğu vəzifələrin reallaşması təhsil işçilərində cələd də cəmiyyətdə yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşmasını tələb edir, çünki bunlarsız islahatda nəzərdə tutulanları təcrübədə reallaşdırmaq mümkün olmaz.

Dünya təcrübəsi, cələd də pedaqoq və psixoloqların, həkimlərin apardıqları tədqiqatların nəticələri göstərir ki, uşaqların intellektual inkişafından, məntiqi təfəkkürünün formalaşmasında müasir texnologiyalardan, xüsusilə interaktiv təlim metodlarından geniş istifadə olunmalıdır. Interaktiv təlim metodlarından istifadə uşaqlarda müstəqil düşünmək, sərbəst rəy söyləmək, hər hansı problem barədə başqasının fikrinə münasibət bildirmək, onu təsdiq və ya inkar etmək, çoxluğun qərarını qəbul etmək və ya öz qərarının üstündə durmaq kimi xüsusiyyətlər formalaşdırır. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsində çalışan hər bir tərbiyəçi təhsilin humanistləşdirilməsi prinsipinə əsaslanıb, uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürməli, pedaqoji fəaliyyətini bu istiqamətdə qurmağa çalışmalıdır. Bu səbəbdən də hər bir tərbiyəçi uşağı yalnız gələcəyə hazırlamaqla kifayətlənməməli, onun bu gün yaşadığı uşaqlıq illərinin maraqlı və məzmunlu qurulmasına çalışıb qrupda cəə optimal şərait yaratmalıdır ki, uşaqlar öz fikrini ifadə etməkdə, sərbəst rəy söyləməkdə, müstəqil əqli nəticə çıxarmaqda yoldaşlarının qərarı ilə razılaşmaqda çətinlik çəkməsinlər.

Yeni pedaqoji təfəkkür tərbiyəçidən ilk növbədə uşağın intellektual və yaradıcı inkişafına, məntiqi və mücərrəd təfəkkürünün formalaşmasına, təhlil etmə, əqli nəticə çıxarma, ümumiləşdirmə aparma bacarıq və vərdislərinin təşəkkülünə yönəlməsini tələb edir. Yeni pedaqoji təfəkkür təlim-tərbiyə prosesinin öyrənməyi-öyrətmək texnologiyası əsasında qurulmasını uşağın təfəkkür imkanlarının maksimum dərəcədə nəzərdə tutulmasını irəli sürür.

Hər bir tərbiyəçi müasir təlim texnologiyalarına yiyələnəli, uşaqların təlim-tərbiyəsinə, keyfiyyətli məktəb təliminə hazırlanmalarına ailoni də cəlb etməli, məktəblə əlaqəni möhkəmləndirməlidir. Pedaqogika və psixologiya sahəsində son illərdə əldə olunan nailiyyətlər göstərir ki, uşağı şəxsiyyət kimi qəbul edib, onun yaradıcılığına, bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafına üstünlük vermək, inkişaf etdirmək, onlarda idrak qabiliyyətinin inkişafına, məntiqi və

müərrəd təfəkkürünün formalaşmasına kömək göstərir, eyni zamanda təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir edir.

Məşğələlərdə tətbiq olunan müasir təlim texnologiyalarının məqsədi uşağı daim yeni biliklərə yiyələnməyə, müstəqil şəkildə öz biliyini artırmağa yönəltmək onlarda tənqidi təfəkkürün seçmə bacarığını problem kimi qoymaq, onu həll etmək qabiliyyətini formalaşdırmaqdır. Müasir təlim-texnologiyaları uşaqlarda fantaziya və ixtiracılıq qabiliyyətinin, təbiətə, cəmiyyətə, insanlara qayğı və hörmət, özünə inam hissi tərbiyə edir. Interaktiv təlim metodları uşaqlarda inam hissi tərbiyə etməklə yanaşı, yaradılan əlverişli mühit onda tədqiqatçılığa, təşəbbüskarlığa, yaradıcılığa maraq oyadır.

Uşaqlar üçün qrupda təşkil olunmuş müxtəlif fəaliyyət mərkəzləri onların meyl və maraqlarına uyğun təşkil olunarsa, oradakı iş uşaqların qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətinə, müstəqil əqli nəticə və qərar qəbul etmək imkanı verir. Burada istifadə olunan materiallar, didaktik vəsaitlər, avadanlıqlar, plakatlar, incəsənət əsərləri və s. uşağın yaşına uyğun olmalı, onların inkişafına zəmin yaratmalıdır.

Müasir təlim texnologiyalarının, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi təcrübəsi göstərir ki, bu metodla uşaqların idrak fəallığının və məntiqi təfəkkürünün inkişafına zəmin yaradır. İstifadə etdiyimiz yeni pedaqoji texnologiyalar tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir uşaq üçün maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir, uşaqların məşğələlərdə fəallığını artırır.

Təhsilin digər pillələrində olduğu kimi, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bu sahədə xüsusi axtarışlar, araşdırmalar aparılmış, kifayət qədər təcrübələr toplanmışdır. Bu gün hər bir tərbiyəçi təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərən müasir təlim texnologiyalarının tətbiqinə, o cümlədən testlərə üstünlük verməli, bu sahədə qabaqcıl uşaq bağçalarının iş təcrübəsini öyrənməlidir.

Müasir təlim metodlarının tətbiqi təkcə uşaqları deyil, tərbiyəçiləri də xeyli fəallaşdırır, onları yeni axtarışlar aparmağa uşaqları tədqiqatçılığa alışdırmağa, öyrənməyi-öyrətmək yollarını necə asılamağa sövq edir.

Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi uşaqlarda eləcə də tərbiyəçilərdə özünü qiymətləndirmə və özünə nəzarəti formalaşdırır. Məktəbə hazırlıq dövründə uşağın özünü qiymətləndirməsi müsbət haldır, çünki uşaq öz biliyini, bacarıqlarını, suallara düzgün cavab verdiyini aydınlaşdırır, onda özünə inam hissi yaranır. Ətraf aləmlə tanışlıq zamanı uşaqlar müşahidələr, tədqiqatlar apararkən öz nəticələrini yoldaşlarınınkı ilə tutuşdurur əqli nəticə çıxarır, öz fəaliyyətlərini qiymətləndirirlər.

5 yaşlıların məktəb təliminə hazırlanmasında müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi onların təlimdə müvəffəqiyyət qazanmalarına təkan verir, kollektivdə fəaliyyət göstərmələrinə, qarşılıqlı ünsiyyət yaratmalarına zəmin yaradır. Aşağıda müasir təlim metodlarının tətbiqi ilə məşğələ nümunəsi təqdim edirik.

Mövzu: «Dövlət rəmzləri»

Program məzmunu.

Uşaqların dövlət atributları haqqında biliklərini dəqiqləşdirmək, dövlət rəmzləri — Azərbaycanın üçrəngli bayrağı, gerbi, himni, milli ordusu, xəritəsi, prezidenti, dövlət dili, milli pulu haqqında biliklərini möhkəmləndirmək, rəhbərli nitqini inkişaf etdirmək, dünyagörüşlərini formalaşdırmaq, onlarda vətəninə, xalqına, dövlətinə hörmət və məhəbbət hissləri aşılamaq.

Metodik üsul. motivasiya, qruplara iş, müsahibə, söz assosiasiyası, əks əlaqə, əqli hücum, BİBÖ, inteqrasiya, işgüzar səs- küy, qiymətləndirmə.

Vəsait. Dövlət rəmzləri – bayraq, gerb, prezidentin şəkli, milli pul, xəritə, himn yazılmış kaset, maqnitofon, milli ordumuzun fəaliyyətini əks etdirən müxtəlif foto şəkillər, albomlar, integrativ cədvəl (teletaym oyunu oynamaq üçün)

Məşğələnin gedişi

Tərbiyəçi uşaqların diqqətini stolun üstündəki sünbülə, palıd ağacının yarpağına, buruq maketinə, pambığa, milli pula, divardan asılmış Azərbaycanın xəritəsinə, prezidentin şəklinə və dövlət gerbinə cəlb edib soruşur:

– Uşaqlar, gördükləriniz sizə nəyi xatırladır?

Uşaqların cavab verirlər. Uşaqlardan cavablar aldıqdan sonra deyir:

– Düzdür, uşaqlar, dövlət rəmzləri ilə siz hər gün bağçamızda, küçədə, evdə, televizorda və digər ictimai yerlərdə rastlaşırsınız.

Bu vaxt qapı döyülür. Uşaqların sevimli nağıl qəhrəmanı Cırt dan milli geyimdə, xurcun çiyində otağa daxil olur. Uşaqlar çox sevinirlər.

Tərbiyəçi:

– Ay Cırt dan, sən bizim bağçamıza xoş gəlmisən. Nə yaxşı bizi yada salmışan?

Cırt dan:

– Mən gəldim ki, görüm uşaqlar bizim dövlət rəmzlərini tanıyırlarmı?

Tərbiyəçi:

– Yaxşı etmişən, ay Cırt dan. Əyləş, dincini al, sən də öyrən.

Maqnitofonda dövlət himni səslənir. Bütün uşaqlar ayaq üstə durub himni oxuyurlar.

Himn qurtardıqdan sonra tərbiyəçi soruşur:

– Uşaqlar himnimizin sözlərini kim yazıb?

Uşaqların cavabı:

– Himnin sözləri Əhməd Cavadındır.

Tərbiyəçi:

– Bəs himnin musiqisini kim bəstələyib?

Uşaqların cavabı:

– Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov himnin musiqisini bəstələmişdir.

Tərbiyəçi uşaqların diqqətini gerbimizə cəlb edir və BİBÖ üsulundan istifadə edərək uşaqların nəyi bildiklərini və nəyi öyrənmək istədiklərini dəqiqləşdirir.

Uşaqlara gerbin üstündə olan təsvirlər haqqında bildiklərini söyləməyi təklif edir.

– Gerbin mərkəzində alov, səkkizguşəli ulduz, sünbül və palıd ağacının yarpağı təsvir olunub.

Alov – Azərbaycanın odlar yurdu olduğuna işarədir. Alov qırmızı rəngdədir.

Sünbül – bərəkət, palıd əzəmət, əyilməzlik deməkdir.

Tərbiyəçi:

– Uşaqlar, alov niyə qırmızıdır?

Uşaqlar müxtəlif fikirlər söyləyirlər.

Tərbiyəçi:

– Uşaqlar, alov daha hansı rənglərdə olur?

Uşaqların cavabı:

– Mavi, sarı rəngdə.

Tərbiyəçi:

– Gerbimizdə olan alov ona görə qırmızıdır ki, o güclü alovdur.

Tərbiyəçi:

– Ocaqda köz qızarır. Uşaqlar, gerbimizdə daha hansı rəngləri görürsünüz?

– Yaşıl rəngli palıd yarpağını.

Tərbiyəçi:

– Bayrağımızın üçüncü zolağı da yaşıldır. Sarı sünbülün rəngidir. Sünbül bərəkət rəmzidir.

Sünbülüm. Sünbülüm, sarı sünbülüm,

Adına söz qoşum bəri sünbülüm.

Tərbiyəçi uşaqların sünbül haqqında nə bildiklərini aydınlaşdırır və integrativ cədvəldə qeyd edir.

Teletaym oyunu vasitəsilə tərbiyəçi uşaqların Azərbaycanın sərvətləri, mədəniyyəti, incəsənəti və s. haqqında biliklərini dəqiqləşdirir.

Tərbiyəçi:

– Uşaqlar, Azərbaycan nefti dünyada tanınır. Ona «qara qızıl» deyirlər. Neft bizim əsas sərvətimizdir. O buruqlar vasitəsilə yerdən, dənizin dibindən çıxarılır.

Pambıq isə bizim «ağ qızılı»dır. Ondan müxtəlif parçalar toxunur, geyimlər hazırlanır. Bütün bu sərvətlər Azərbaycana məxsusdur. Dövlətimiz bu sərvətlərin bir hissəsini başqa dövlətlərə satıb əvəzində pul əldə edir (tərbiyəçi milli pulları uşaqlara göstərir).

– Uşaqlar, bu bizim milli pulumuzdur. Bu pul bizim dövlətimizə məxsusdur.

– Uşaqlar, indi oxuduğunuz himn Azərbaycan dilində yazılıb. Biz Azərbaycan dilində danışırıq. Bu dil bizim doğma dilimizdir, dil də dövlət atributlarından biridir.

Tərbiyəçi uşaqların diqqətini Azərbaycanın xəritəsinə cəlb edir:

– Uşaqlar, siz xəritəyə diqqətlə baxsanız onun uçan qartalə bənzədiyini görürsünüz. Xəritəmiz bizim dövlət rəmzlərimizdəndir.

Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev və onun xanımı Mehriban xanım Əliyeva sizi çox sevirlər. Prezidentimiz sizin yaxşı yaşamanız üçün çox çalışır. Sizin üçün yeni uşaq bağçaları, məktəblər tikdirir. Respublikamızın bütün şəhər və kəndlərində üçrəngli bayrağımız əzəmətlə dalğalanır.

Uşaqlar üçrəngli bayraq haqqında şeirlər söyləyirlər

Tərbiyəçi qruplaşma aparır. Uşaqlar rəngli kağızlardan üçrəngli bayraq kəsib yapışdırır, karandaşla, boyalarla bayraq çəkirlər. Tərbiyəçi uşaqların işini fərqləndirir.

İdman dəqiqəsi keçirilir.

İdman dəqiqəsindən sonra tərbiyəçi sual-cavabı davam etdirir.

– Bayrağımızın neçə rəngi var?

Uşaqların cavabı.

Tərbiyəçi:

– Kim rəngləri sayar?

Uşaqların cavabı.

Tərbiyəçi:

– Mavi rəng nəyi bildirir?

Uşaqların cavabı.

– Bəs qırmızı rəng nəyi bildirir?

Uşaqların cavabı.

Tərbiyəçi:

– Yaşıl rəng nəyə işarədir?

Uşaqların cavabı.

Tərbiyəçi bayrağın rəngləri haqqında uşaqların biliklərini dəqiqləşdirdikdən sonra onlara müraciət edir.

– Uşaqlar, dövlət rəmzlərimizi sevin. Onlara hörmətlə yanaşın, onları öyrənin, çünki onlar bizim dövlətimizə – doğma Azərbaycanımıza məxsusdur.

Bayrağımız əzəmətlə dalğalananda ona fəxrə baxın, bu bayraq uğrunda oğullarımız, qızlarımız şəhid olublar. «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz» deyə bizə əmanət ediblər.

Uşaqlar Azərbaycan, vətən, bayraq haqqında müxtəlif şeirlər söyləyirlər.

VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ UŞAQLARIMIZA KİÇİK YAŞLARINDAN AŞILANMALIDIR

Xalidə MƏMMƏDOVA,

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi işçisi

Vətən seçilmir, o, insanın taleinin təhəssisidir, amma vətəni qorumaq, onun ululuğu, müqəddəsliyi, toxunulmazlığı keşiyində dayanmaq isə hər kəsin borcu, qeyrəti və namus işidir. Suverenliyi, müstəqil dövlətçiliyi uğrunda mübarizə aparan Azərbaycanın hər zaman əsl vətənpərvərlərə böyük ehtiyacı var. Vətənpərvərlik son dərəcə dolğun və geniş mənə kəsb edən bir məfhumdur. Bu, vətənə sadıq qalmaq, onu sevmək, torpağa bağlı olmaq deməkdir.

Yetişməkdə olan nəslə doğma vətəninə sadıq olmaq, bütün qüvvə, qabiliyyət və bacarığını onun çiçəklənməsi üçün həsr etmək, lazım gələrsə, canını onun yolunda qurban verməyi bacarmaq, öz soykökünə, onun qəhrəmanlıq ənənələrinə sədaqət ruhunda yetişdirmək vətənpərvərlik tərbiyəsinin qarşısında duran ən mühüm vəzifədir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik və demokratiya uğrunda inamla addımladığı bir şəraitdə gənc nəslin vətənə, doğma yurda məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsi aktual bir problem kimi qarşıda durur. Bu vəzifənin həllində məktəblə yanaşı, uşaq bağçalarının da müəyyən payı var. Vətənə məhəbbət hissi müqəddəs hiss olub, uşaqda hələ erkən yaşlarından etibarən, anadan olduğu və yaşadığı mühitdə təşəkkül tapmağa başlayır. Şəhər və kənd uşaq üçün ona görə əzizdir ki, həmin yerdə onun özü, valideynləri, dostları, qohumları yaşayır, burada onun uşaq bağçası yerləşir.

Vətən! Bu söz insanlarda çox dərin və əziz hisslər oyadır. Vətənə məhəbbət, öz xalqına məhəbbətdir. Vətən uğrunda hər cür fədakarlığa hazır olmaq lazımdır. Vətənpərvərlik əsrlərlə insanların beyninə dərinlən həkk olunmuş hisslərdir.

Uşağın ailədə aldığı bu gözəl hisslər uşaq bağçasında davam etdirilir. «Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı»nın əxlaq tərbiyəsi bölməsi üzrə işin yerinə yetirilməsi, yeni üsul və metodların səmərəli yolları araşdırılır və uşaq bağçalarının işinə tətbiq edilir. Bu məqsədlə ilk növbədə

uşaqların bu sahədə hansı biliklərə malik olmaları müəyyənləşdirilir və bu biliklərin dərinləşdirilməsi üçün lazımi tədbirlər həyata keçirilir.

Respublikamız, o cümlədən Bakı şəhərinin görməli yerləri, tarixi abidələri, tarixi muzeyləri, Şəhidlər xiyabanı, Fəxri xiyaban, döyüş qəhrəmanlarının abidəsinə ekskursiyaların təşkili valideynlərin və tərbiyəçilərin köməyinə gəlir. Milli Qəhrəmanların və görkəmli şəxsiyyətlərin adına əkilən ağaclar, məzara qoyulan əkillər onları yad etmək üçün ən yaxşı xatirədir.

Məktəbəqədər müəssisələrin pedaqoji kollektivinə kömək edən amillərdən biri vətənpərvərlik mövzusunda təşkil edilmiş sərgidir. Orada toplanmış ədəbiyyat, metodik vəsait, illüstrasiya, fotolar, milli adət-ənənələrimizi əhatə edən milli qablar, geyimlər, tikmələr, albomlar, kasetlər və s. vəsaitlərdən istifadə uşaqlara yeni bilikləri interaktiv təlim metodları və testlərlə aşılrayır.

Hər bir uşaq bilməlidir ki, onun dünyaya göz açdığı şəhəri, kəndi var. Həmin yerin abidələri, parkları, görkəmli yerləri, adlı-sanlı adamları, Vətən müharibəsi qəhrəmanlarının, 20 yanvar şəhidləri haqqında məlumatı olmalıdır. Bu məqsədlə tərbiyəçilərin müsahibələr, söhbətlər, məqsədli gəzintilər, ekskursiyalar, səhnəciklər, şənliklər, məşğələlər təşkil etmələri məqsədmüvafiqdir.

Doğma vətənə məhəbbət hissinin tərbiyə edilməsində Dövlət rəmzlərinin və onların simvolik mənasının öyrədilməsi, əlamətdar günlərin, bayramların qeyd edilməsi, həmin günlərdə şəhərin, kəndin, küçələrin bəzədilməsi, bağçalarda, ailədə bu bayramlara hazırlıq uşaqlarda vətənə, ictimai hadisələrə və təbiət hadisələrinə, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər və vətənpərvərlik kimi hissləri tərbiyə edir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin vasitələrindən biri olan inqilabi və döyüş şöhrəti ilə bağlı yerlərə ekskursiyalar uşaqlarda yüksək vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyə edilməsində tərbiyəçilər üçün geniş imkanlar açır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların respublikamızın maddi nemətləri ağ və qara qızıllı, təbii sərvətləri, əlvan metalları, faydalı qazıntıları, elm xadimləri, bəstəkarları, şairləri, yazıçıları ilə tanışlıq zəruri məsələlərdən biridir.

Uşaqlar vətən, vətəndaşlıq haqqında aşılانmış biliklər «Müstəqil Azərbaycanımıza səyahət», «Bakı doğma şəhərim mənim», «Xalq inciləri ilə uşaqların tanış edilməsi» və s. məşğələlərdə möhkəmləndirilir. Vətəni, respublikanı, onun vətəndaşlarını sevmək kimi əxlaqi hisslər formalaşdırılır. Bu hisslər uşaqların əl işlərində də öz əksini tapır. Tərbiyəçi bu sahədə ardıcıl iş aparması nəticəsində vətəndaşlıq tərbiyəsinin cüvartilərini öldə edir.

Mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında təbiət qüdrətli vasitədir. Təbiət və insan qırılmaz tellərə bir-birinə bağlıdır. İnsan təbiətin övlədidir. O, ana kimi bizim qayğımıza qalır. Təbiət uşaqlıqdan qəlbimizdə nəcib və silinməz hisslər oyadan ilk tərbiyəçimiz olmuşdur. Görkəmli pedaqoq K.D. Uşinski təbiətin gənc ruha təsirini tərbiyəçinin təsirindən də yüksək qiymətləndirirdi. Onun fikrinə, «çəməndə bir dənə də çiçək dərməyən, göy otun üstündə ayaqyalın qaçmayan uşaq yazıq uşaqdır».

Erkən yaşlarından uşaqlarda təbiətə, təbiət hadisələrinə düzgün baxışlar yaratmaq mənəvi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək deməkdir.

Uşaq vətəni sevmədən, qorudan, onun adət-ənənələrinə yiyələnmədən, ata və babalarımızın keçdikləri yollara nəzər salmadan, onların qəhrəmanlıq nümunələrini öyrənmədən vətənpərvər ola bilməz.

Vətənpərvərlik anlayışını dərk etmək üçün «Torpaq uğrunda ölən varsa, Vətəndir» formulu əsas götürülməlidir. Xüsusilə müasir şəraitdə milli

təhsilimiz qarşısında gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməyə nail olmaq kimi çətin, lakin şərəfli bir vəzifə durur.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin uşaqlara aşılmasında xalq qəhrəmanlarının, generalların, zabıtların, çavuşların, əsgərlərin keçdiyi döyüş yolundan nümunələr göstərmək faydalıdır. Tərbiyəçi tarixi qəhrəmanlardan Cavanşir, Babək, Koroğlu, Qaçaq Nəbiləri boya-başa çətdiran, daxili və xarici düşmənlərə qarşı mərdliklə mübarizə aparan minlərlə adam yetişdirdiyi torpaq, müasir gənclərin həmin ruhda tərbiyə olunmaları mühüm rol oynayır. Sovet İttifaqı qəhrəmanları Həzi Aslanov, Mehdi Hüseynzadə, Qafur Məmmədov, Hüseynbala Əliyev, İsrail Məmmədov, Milli qəhrəmanlardan Çingiz Mustafayev, Salatin Əsgərova, Gültəkin Əsgərova və başqalarının düşməne qarşı fədakarlıqlarından, ölümlə mübarizəyə hazır olmalarından, həyat və fəaliyyətlərindən qısa məlumat verirlər.

Hərbi vətənpərvərliyin tərbiyə edilməsində tarixin dərin qatlarından gəlib bu günümüze çatan folklor nümunələri, bədii uşaq əsərləri, hərbi oyunlar, xalq oyunları, didaktik oyunlar ən təsirli iş formalarındandır. «Müharibə», «Sərhədcı», «Kəşfiyyatçı», «Dənizçi» və s. sücətli rollu, «Bu geyimlər kimindir», «Bu əşyalar kimə məxsusdur?» və s. didaktik oyunlar uşaqlarda qorxmazlıq, mərdlik, cəsuruluq, dözümlülük kimi əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə edir.

Uşaqlar oyun prosesində vətənpərvərliklə bağlı yeni-yeni qaydalar öyrənir, hərbi işin müxtəlif sahələri, növləri və texnikası ilə tanış olurlar. Bunlarla yanaşı hərbi oyunlar və yarışlar uşaqlara güclərini sınamaq, iradəni möhkəmləndirmək, inadkar olmaq, yoldaşını müdafiəyə hazır olmaq arzusu yaradır. Oyunların maraqlı, məzmunlu olması üçün müxtəlif hərbi geyimlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlar onların hansı növ hərbiçiyə malik olduğunu öyrənirlər. Hərbi oyunlar vasitəsilə uşaqlar özlərinin bir çox xüsusiyyətlərini göstərə bilirlər. Ona görə də 5-6 yaşlı uşaqları elə oyunlara cəlb etmək lazımdır ki, onlarda hərbi-vətənpərvərlik hisslərinin üzə çıxmasına həm də tərbiyə olunmalarına yaxından kömək göstərə bilsin.

Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində valideynlərin də mühüm rolu vardır. Onlar vətənimizin keçmişi ilə, hərbi sərkərdələri, xalqımızın qədim xalqlardan biri, Bakı şəhərinin qədim şəhərlərindən biri olması, dinimiz və dilimiz haqqında, torpaqlarımızda gedən müharibə, rəşadətli oğul və qızlarımızın göstərdiyi qəhrəmanlıq səlnaməsindən övladlarının başa düşəcəyi səviyyədə söhbət etməlidirlər.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinə düşməne nifrətsiz təsəvvür etmək çətindir. 1990-cı il 20 yanvar faciəsi, Xocalı soyqırımı, Vətən torpağına məhəbbət hissinin ecəzkar mənasını yeni çağlarla zənginləşdirmişdir. Həmin gecə yalın əllə hərbi texnikanın yolunu kəsib, birbaşa ürəyinə, sinəsinə sıxılan güllələrdən çəkinməyən oğul və qızlarımızın nakam ömürlərini doğma torpağın, xalqın azadlığına qurban verdilər. Xocalıda günahsız uşaqlar, qocalar, qadınlar qanına qəltan oldular. İgid övladlar düşməne qarşı mərdliklə vuruşub, əhalini vəhşi ermənilərin caynağından xilas etdilər. Ölümündən sonra onlara yüksək fəxri ad – «Milli qəhrəman» adı verildi.

Şəhidlər xiyabanı-xalqımızın and yeri oldu. Şəhidlər xiyabanı müqəddəs ruhların yaşadığı «Vətən torpağı qalx ayağa» dedi. Şəhidlik tarixin bir anıdır. Bu ana layiq görülənlər ölümsüzlüyə, əbədiyyətə qovuşdular.

Qarabağ döyüşlərinin həyəcanları məktəbliləri tələbələri tərbiyəçiləri, müəllimləri daim düşündürməli, Vətənin müdafiəsinə hazır olmağa, onu qorumağa vətəndaşlar yetişdirməyə səsləməlidir.

Torpaqlarımızın 20% zəbt olunduğu bir dövrdə respublikamızın təhsil müəssisələrində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi zamanın tələbi baxımından ön plana çəkilməli, bünövrəsi bağçada qoyulmuş işin ibtidai və yuxarı siniflərində davam etdirilərək möhkəmləndirilməli vətənin müdafiə olunması üçün cəsur, dəyanətli, qorxmaz gənclər yetişdirilməlidir.

Vətəni sevmək imandandır (Möhəmməd Peyğəmbər).

KİÇİKYAŞLI UŞAQLARA HUMANİST HİSSLƏRİN AŞILANMASI YOLLARI

Gülnarə ƏLİXANOVA,

Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və
Yenidən hazırlanma İnstitutunun müəllimi

Humanist hisslər əxlaq tərbiyəsinin təzahür formalarından biri olub, insanlar arasındakı münasibətlərdə öz ifadəsini tapır. İnsanlar gerçək aləmdə duyduqları, qavradıqları cisim və hadisələrə öz münasibətlərini bildirirlər. Belə münasibətlər hisslərindən ibarət olub, həyatında mühüm rol oynayır. Bəs insanın həyatında humanist hisslər necə yaranır və onun xüsusiyyətləri hansılardır? Şübhəsiz, bunları bilmək və uşaqlarda həmin xüsusiyyətləri yaratmaq, inkişaf etdirmək və formalaşdırmaq lazımdır.

Humanizm latın sözü olub «insani, bəşəri» deməkdir. Humanizm şəxsiyyətin insani dəyərlərinin, onun azadlığının, xoşbəxtliyinin inkişafını, bəca-rığını aşkara çıxarmaq hüququnu qəbul edir, bərabərlik, ədalət bəşəri prinsiplər isə insan münasibətlərinin norması sayılır.

Humanizm tərbiyəsi insanların bir-birinə münasibətində yaranır. Humanizm insanlar arasında nəcib keyfiyyətləri, bəşəri hissləri özündə birləşdirir. Humanizmin ilk bünövrəsi ailədə yaranır. Ailə üzvləri arasındakı qarşılıqlı hörmət, yaşlılara, uşaqlara qayğı ilə yanaşmaq, böyük-kiçik yeri bilmək, xalqın, vətənin xeyrinə faydalı işlər görmək bizim ailələrimizdə insani münasibətlərin əsasında durur.

Yenidənqurma və aşkarlıq işığında bu günkü həyatımızı təhlil etdikdə məlum olur ki, xeyirxahlıq hələ də insanlar arasında münasibətin əsl formasına çevrilməmişdir. Bunun səbəbi də erkən yaşlarda tərbiyə işində bura-xılmış səhvlərlə əlaqədardır. Bu baxımdan humanistliyi tərbiyə etmək üçün bu prosesi uşaq dünyaya gələn gündən başlamaq, bağça və məktəb həyatında da bu işi sistem və ardıcılıqla davam etdirmək lazımdır.

Uşaqlarda humanist hisslər əsasən bağça yaşı dövründə inkişaf edir. Bağça yaşlı uşaqlarda həm zehni, həm də iradi cəhətdən inkişaf etmələri onlarda yeni hisslərin təşəkkülünə, hisslərin məzmunca zənginləşməsinə səbəb olur. Ona görə də hər bir tərbiyəçi ilk gündən bu mühüm məsələni diqqət mərkəzində saxlamalı, tərbiyə və təlim prosesinə geniş yer verməlidir.

Tərbiyə işinin ilkin mərhələsində uşaqlara qrupdakı yoldaşlarının şəxsi nümunələrini də təqdim etməklə humanistliyi və onun üstünlüyünü izah etmək lazımdır. Humanist hisslərin yaranması rəftar və davranışda, işdə və əməkdə nəyin yaxşı və nəyin pis olduğunu dərk etməyə əsaslanır. Bu təcrübə isə böyüklərin və tərbiyəçilərin apardığı işlər əsasında əldə edilir. Bağca yaşlı uşaqlarda humanist hisslər əvvəlcə cisim və hadisələri anlamaqla yaxşı və pisi ayırmaq, sonralar isə necə rəftar etməklə yaranır. Onlar başqalarına kömək etməyə çalışır, onların qayğısına qalırlar.

Uşağın gerçək aləm haqqında biliyinin, təcrübəsinin artması da onda humanist hisslərin inkişafı üçün müvafiq şərait yaradır. Bəzən uşaq tərbiyəçini diqqətlə dinləyir, oxunan materiala maraqla qulaq asır, lakin humanist hissi özündə əks etdirə bilmir. Belə hallara yol verməmək üçün uşağı təbii yolla elə başa salmaq lazımdır ki, aparılan işin nəticəsini müşahidə etmək mümkün olsun. Əgər uşaq öz aləmində xeyirxahlığı əks etdirməzsə, onu danlamaq və ya pisləmək deyil, sadəcə olaraq «Filonkəs necə etmişdir?» , «Sən necə etməli idin?» kimi yaradıcı suallarla praktik fəaliyyəti, bu nəcib hissi özündə əks etdirmək tərzii mühüm rol oynayır.

Əgər bağçada tərbiyəçidə, evdə isə valideyndə humanist hiss özünü göstərmirsə, uşağa sözlə təsir etmək, onu insanlar üçün xeyir verməyə səsləmək heç bir nəticə verməz, çünki kiçikyaşlı uşaqlara sözə nisbətən canlı fəaliyyət nümunəsi daha güclü təsir göstərir. Bu baxımdan tərbiyəçi öz davranışı ilə hər bir uşaq qarşısında məsuliyyət daşdığını unutmamalıdır.

Uşaqlarda humanist hisslər yaratmaq üçün onlarda eyni zamanda gözəlliyə məhəbbət, bədxahlığa, çirkinliyə, eybəcərliyə isə nifrət hissi tərbiyə etmək lazımdır. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda yaşlılara, onların əməyinə hörmət tərbiyə etmək son dərəcə vacibdir. Onlarda məhriban şəraitdə birgə oynamaq və işləmək, yalnız özü üçün deyil, ətrafdakılar üçün də lazım olan faydalı işlər görmək bacarığı da tərbiyə edilməlidir. Tərbiyəçi uşaqlar üçün elə bir mühit təşkil etməlidir ki, əxlaqi keyfiyyətlərini nümayiş etdirmələrinə imkan yaranmış olsun. Əgər yaşlı və ya körpə qadın ayaq üstə olduqda uşaqlar ona yer göstərir və ya stul verirlərsə, onların yerə saldıqları əşyanı qaldırırlarsa, özünü pis hiss edənlərə qayğı göstərilərsə, bir-birinə həssaslıqla yanaşırlarsa, haqqı müdafiə edirlərsə, deməli, tərbiyəçinin bu istiqamətdə apardığı işin müsbət nəticəsi var.

«Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı»nda məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda humanist hisslərin və müsbət qarşılıqlı münasibətlərin tərbiyə edilməsinə geniş yer verilmişdir.

➤ böyüklərə və yaşlılarına qayğı və hörmət tərbiyə etmək;

➤ oyun zamanı bir – birinə mane olmamaq, oynadığı istəmək və ondan istifadə etmək bacarığını inkişaf etdirmək;

➤ müşahidə zamanı heyvanlara və bitkilərə qayğı ilə yanaşmaq, onlara qulluq etmək;

➤ dayənin, xadimənin əməyinə uşaqların diqqətini cəlb etmək, uşaqlarda onlara kömək etmək arzusunı yaratmaq, ətrafdakılarla münasibətdə xeyirxahlıq, düzlük, doğruluq, ədalətlik kimi əxlaq normaları haqqında təsəvvürü formalaşdırmaq, xeyirxahlıqla öz köməyini təklif etmək, sakitləşdirmək, kömək etmək, dərindən şərik olmaq və s.

➤ düzlük, (yaşadları arasında oyunaqları, rolları, vəzifələri bölərən, onların marağını nəzərə almaq, özünün və yaşadlarının hərəkətlərini düzgün qiymətləndirmək, təqsirini boynuna almaq, onu başqalarının boynuna qoymamaq), doğruculuq (yalan danışmamaq, aldatmamaq və s.), cəsurluq tərbiyə etmək, onlara qaranlıqdan, heyvanlardan qorxmamağı, mənfi prosesləri dəf etməyi öyrətmək;

➤ özünü əhatə edənlərin (böyüklərin və yaşadların) diqqətinə görə təşəkkür etmək, sevinc və məmnuniyyət hissi tərbiyə etmək;

➤ bir-biri ilə ünsiyyətdə səmimi olmağı, yaşadına müraciət etdikdə ona baxmağı, onu öz adı ilə çağırmağı, yoldaşının cavabına diqqətlə qulaq asmağı, sual və xahişinə hörmətlə cavab verməyi, yaşadlarının təklifinə nəzakətlə rədd cavabı verməyi öyrətmək və s.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara nəcib humanist hisslər aşılamaqda oyun müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Oyun prosesində uşaqların humanist hisslərinin və maraqlarının inkişaf etdirilməsi əhəmiyyəti böyükdür. Oyun uşağın duyğularını, qavrayışını, təəvvürlərini, təxəyyülünü zənginləşdirir. Uşaq bağçasında keçirilən bütün oyunlar uşaqlarda böyük hisslər doğurmalı, onlara təsir etməlidir.

Tərbiyəçi uşaqlarda oyunun məqsədini həyata keçirmək üçün tələbkarlığı və birgə fəaliyyət göstərmək bacarığını inkişaf etdirməli, onları yoldaşlarına diqqətli və xoş niyyətlə yanaşmağa, onların hüquqları, istəkləri ilə hesablaşmağa alışdırmaqlı, uşaqlara tapşırılmış rolu yerinə yetirmək üçün yoldaşları qarşısında məsuliyyət hissi aşılamaqlıdır:

➤ oyunun gedində tərbiyəçi uşaqlara humanist hisslərin və marağın ictimai davranış normaları haqqında onların başa düşəcəkləri bilikləri verməli və bunlara yiyələnməkdə kömək göstərməlidir;

➤ onlara yaşadlarının hərəkətlərini qiymətləndirməyi, onlara öz münasibətini bildirməyi, özünə nəzarət etməyi və özünü qiymətləndirməyi öyrətməlidir;

➤ birgə oyunlarda, əməkdə bədii yaradıcılıqda, kütləvi tədbirlərdə ümumi məqsəd qoymağı kollektivin mənafeyini, onun üzvlərinin arzu və istəyini nəzərə almaqla onu həyata keçirməyi öyrətməlidir.

Humanist hisslərin və marağın inkişaf etdirilməsində qaydalı oyunların əhəmiyyəti çox böyükdür. Oyunlar uşaqlarda təbiətə məhəbbət, bitkilər və digər canlıların qayğısına qalmaq, onların gözəlliyindən zövq almaq, onlara qarşı amansız münasibətə dözməmək tərbiyə edir, təbiətdə özünü mədəni aparmaq bacarığı aşılayır.

Təbiəti sevmək, onun gözəlliklərini dərk etmək, ona xeyirxah münasibət bəsləmək kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək məqsədilə rəsm məşğələlərində təbiətə dair müxtəlif mövzular üzərində işin təşkilinin böyük əhəmiyyəti var. Müşahidəyə əsasən «Çilpaq ağac», «Tumuruqlanmış budaq», «Payızda meşə», «Alma ağacı», «Gəmi üzür», «Yazda meyvə bağı», qış üçün xarakterik olan «Şaxtalı, küləkli gün», «Qar yağır», «Yeni il şənliyi» və s. kimi mövzular üzərində aparılan işlər uşaqları ətraf aləmin gözəlliyini sevməyə hazırlayır. Gözəlliyi sevmək humanist hisslərin ilk ruşeymidir, onu inkişaf etdirmək, fəaliyyətə soy göstərməyə çevirmək lazımdır.

Bağça yaşlarından əməyə, qabaqcıl əmək adamlarına hörmət və məhəbbət hissi aşılamaq, gələcəkdə onlar kimi olmaq arzusunu humanist hissləri

inkişaf etdirmək məqsədilə «Tarlada», «Neftçi» rəsm əsərləri ilə tanışlığın uşaqlarda əmək adamlarına xeyirxah münasibətin yaradılmasında böyük əhəmiyyəti vardır.

Bağca yaşlı uşaqlara humanist hisslərin aşılmasında musiqi də mühüm rol oynayır. Uşaq ilk musiqini ana laylasının həzin səsndən eşidir. Ana öz körpəsini laylası ilə yatırır, körpə ananın ən xoş xeyirxah arzularını dinləyir.

Uşaqlarda humanist hisslərin inkişaf etdirilməsi onların gələcəkdə yararlı bir vətəndaş kimi yetişdirilməsi üçün zəruridir. Humanist hisslər incə, kövrək, həm də ali hissdır. Bu hissi inkişaf etdirməyin təməli isə uşaq bağçasında qoyulur

Ədəbiyyat

1. Həsənov A.M. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: «Nasir», 2000.
2. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı: 1998.
3. Həsənov A.M. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında əks olunmuş mənəvi dəyərlərdən kiçik yaşlı məktəblilərin əxlaq tərbiyəsində istifadə. «İşıq», Bakı, 1997.
4. Səlimxanova X.İ. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasında xalq yaradıcılığı nümunələrinin təsiri (böyük qrupda): Avtoreferat. Bakı, 1990, 26 s.

Пути привития детям младшего возраста гуманистических чувств Резюме

В статье речь идет о путях привития детям младшего возраста гуманистических чувств. Создание гуманистических чувств опирается на познание в отношении и поведении, на хорошее и плохое в работе и труде. Рекомендуется проводить эту работу во время занятий, и во внезанятийное время.

BAĞCAYAŞLI UŞAQLARIN MUSIQI INKIŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sevda ALMURADOVA,

Bakı şəhəri, Xətai rayonu 335 nömrəli körpələr evi-uşaq bağçasının müdiri

Yaş xüsusiyyətləri haqqında olan biliklər imkan verir ki, müəllim –tərbiyəçi uşaqlarda baş verən psixi prosesləri, o cümlədən onların musiqi inkişafını idarə edə bilən daha effektiv üsullar tapa bilsin. «Yaş» və «yaşın inkişaf dövrü» müxtəlif cür aydınlaşdırılır. Pedaqoq- alimlərin bir qismi «yaşın inkişaf dövrünə» bioloji proses kimi baxırlar. Digərləri, ümumiyyətlə, «yaş» anlayışlarını qəbul etmir və hesab edirlər ki, uşaqlara, yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almadan istənilən şeyi öyrətmək olar.

Məşhur rus pedaqoq-alimləri, həmçinin psixoloqları L.Viqotskinin, A.N. Leontyevin, V.V.Davudovun, A.V.Zaporojesin, Azərbaycanın pedaqoq alimlərindən, psixoloqlarından M.Mehdizadə, Z.Qaralov, Y.Kərimov, H. Kazımov, Ə.Əlizadənin və digərlərinin fundamental tədqiqatlarında yaş anlayışlarına təkcə fizioloji deyil, eyni zamanda sosial proses kimi yanaşılır. Xüsusilə, uşaqların incəsənətlə əlaqədə olduğu zaman, uşaqların yaş dövrlərinin bölünməsinin sosial-psixoloji mənasını diqqətdən kənarlaşdırmaq olmaz. Bir qanunauyğunluğu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, psixi funksiyalar qeyri bərabər inkişaf edir. Bu haqda L.İ. Viqotski belə yazır: "Uşaq yaşlarında təxəyyülün və ağılın inkişafı bir-birindən çox fərqlənirlər (Психология искусства. М., 1968, с. 89).

Çox kiçik yaşlarından uşaqların musiqi ifaçılığı sahəsində böyük nailiyyətlər etməsi faktlarını biz fərdi hallar və hadisələr kimi qəbul etməliyik. Kütləvi musiqi tərbiyəsi prosesində isə yaş xüsusiyyətləri, yaş dövrlərinə uyğun qavrama mütləq nəzərə alınmalıdır. Pedaqoq-alimlər, psixoloqlar, o cümlədən professor N.Vetlugina uşaqların anadan olandan məktəbə qədər dövrünü əsasən üç mərhələyə ayırırlar:

1. körpəlik (uşaq həyatının 1-ci ili);
2. ilk uşaqlıq (bir yaşıdan 3 yaşa qədər);
3. məktəbə qədər (3 yaşıdan yeddi yaşa qədər)

Azərbaycan məktəbə qədər tədris müəssisələrində isə, ənənəvi olaraq yaş qrupları belə bölünür: körpə yaş qrupu— I kiçik qrup, II kiçik qrup; orta qrup; böyük qrup; məktəbə hazırlıq qrupu.

Musiqi inkişafı və tərbiyəsinin vaxtını uşağın musiqiyə münasibətindən, emosional və eşitmə zamanı, ona uşağın reaksiya verməsi anından axtarmaq lazımdır.

Məşhur rus psixoloqu A. Lyublinskaya görə uşaqlar öz həyatının 10-12-ci günləri artıq səslərə reaksiya verirlər.

Uşaqların həyatlarının ilk aylarında musiqi səslənməsi impulsiv xarakter daşıyır və uşaqların yatmalarına, yaxud oyanmalarına təsir göstərir. Belə ki, sakit oturmuş uşaq şən bir musiqi eşitdikdə tez üzünü musiqinin səsləndiyi istiqamətə çevirir və sürünə-sürünə ona tərəf getməyə cəhd göstərir.

Bu faktlar bir daha göstərir ki, uşaqların musiqi tərbiyəsi ilə onun anadan olduğu, bəlkə də uşaq ana bətnində olduğu vaxtdan, məşğul olmaq lazımdır. Bu yaşa qədər olan dövrdə körpələrlə müəyyən proqram əsasında musiqi məşğələlərinin aparılması mürəkkəb problemdir.

Körpə yaş qrupu 1 yaşıdan 2 yaşa kimi olan dövr götürülür. Onu 1 yaşıdan 1 yaş üç aya, 1 yaş üç aydan 1 yaş 6 aya, 1 yaş 6 aydan 1 yaş 9 aya və 1 yaş 9 aydan 2 yaşa kimi olmaqla dörd dövrə ayırmaq olar. Uşaq bağçalarımızda musiqi rəhbəri, ilkin anlardan başlayaraq körpələrin musiqi tərbiyəsi sahəsində müəyyən iş aparırlar. Bu yaş dövründə körpələrlə şən rəqs və sakit layla xarakterli musiqi nümunələri ilə təmasda olmaq daha məsləhətdir. Gərgin, faciə xarakterli, həddən artıq güclü səslənən musiqi nümunələri körpələrin psixikasına pis təsir etdiyindən, belə nümunələr onlara təqdim olunmamalıdır. Körpələrin yatdıqları vaxt onların otağında Azər-

baycan folklorundan, "Lay-lay"ların sakitcə səslənməsi onların yuxularına daha şirin, möhkəm və dərin təsir edə bilər. Belə ki, laylalar körpələrə yuxu gətirən, onların əsəblərini sakitləşdirən bir vasitə rolunu oynaya bilərlər.

Yuxudan oyanmaq üçün musiqi rəhbəri yaxşı olar ki, şən, rəqs və oynaq xarakterli Azərbaycan xalq musiqisi nümunəsini səsləndirsin. Yuxudan ayılan körpələr belə musiqi nümunələrinə reaksiya verirlər, onun ritminə, xarakterinə uyğun uşaqların hərəkətlərində, üzlərinin mimikasında müəyyən dəyişikliklər yaranır. Tədricən, musiqi rəhbərinin və tərbiyəçinin köməyi ilə, körpələr müəyyən dövrdən sonra müxtəlif səslər çıxarır, əl çalır, musiqinin xarakterinə uyğun ayaqlarını yerə vurur, bədənlərini tərpədir, gülür, ağlayır, əl-qol atırlar.

Bu yaş dövründə musiqi rəhbəri Azərbaycan xalq mahnılarından olan «Bir quş endi havadan», «Laylay», «Rəqs» (mus: F.Əmirovundur), «Dinləyirəm quşları» (mus: O. Zülfüqarov, söz. H.Ziyanındır) kimi musiqi nümunələrini uşaq musiqi alətləri olan kiçik pianoda, metallafonda və s. səsləndirir, eyni zamanda oxuyur. Bununla bərabər musiqi rəhbəri həmin mahnıların mənasını, məzmununu uşaqlara sadə dildə aydınlaşdırır. Müxtəlif musiqi nümunələri vasitəsilə musiqi rəhbəri körpələrə aydınlaşdırmalıdır ki, mahnıların sözləri olur, oynadıqları rəqslər isə sözsüz ifa edilir. Bu dövrdə körpələr bir-birinin ardınca yeriməyi də öyrənirlər. Yaxşı olar ki, uşaqların yerimə prosesində də musiqidən istifadə edilsin. Ümumiyyətlə, bu dövrdə uşaqlar musiqi təranələri altında yeriməyi də çox xoşlayırlar. İkiyaşlılar artıq kiçik mahnıların ifadələrini, bəzən isə hətta bir balaca parçasını oxuya bilirlər. Yaxşı olar ki, musiqi rəhbəri bu dövrdə oyuncaqlara, heyvan və quşlara həsr edilmiş mahnılardan istifadə etsin. Belə mahnıları öyrədərkən mətnə olan mahnının melodiyasını oxumaqla bərabər oyuncaqların, heyvan və quşların adlarını söyləyir, onlar haqqında kiçik və maraqlı söhbətlər aparır. Bu dövrdə körpələr müxtəlif xarakterli, müxtəlif ritimli, həcmcə kiçik olan musiqi nümunələrinə qulaq asmalıdırlar ki, onların zövqləri tədricən inkişaf etsin. Bu dövrdə həm də körpələr daim hərəkət etməyə can atırlar. Yaxşı olar ki, musiqi rəhbəri, tərbiyəçilər bu hərəkətləri musiqili oyunlara çevirsinlər: məsələn, "Qaçıram", "Gəzirəm", yaxud "Rəqs edirəm" və s. Aydın məsələdir ki, "Qaçıram" oyunu üçün cəld, "Gəzirəm" oyunu üçün musiqi rəhbəri rəqs xarakterli bəstəkar, yaxud folklor musiqisindən istifadə edə bilər. Eyni mahnını cəld və sakit sürətlə ifa etməklə musiqi rəhbəri uşaqlara tez, asta, yavaş anlayışlarını aydınlaşdırmaqla bilər. Musiqi rəhbəri və tərbiyəçi mahnıların məzmununa uyğun səhnəciklər düzəldə bilər ki, bu da, musiqili kukla teatri haqqında uşaqlarda ilkin təsəvvürlər yarada bilər. Bunun üçün musiqi rəhbəri hər hansısa bir mahnını özü müşayiət etməklə oxuyur, tərbiyəçi isə onun məzmununu oyuncaqlar vasitəsilə təsvir edir. Belə oyunlar körpələrin musiqiyə olan marağını, zövqünü, təxəyyülünü inkişaf etdirə bilər.

Uşaq bağçalarında kiçik qrup, adətən, birinci və ikinci olmaqla 2 yerə ayrılır. Birinci kiçik qrupda (uşaq həyatının 3-cü ili) uşaqlarda musiqini diqqətlə dinləmək inkişaf etdirilir, musiqi ifadə vasitələri olan bərk, yavaş, yüksək, alçaq registrləri yadda saxlayır və onları fərqləndirir, onlar xorla və

solo şəklində oxumağa təhrik olunur, sujetli musiqi oyunlarında iştirak edir, öz hərəkətlərini musiqinin ritminə və xarakterinə uyğunlaşdırır.

I. kiçik qrupda uşaqlar həm də mətni 4-8 sətirdən ibarət mahnılar oxuyur, uşaq musiqi alətlərindən olan metallafon, pianoda səslənən tanış melodiyları eşidir və onların adlarını söyləyirlər. Bu dövrdə onlar ayrı-ayrı səsləri, kiçik və asan mahnıları oxuya bilir, sujetli musiqili oyunlarda əsərin məzmununa uyğun hərəkət edirlər. Rəqs oynayarkən cüt-cüt yeriməyi, qaçmağı, fırlanmağı, dairə tutmağı, dairə ortasında musiqini xarakterinə uyğun olaraq yeriməyi bacarırlar.

İkinci kiçik qrupda (uşaq həyatının dördüncü ili) uşaqlar müxtəlif musiqi təəssüratlarını toplayırlar, şən əhval ruhiyyəni öz hərəkətləri ilə göstərir, musiqi dinləyərkən diqqətlərini topalya bilir, əvvəllər dinlədikləri musiqi nümunələrini tanıyır, birgə və fərdi oxu prosesində iştirak edir, kvarta intervalı (I oktavanın mi-lyə) diapazonunda mahnıları düzgün oxuyurlar. Mahnı oxuduqları zamanı bədənlərini düzgün tutur, öz səslərini qoruya bilir, sadə mahnıları ifadəli, gərginlik sərf etmədən təbii səslə oxuyurlar. Çiyinlərini qaldırmır, düzgün nəfəs alır və sözləri düzgün tələffüz edirlər. Xorda oxuyarkən yoldaşlarından geri qalmır, tələsmir, həm də melodiyları müstəqil oxuya bilirlər. Ağır və tez sürətlə musiqiyə uyğun hərəkət etməyi bacarırlar. Musiqinin əvvəlini və bitməsini bilirlər. Təzadlı iki hissəli quruluşa uyğun olaraq öz hərəkətlərini dəyişirlər. Bir növ hərəkətdən başqasına keçə bilirlər. Şax-şaxlarla, bayraqlarla, yaylıqlarla sadə hərəkətləri musiqi təranələrinə uyğun həyata keçirirlər. Rəqslərin sürətinə, xarakterinə uyğun olaraq ayaqlarını dəyişdirərək yerə vurmağı, əl çalmaq, əl barmaqlarını hərəkət etdirməyi, cüt-cüt fırlanmağı bacarırlar. Uşaq musiqi alətlərində mahnıların I xanəsinə güclü hissəsində tonikanı çala bilir.

Orta qrupda (uşaq həyatının beşinci ili) uşaqların musiqiyə maraqları və onu dinləməyə həvəsləri artır, ətraflarındakı yaxın insanlara sevgi hissləri inkişaf etdirilir, musiqi əsərinin məzmunu və xarakterinə uyğun onlarda əhval-ruhiyyə yaranır. Sözsüz mahnıları və digər musiqi əsərlərini melodiyasına görə tanıyır, öz yaddaşlarını inkişaf etdirirlər. Xorda birgə, ahəngdar oxuyur, fərdi çıxışlarla özünü göstərə bilir, bədənini oxu zamanı düzgün tutur. I oktavanın re-si intervalları diapazonunda mahnıları təbii, gərginlik olmadan, qışqırmadan oxuyur, düzgün nəfəs ala bilir, sözləri doğru tələffüz edir, mahnıları hamı ilə birgə başlayıb, bir yerdə bitirir. Musiqi aləti ilə və onsuz, müəllimin köməyi ilə, müstəqil oxuyur. Musiqinin sürətinə və ritminə uyğun olaraq ikihissəli musiqi əsərlərindəki sürət dəyişikliyinə uyğun öz hərəkətini dəyişir.

Böyük qrupda (uşaq həyatının altıncı ili) uşaqlar musiqi əsərlərinin emosional məzmunu və xarakterini izah edir, musiqidə obrazları təsvir edir, birlikdə musiqini dinləyir, melodiyasına görə mahnıları və digər janrlı musiqi nümunələrini tanıyır; rəqsi, laylanı və marşı fərqləndirir; mahnını, rəqsi, marşı, oyunu kollektiv və fərdi olaraq ifa edir; ayaqüstü və oturaq vəziyyətdə oxuyanda duruş vəziyyətinin dəyişməsinə diqqət yetirir. Re¹- Si¹ diapazonunda mahnıları xorla və fərdi oxuya bilir; mahnı oxuyarkən onun mətninin sözlərini düzgün tələffüz edir, düzgün nəfəs alır; mahnını birgə

başlayıb, birgə qurtarır; dinamikaya (bərk, mülayim, yavaş, bərkdən, yavaşca), registrə (yuxarı, orta, aşağı) uyğun hərəkətlər edir; mülayim sürətdən tez və əksinə keçməyi hərəkətlərində göstərir; sadə ritmləri əl çalmaqla yerinə yetirir; musiqinin obrazına uyğun hissələrini göstərə bilir; müxtəlif ritmli musiqi nümunələrinə uyğun ayaq, qaçış, hərəkətləri edir; oyun obrazlarını müxtəlif xarakterdə göstərir; rəqs musiqisi təranələri altında ayaqları növbə ilə irəli qoyur; yerində və fırlanaraq bütün ayağı ilə addımlayır; bir ayağını o birisinin yanına gətirərək addımlayır; əllərini yüngülcə yuxarı qaldırır; qabağa və yana açır; cüt hərəkətlər edir; yoldaşlarının yanından yuxarı keçir, öyrəndiyi rəqsi ifa edir.

Mahnıların tonnalığının I, III və V pillələrini, sadə və kiçik ifadələri metallafonda, pianoda çalır. Xanələrin güclü hissələrində musiqi alətlərində tonika və kvintanı çalır.

Məktəbə hazırlıq qrupunda uşaqlar dinlədikləri və oxuduqları musiqi nümunələrinə estetik münasibət bildirir, marşı, rəqsi, layları fərqləndirir; musiqi ifadə vasitələrini müəyyən edir və onlara uyğun mahnı oxuyur; dinlədiyi musiqi nümunələri haqqında sadə fikir söyləyir; bəstəkarları şəkildən tanıyır; $Re^2 - Do^2$ diapazonunda mahnıları düzgün təmiz oxuyur; musiqidəki ritm dəyişikliyi göstərə bilir; musiqili oyunlarda rəqs elementlərindən istifadə edə bilir; musiqi obrazlarını müstəqil təsvir edir; mahnıları ifadəli oxuyur; onları aydın, gur, melodik, yüngül səs hərəkəti ilə oxumağa nəzarət edir; mahnıların sözlərini düzgün tələffüz edir; frazalar arasında düzgün nəfəs alır; çiyinlərini və bədənini düzgün saxlayır; sait səsləri düzgün oxuyur; sözün axırında samitləri doğru tələffüz edir; xorda mahnını uşaqlarla bir başlayıb, bir yerdə bitirir; melodiyanın aşağı və yuxarı hərəkət istiqamətlərini düzgün müəyyən edir; musiqinin sürətinə, xarakterinə, registrinə musiqi xanəsinin vurğusuna uyğun hərəkətlər edir; rəqs hərəkətlərini edir, musiqiyə uyğun əl və ayaq bədən hərəkətlərini həyata keçirir; öyrəndiyi hərəkətlərdən rəqs zamanı sərbəst istifadə edir.

Uşaqların yaş səviyyələrinə görə musiqi inkişafı, məşğələləri professional musiqi müəllimləri tərəfindən aparıldıqda yüksək nəticələr əldə edilə bilər.

Ədəbiyyat

5. Həsənov A.M. Məktəbəqədər pedaqogika. «Nasir», Bakı: 2000.
6. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı: 1998.
7. Rəcəbov O. Nəğməli əlifba. «Şirvanəşr», Bakı, 2005.
8. Rəcəbov O. Musiqi pedaqogikası. «Şirvanəşr» Bakı, 2006.
9. Məmmədova İ.A. Azərbaycan musiqisinin böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların bədii zövqünün inkişafına təsiri. *Avtoreferat*. Bakı, 1994, 32 s.

Особенности музыкального развития детей возраста детского сада Резюме

В статье отмечается, что музыкальным воспитанием детей следует заниматься со времени рождения. В период до этого возраста важно на основе определенной программы проводить с детьми по музыке занятия. В статье речь идет о вопросах развития детей всех возрастных групп в сфере музыки.

ŞAĞİRLƏRİN İNTELLEKT MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Xavər ƏLİZADƏ,

Beynəlxalq Təhsil Kompleksinin müəllimi

XXI əsrdə bəşər övladları sırasına «şüurlu» kompüterlər daxil olacaqdır. Ona görə də təhsilin keyfiyyəti global problemlərdən birinə çevrilmişdir. Məhz buna görə də YUNESKO XXI əsri «Təhsil əsri», «İntellekt əsri» elan etmişdir. Bu isə tədris prosesində səmərəli təlim metodları ilə işləməyi tələb edir.

Çin filosofu Konfusi müəllim-şagird münasibəti haqqında demişdir: «Alicənab müəllim şagirdi öyrədəndə və tərbiyə edəndə onu irəliyə aparır, arxasınca dartmır, onda maraq oyadır, məcbur etmir, ona yol göstərir, yolu sərbəst getməyə imkan yaradır. Nə qədər ki, o şagirdə yalnız yol açır, deməli, ona düşünmək imkanı verir».

Prof. N.Kazimov haqlı olaraq yazmışdır: «Çoxları elə təsəvvür edirlər ki, təlim yalnız şagirdə bilik, bacarıq və vərdiş vermə prosesidir, əslində təlimin əsas vəzifəsi müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə təmin etməkdən ibarətdir. Ona görə də müəllimlərimizin bir qismi şagirdlərin fiziki fəallığını təmin etməkdə, onların fəallığını inkişaf etdirməkdə, şəxsiyyətlərini formalaşdırmaqda və mənimsəmənin səviyyəsini yüksəltməkdə çətinlik çəkir... onlar unudurlar ki, müqayisə fikri fəaliyyətin əsasıdır».

Bir sözlə, təlim prosesi Kantın dediyi kimi: «Uşağın başı doldurulması boş qab deyil, məşəldir, onu alışdırmaq lazımdır» ideyasına əsaslanmalıdır.

K.D.Uşinski göstərmişdir ki, təlim işi üçün təfəkkür müstəqilliyi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir, ona görə də şagirdlərdə müxtəlif təfəkkür qabiliyyətinin tərbiyə edilməsinə daha artıq diqqət yetirilməlidir. K.D.Uşinskinin fikrincə, təlim prosesində şagirdlərə bu və ya digər biliyin verilməsi kifayət deyil, onların müstəqil sürətdə bilik öyrənmək bacarığını da inkişaf etdirmək lazımdır, müəllimin köməyi olmadan şagird yalnız kitabdan deyil, həm də onu əhatə edən mühitdən həyatı hadisələrdən faydalı biliklər almaq bacarığına yiyələnəlməlidir. Məhz belə olduqda insan bütün ömrü boyu öyrənməyə cəhd edir. Görkəmli pedaqoq bunu məktəb təliminin başlıca məqsədi hesab edirdi.

K.D.Uşinskinin didaktikasından çıxan başlıca nəticə ondan ibarətdir ki, mümkün qədər uşaqlar özləri müstəqil sürətdə düşünməli, çalışmalı, müəllim isə həmin prosesə rəhbərlik etməli və onun üçün lazımı material verilməlidir.

Ənənəvi məktəbdə təlim prosesi şagirdin yaddaşına əsaslanaraq qurulmuşdur. Bu isə şagirdlərin intellektinin, ilk növbədə yaradıcı təfəkkürünün inkişafını olduqca ləngidirdi. Bu zaman dərslərdə şagirdlər həmişə hazır

həllə, özü də bir qayda olaraq, cəynitpli həlli olan məsələlərə müraciət edir, həlli olmayan və ya bir neçə həlli olan məsələ ilə üzləşəndə özlərini itirirdilər. Həm də şagirdlər hər hansı bir üsulla məsələni həll etməyə alışdıqları halda, hansısa yeni üsul tapmaq üçün müstəqil hərəkət etmək iqtidarında deyildilər. Həmişə cəynitpli məsələlərin həlli şagirdin şəxsiyyətini zəiflədir, onda özünə münasibəti dəyişdirir. Bu da onu məsələ həllinin qaydalarını əzbərləməyə alışdırır. Nəticədə şagird özünü qayda və qanunların öyrənilməsinə görə qiymətləndirir. Sınıf kollektivi yaxşı, orta və pis oxuyan şagirdlərə bölünür. Düşüncəli uşaqlar məktəbdə sıxıntı keçirdiklərinə görə dərəcə maraqları azalır. Belə vəziyyət onların xarakterinin formalaşmasına da mənfi təsir göstərir.

Bu və buna oxşar hadisələrə yol verməmək üçün şagirdlərin təfəkkür müstəqilliyinin və intellekt mədəniyyətinin formalaşmasına nail olmaq lazımdır. İntellekt mədəniyyəti dedikdə: təhliletmə, mühakimə yürütmə, qruplaşdırma və planlaşdırma qabiliyyətlərinin inkişafı nəzərdə tutulur. Təhliletmə qabiliyyəti hadisədə müxtəlif cəhətləri, əşyada müxtəlif əlamətləri ayırd etmək imkanındır. Şagirdin təhliletmə qabiliyyəti – verilmiş məsələnin şərtini və tələblərini araşdırma bilməsində, şərtə nəzərdə tutulanların arasındakı əlaqələri ayıra bilməsindədir. Təhliletmə qabiliyyətinin inkişafı iki cəhətdən – kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən xarakterizə olunur. Şagirdə təhliletmə qabiliyyəti nə qədər yaxşı inkişaf etmişsə o, çoxlu rəqəmlər verilmiş məsələlərdən də bir o qədər yaxşı baş çıxaracaqdır. Belə ki, kəmiyyət əməlləri çox olan hesab məsələsinin necə həll edilməsi təhliletmə qabiliyyətinin inkişaf səviyyəsini kifayət qədər aydın göstərir. Belə məsələnin həllində şagirdin çəşib qalması isə onda təhliletmə qabiliyyətinin zəif olduğunu göstərir:

«Anarın 2 alması var. Adilin almalarının sayı bundan 3 ədəd, Afətin almalarının sayı isə Adildə olduğundan 2 ədəd çoxdur. Uşaqlarda cəmi nə qədər alma vardır? Bu məsələnin həll etmək üçün almaların cəmini təşkil edən toplanları müəyyən etmək sonra onların cəmini tapmaq lazımdır. Keyfiyyət cəhətdən təhlil etmək qabiliyyəti yaxşı inkişaf etmişsə o, məsələnin şərtində verilənləri daha dəqiq ayırd edəcək, zəruri rəqəmləri əhəmiyyətsiz rəqəmlərdən fərqləndirə biləcəkdir».

«Anarın 2 alması var. Şahinin almalarının sayı bundan 3 ədəd, Rahimin almalarının sayı isə Şahinkindən 4 ədəd çoxdur. Anarın almalarının sayı Rahimdə olduğundan 7 ədəd azdır. Uşaqlarda cəmi nə qədər alma var? Bu məsələnin həlli üçün mühüm və zəruri hesab edilən kəmiyyətləri ayırd edə bilməməsi, onun təhlil etmə qabiliyyətinin keyfiyyət cəhətdən baş açmadığını göstərir».

Təhliletmə qabiliyyətinin inkişafı üçün «Qruplaşdırma» məsələlərindən istifadə etmək məqsədə uyğundur. Yəni təklif olunan əşyalarda, adlarında ümumi və fərqli əlamətlərini axtarib tapmaqdır.

Uşağa papka və papaq sözlərində eyni və fərqli əlamətləri tapmaq tapşırığı verilə bilər. Bəzi uşaqlar deyirlər ki, bu iki sözdə dörd eyni hərflər vardır, «p», «a» və «q», «a», bir qrup uşaq hər iki sözə hərflərin sayının eyni

olduğunu söyləyə bilər. Üçüncü qrup uşaq hər ikisi geyim əşyasını bildirdiyinə görə eyni mənə daşdığını deyəcək.

Eyni və fərqli əlamətləri «Oxşarlıq», «fərqlənmə» və «kəsişmə» sözləri ilə ifadə edəcəyik.

«Oxşarlıq» axtarırkən verilmiş şəkillərdə eyni əlaməti olanı tapmalıyıq (şəkil 1)

3,4 və 5-ci evlərin burada 1-ci və ya 2- ci evlərlə eyni əlaməti olanı tapmaq tələb olunur. 5-ci evin pəncərəsi 2-ci evin pəncərəsi ilə eyniyyət təşkil edir.

«Fərqlənmə» məsələlərində təklif edilənləri ayıran əlamətləri tapmaq tələb olunur (şəkil 2).

3,4 və 5 -ci evlərdən. 1-ci və 2-ci evlər heç bir eyni əlaməti olmayanı tapmaq tələb edilir. 5-ci evdə 1-ci və 2-ci evdə heç bir eyni əlaməti yoxdur. Onun damı və pəncərəsi də həmin evlərinkindən fərqlənir.

«Kəsişmə» məsələlərində təklif olunan təsvirlərdə eyni və fərqli əlamətləri tapmaq tələb olunur.

Şəkil 3 -də verilmiş təsvirlərdə həm 1-ci, həm də 2-ci evlə eyni əlaməti olanı tapmaq lazımdır. 5 -ci evin damı 1-ci evin damı ilə , pəncərəsi isə 2 -ci evin pəncərəsi ilə eynidir.

Bəs şagirdlərin təfəkkür müstəqilliyinin xüsusiyyətləri hansılardır?

- başqasının köməyi olmadan qarşıya müəyyən sual, məsələ və problem qoymaq və onun həllinə nail olmaq;

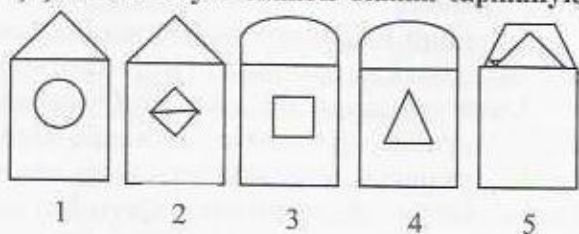
- bu və ya digər hadisəni törədən səbəblər haqqında müəhkimə yürütmək;

- əldə edilən bilik, bacarıq və vərdislər, mənimsənilmiş olduğu qanun və qaydaları lazım gəldikdə tətbiq etməyi bacarmaq;

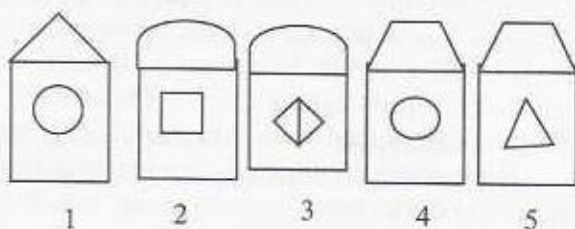
-müstəqil düşünmək, təhlil etmək, mücərrədləşdirmək və nəticə çıxarmaq.

- başqalarını dinləmək və onu təsvir etmək.

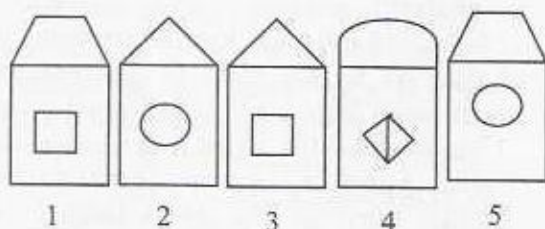
Təlim prosesində ibtidai məktəb şagirdlərinin müstəqil təfəkkür qabiliyyətini tərbiyə etməyin yol və vasitələri çoxdur, lakin bu gün vasitələrə

Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 3

təsədüfdən- təsadüfə əl atmaqla şagirdlərin müstəqilliyini həqiqi mənada tərbiyə etmək olmaz, müstəqillik təkcə şüurlu fəaliyyət nəticəsində deyil, vərdişlərin möhkəmləndirilməsi yolu ilə də inkişaf edir.

Bu vərdişlərin möhkəmləndirilməsi hansı yol və vasitələrlə həyata keçirilməlidir?

Qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanmaq üçün «interaktiv» təlim metodlarından, xüsusilə didaktik oyunlardan istifadə olunmalıdır.

Oyun - yaradıcılıqdır, əməkdir. Oyun prosesində uşaqlarda müstəqil düşünmək, diqqətlik, öyrənməyə can atmaq kimi vərdişlər yaranır. Onların başları qarışır, yeniliyi yadda saxlayır, qeyri-adı vəziyyətlərdən çıxış yolu tapırlar, fantaziyalarını inkişaf etdirirlər. Qeyri-fəal uşaqlar da böyük həvəslə oyuna qoşulur, yoldaşlarını məyus etməmək üçün səy göstərirlər.

Oyun zamanı uşaqlar, bir qayda olaraq, çox diqqətli, intizamlı olurlar. Dərsdə didaktik oyunların təşkili təlim prosesini maraqlı və əyləncəli etməklə tədris materialının qavranılması və çətinlikləri dəf edilməsini asanlaşdırır.

Didaktik oyun dərsin məqsədi deyil, təlim və tərbiyə vasitəsidir. Oyunu əyləncə ilə qarışdırmaq olmaz. Didaktik oyuna başqa təlim vasitələri ilə sıx əlaqədə olan yaradıcı və inkişafetdirici fəaliyyət növü kimi baxmaq lazımdır.

Rəngarəng oyun fəaliyyəti nəticəsində mühakiməli məsələlərin həlli şagirdlərdə dərsə marağın artmasına səbəb olur. Oyun şagirdlərin əqli inkişafı üçün qüdrətli və əvəzedilməz manivelaya çevrilir. Didaktik oyuna başqa tədris işləri sıx əlaqəsi olan və şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətini inkişaf etdirən bir vasitə kimi baxmaq lazımdır.

Didaktik oyunlar məzmunundan, təşkili xüsusiyyətlərindən şagirdlərin hazırlıq səviyyələrindən, dərsin məqsədinə uyğun olaraq müxtəlif xarakterdə: produktiv, reproduktiv, yaradıcı, konstruktiv və praktik olur.

Oyunun ideyası ondan ibarətdir ki, problem situasiyalı vəziyyət yaradıb komandaların yarışını təşkil etməklə təlim prosesini fəal axtarıcılıq fəaliyyətinə və müstəqil kəşflər aləminə çevirsin. Oyunun mərhələləri dərsin mərhələlərinə uyğun gəlir. O da yeni mövzunun öyrənilməsi, yəni biliyin möhkəmləndirilməsi, biliyin tətbiq edilməsi və s. mərhələlərdən ibarətdir.

Dərsdə didaktik oyun təşkil edərkən müəllim hamının diqqətini yazı taxtasına yönəldir, sonra komandaların kapitanlarını yanına çağırır. Kapitanlar tapşırığı icra etmək üçün öz komandasının üzvlərindən bir-bir çağırırlar. Düzgün cavab vermiş şagird öz komandasına «5» bal, tam düzgün cavab almadıqda «4» və ya «3» bal gətirir. Səhv edəndə isə komandasının hesabından «3» bal çıxılır. Həmin komandanın üzvü yoldaşının cavabına düzəliş edərsə, komandanın hesabına «1» bal əlavə olunur.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə. Şagirdlərdə təfəkkür müstəqilliyinin inkişafı və tərbiyəsi. Bakı, 1978.

2. Эльконин Д. Б. Психология игры. «Просвещение», М., 1978.

3. Kazımov N.M Müqayisə-fikri fəaliyyətinin əsasıdır. «Maarif», Bakı, 1966.

4. Заика Е.В. Комплекс интеллектуальных игр для развития мышления учащихся. Вопросы психологии. Москва, 1990

Формирование интеллектуальной культуры учащихся

Резюме

Статья наряду с развитием способностей анализировать, вступать в диалог, группировки и планирования, дан опыт работы относительно формирования методики интеллектуальной культуры учащихся.

The formation of the intellectual sulture of the students
(pupils)

Rezume

This article considerates a lot of evorking experience's methods of the mental, intellectucl sulture of the students as ahalizing, cudgesueut their opinions, grouping, discoursing, dissuscing and as development of plans' skills, abilities.

EKOLOJİ TƏRBİYƏ ÜZRƏ İŞİN TƏSKİLİNƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Aynurə RZAYEVA,

Bakı, Binəqədi qəsəbəsi 182 nömrəli məktəbin müəllimi

Ekoloji tərbiyə, ümumiyyətlə, tərbiyənin mühüm komponentlərindən hesab olunur, çünki təbiətə münasibət ictimai, mənəvi münasibətdir. Ekoloji tərbiyə ekologiyaya məhəbbətlə yanaşı, uşaqlara əqli, estetik, əmək, vətənpərvərlik və s. keyfiyyətlər də aşılayır. Ona görə də təlim prosesində ekoloji tərbiyə üzrə iş aparılarkən tərbiyənin digər komponentlərinin müsbət həllinə də diqqət yetirilməlidir.

Ekoloji tərbiyə probleminin həlli üçün təkcə təlimdə sinifdən xaric tədbirlər prosesində aparılan işlər azlıq təşkil edir. Bu işə ailə, ictimaiyyət, dövrü mətbuat cəlb olunmalı, onların son dərəcə fəallığı təmin edilməlidir.

Tədqiqat göstərir ki, kiçikyaşlı məktəblilərə ekoloji tərbiyə aşılamaq üçün aşağıdakılar diqqət mərkəzində saxlanmalıdır:

- insan həyatında təbiətin çoxcəhətli rolu haqqında şagirdlərdə düzgün təsəvvürün yaradılması;
- təbii sərvətlərdən istifadə edilməsinin və onların artırılmasının elmi əsasları haqqında ümumi biliklərin verilməsi;

• şagirdlərə təbiətə qayğılı münasibətinin əhəmiyyətinin başa salınması, təbiətin qorunması sahəsində bacarıq və vərdişlərin aşılanması:

• şagirdlərin ekologiya ilə əlaqədar idrak marağının inkişaf etdirilməsi və s.

Bu arqumentlərə əsaslanaraq, şagirdlərə ayrı-ayrı məşğələlərdə, dərnəklərdə və digər tədbirlərdə təbiətin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən kompleks istifadə üzrə zəngin bilik və təcübə verilməli, torpaq, su, meşə, ondan əldə olunan maddi nemətlər, onların əhəmiyyəti çatdırılmalı, təbii sərvətlərin cəmiyyətin həyatındakı rolunu qiymətləndirmək bacarığı aşılanmalıdır. Bu prosesdə şagirdlər alınan nəzəri və praktik biliklərə əsasən, təbiətin bərpası, torpağın məhsuldarlığının artması, meşələrin, qoruqların salınması, yaşıllıqların artırılması, təbiətdə kökü kəsilməkdə olan, ağac, bitki, quş, heyvan, həşərat və balıqlara qulluq olunması üzrə bilik və bacarıqlara yiyələndirilməlidirlər.

İbtidai siniflərdə həm dərs məşğələlərində, həm də sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə ekoloji tərbiyə üzrə aparılacaq işin məzmununun mahiyyətinin, xarakterinin, başqa sözlə, onun nəzəri praktik məsələlərinin aydınlığı müəllimlərin həmin sahədəki fəaliyyət nəticələrinin effektivliyi yüksəldir. Müxtəlif fənlər («Həyat bilgisi», ana dili, texnologiya) tədrisində ekoloji tərbiyə üzrə iş aparmağa imkan verən mövzu və bölmələr arasında möhkəm əlaqələr yaradılmalıdır. I sinfin texnologiya (əmək təlimi) proqramında «Tədris təcübə sahəsinə ekskursiya», «Atmosferin çirklənməsi və ona qarşı mübarizə», «Məktəbyanı sahədə şitillərin əkilməsi» mövzuları, təbiətşünaslıqdan «Bitkilərin qorunması və çoxaldılması», «Havanın mühafizəsi» mövzularını əlaqələndirməklə, şagirdlərin biliklərini nəzəri və praktik cəhətdən sistemə salmaq, möhkəmləndirmək mümkündür. Hər bir mövzunun məzmunu mümkün qədər yerli təbiət materialları, müxtəlif xarakterli şəkillər, diaskoplar, qısa metrəli kinofilmlər vasitəsilə əyanlaşdırılmalıdır. Bu prosesdə müəllim şagirdlərə əlaqələndirici, istiqamətləndirici suallar verməli, onların diqqətini daha zəruri məsələlər üzərində cəmləşdirməlidir. Şagirdlərin oxuduqları ilə müşahidələri arasında bir bağlılıq yaratmalıdır. Oxu materialları, müxtəlif xarakterli vasitələrin köməyi ilə şagirdlərə ətraf mühitin, torpağın suyun, atmosferin, bitkilər və heyvanlar aləminin, faydalı qazıntıların və təbiət abidələrinin mühafizəsi üzrə işlərin aparılması yolları öyrədilməli, mümkün qədər canlı müşahidələr, laborator cihazlarla praktik fəaliyyətə qoşulmaları təmin olunmalıdır.

Təbiətin bu komponentlərinin bir-biri ilə üzvi surətdə bağlılığı və zəruri əlaqəsi, insanlara əhəmiyyəti, onlara hökumət tərəfindən göstərilən qayğı, bunu doğuran səbəblər konkret faktlarla ibtidai sinif şagirdlərinə çatdırılmalıdır. «Qırmızı kitab», ona salınan bitki, heyvan, quş və s. adları, onların bu kitaba nə üçün düşməsi izah edilməlidir.

Şagirdlərə o da çatdırılmalıdır ki, təbiət komponentlərindən bu və ya digəri sıradan çıxarsa, təbiətdəki tarazlıq pozular. Sıradan çıxan komponent digərinin də məhvinə səbəb ola bilər. Təbiətdə,atmosferin həddən artıq çirklənməsi,yararsız vəziyyətə düşməsi bütün varlıqların məhvində səbəb olar. Yaxud suyun çirklənməsi bitkilər aləminin məhvində aparıcı çıxara bilər. Belə konkret faktlar əsasında şagirdlər təbiətin qorunması, ondan ağılla istifadənin zəruriliyini dərk etməyə başlayırlar. Şübhəsiz ki, belə faktlar ekoloji biliklərin öyrənilməsinə güclü təsir göstərir. Təbiətdəki tükənən və tükənməyən sərvətlərdən səmərəli istifadənin zəruriliyi, kənd və xalq təsərrüfatının xammal və enerjiyə tələbatının ödənilməsi, xalqın sağlamlığının qorunması,istirahətin təşkili və s. məsələlər açılmalıdır.

Atmosferin insan həyatındakı rolu şagirdlərə başa salınmalıdır, hər bir işdə mümkün qədər şagirdlərin praktik fəaliyyəti ön plana çəkilməlidir. Bu məqsədlə IV sinifdə əmək təlimi məşğələlərində «Payızda məktəb bağında meyvə ağaclarına və giləmeyvə kollarına qulluq edilməsi» mövzusu keçilərkən mövzunun məzmununa uyğun bitki örtüyünün mühafizəsi, yaşıllıqların salınması, yolların kənarında, bağda parkda, meşə zolaqlarında ağacların əkilməsi, onlara qulluq edilməsi kimi işlər təşkil olunmalıdır. Bununla belə, şagirdlərə gördükləri işlərin həyatı əhəmiyyəti qeyd edilməlidir.

Sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlər ekoloji tərbiyə sahəsində aşılmanın hisslərin möhkəmləndirilməsinə xidmət etməlidir. Bununla əlaqədar televiziya və radio verilişləri, kinofilmlər, söhbətlər, ailə mühiti, uşaq qəzet və curnallarının təsiri də mütləq nəzərə alınmalıdır. Sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərdə ekoloji tərbiyə üzrə işlər aparılarkən ekskursiya, məktəb meşəçiliyi, əmək və istirahət düşərgələri, Təbiətin gənc dostları dərnəkləri (klubu) təşkili kimi mühüm iş formaları hesab edilməlidir.

İstər şəhər, istərsə də kənd məktəblərində ekoloji tərbiyə üzrə işin başlıca istiqaməti, əsasən, məktəbin, məktəbyanı sahənin, yol kənarının, bağların, parkların, yaşayış məntəqələrinin ətrafının yaşıllaşdırılması, dərman bitkilərinin yarpaqlarının, toxumlarının yığılması, səpilməsi, quşlara, heyvanlara qulluq edilməsi olmalıdır. İbtidai siniflərdə görülən işlərin əhatə dairəsi genişləndirilməli, ona ictimai xarakter verilməlidir. Belə ki, uşaqlar yaşıllaşdırma obyektləri sırasına yaxınlıqdakı uşaq bağçaları, xəstəxanalar kimi ictimai idarələri də daxil etməlidirlər. Belə olduqda onlar gördükləri işlərin əhəmiyyətini dərinlən dərk edir, həvəslənər, yeni istiqamətdə aparılan başqa işlərə qoşular, başqa sözlə təbiətin qorunmasında daha fəal, mübariz olurlar.

Kiçikyaşlı məktəblilərə ekoloji tərbiyə sahəsində mühüm vərdişlərin aşılanması baxımından tədqiqat işinin əsasına aşağıdakı məsələlər qoyulmuşdur:

- təbiətin mühafizəsinin əhəmiyyətinin başa düşülməsi;

• müxtəlif fənlərdə ekoloji tərbiyəyə təsir göstərə biləcək məlumatları təsəvvürdə canlandırmaq, onları sadə təhlil-tərkib etmək, ilkin ümumiləşmiş nəticələrə gəlmək bacarığının verilməsi;

• təbiətdəki tarazlığın və insanların ona təsirinin izahı;

• ekologiyaya təsir göstərən amillərin səbəb və nəticə əlaqələrinin sadə və aydın dillə şərhı;

• ekologiya sahəsində mübarizə tədbirlərinin müxtəlif kanallarla çatdırılması;

• ekologiya üzrə qazanılan nəzəri biliklərin praktikaya tətbiqi;

• ekologiya üzrə gördükləri işlərdən şagirdlərin özlərinin zövq almaları, bu işin başqaları üçün faydalı olmasına inanmaq hissləri aşılamaq.

Bu sahədəki işləri müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

• şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinin nəzərə alınması;

• şagirdləri əhatə edən mühitin nəzərə alınması;

• öyrənilənlərin şagirdlərin müşahidələri və şəxsi təcübələri ilə əlaqələndirilməsi;

• siniflərarası varisliyin gözlənilməsi;

• fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin gözlənilməsi;

• şagirdlərdə ətraf mühitə, təbii sərvətlərə məsuliyyət və qayğıkeş münasibətin formalaşdırılması;

• şagirdlərdə Vətənə, təbiət gözəlliklərinə məhəbbət hisslərinin aşılanması;

• şagirdlərin təbiət gözəlliklərindən zövq almaq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi.

Məktəb təcübəsində tədqiqatın mahiyyətindən irəli gələn bu tələblərin gözlənilməsi kiçikyaşlı məktəblilərdə ekoloji tərbiyənin aşılanmasına güclü təsir göstərir. Bu isə nəticə etibarilə onlarda vətənpərvərlik, təbiətə məhəbbət, humanistlik, xalqilik kimi yüksək hisslərin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Kərimov. Y.Ş. «Oxu» III sinif, 2007.

2. Budaqov. B.Ə. Azərbaycan təbiəti Bakı, «Maarif», 1988.

3. Əliyev. H.Ə. Həyəcan signalı. Bakı, «Azərneşr», 1982.

4. Həsənov X.H. Məktəblərdə təbiətin mühafizənin elmi əsaslarla öyrədilməsi. Bakı, 1988.

UŞAQLARIN BÖYÜKLƏRLƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ÜNSİYYƏTİN ROLU

Elnarə ƏLİYEVƏ,

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi işçisi.

Erkən yaşlardan başlayaraq uşaqlar tanış olan və tanış olmayan böyüklərə seçici münasibət göstərir, bəzilərini sevinclə, gülümsəyərək qarşılayır, digərlərindən qorxaraq üz çevirir, çəkinirlər. Uşaqlar, əsasən, anaya, bir çox hallarda isə nənəyə, ataya xüsusi bağlılıq nümayiş etdirir, onları əhatə edənlərin arasından böyük qardaş və ya bacısını ayırd edə bilirlər. Psixoloji ədəbiyyatda (E.A.Arkin, M.İ.Lisina, N.İ.Lisenko, N.A.Mençinskaya, E.Petrova və b.) uşaqların müxtəlif adamlarla münasibəti geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Uşaqların erkən yaşlarında şəxsiyyət kimi formalaşmasının əsasında onların böyüklərlə münasibətlərinin nə kimi əhəmiyyəti var? Bu bağlılıq nəyin əsasında yaranır? Neofreydistlər (R.Spits və b.) çağın əmizdirən anaya xüsusi əhəmiyyət verir və vurğulayırlar.

C.Boulbi etologiyadan südəmər uşaqla ananın qarşılıqlı əlaqəsini götürərək sübut etməyə çalışır ki, Freydin oral və anal konsepsiyası səhv yanaşmadır. Onun başlıca iddiası ondan ibarətdir ki, bir aylığında ana ilə uşaq arasında emosional bağlılıq baş verir (2, səh.303).

Neobihevioristlər (X.Reynqold, İ.Brekbill) körpə uşaqların yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlərinə şərti reflekslərin cəmi kimi yanaşır, uşağın sosial davranışına yaşlıların təsiri ilə əmələ gələn üstüngəlmə və möhkəmləndirmə stimullarının natural reaksiyası olması mövqeyindən çıxış edirlər. Bu iki konsepsiya da uşaqların onları əhatə edən adamlarla seçici münasibətinin səbəblərindən doğan suallara tam cavab vermir.

Belə güman etmək olar ki, uşağın böyüklərlə seçici münasibətinin əsasına yaranan suallara cavab almağın ən yaxşı yolu uşağın formalaşmasında konkret insana meylliliyinə istiqamətlənmiş eksperimentin təşkil edilməsidir. Bu baxımdan X.Xarlou və əməkdaşlarının meymun balaları üzərində aparışları tədqiqat diqqəti cəlb edir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, anaya bağlı olan kiçik meymunların inkişafı üçün onların yumşaq isti bədən ilə təması başlıca rol oynayır.

X.Xarlou təzə doğulmuş makak rezus növlü meymunları analarından ayırıb fərdi qəfəslərdə saxladı. Qəfəslərə yan-yanı iki cansız ana modeli qoyulmuşdu. Onlardan hər ikisinin «bədən» setka şəklində məftildən hazırlanmışdı, lakin birincidən fərqli olaraq ikincinin üstünə tüklü parça çəkilmişdi. Birinci ananı şərti surətdə «məftil ana», ikincini isə «parça ana» adlandırmaq olar. Onların aralarında bir fərq var idi: «məftil ananın» əmzicləri var idi: meymunları həmin əmziclər vasitəsilə yedizdirdilər.

Təcrübənin gedişində maraqlı nəticələr alındı: meymun balaları öz günlərinin çoxunu «parça ananın» yanında keçirirdilər, ona daha çox sığınır, onu daha çox əzizləyirdilər. Bu göstərir ki, ana ilə bala arasında rabitələrin yaranmasında cismani təmas daha böyük əhəmiyyətə malikdir, aqlığın əhəmiyyəti isə nisbətən azdır. «Məftil ananın» əmzicləri olsa da, meymun balaları ona çox vaxt yaxın getmirdilər. Meymun balalarına hər hansı bir əşya göstərdikdə də, onlar, adətən, «parça ananın» yanına qaçırdılar (1, s.27).

Bu tədqiqat uşağın onu əhatə edənlərlə bağlılığının yaranmasını başa düşməyə material vermir, anadan olandan dərhal sonra çağanın ona yaxın olan böyüklərlə münasibəti insani xüsusiyyətlərin əsasında əmələ gəlir.

Sual, uşağın erkən yaşlarda böyük adamla «bağlılığının» nəyin əsasında qurulmasının təcrübə və nəzəri əhəmiyyətindən ibarətdir. Onun təcrübə qiyməti onunla təyin olunur ki, uşağın böyüklərə meylliliyi onun tərbiyə və inkişafını asanlaşdırır, uşağın ona yaxın olan insana məhəbbətini aşağı səviyyədə göstərməsi uşağın böyüklərə diqqət və onların təsirinə uşağın həssaslığı çox şeyi aydınlaşdırır. Sualın nəzəri əhəmiyyəti isə növbəti mülahizələrlə müəyyən edilir. Elə fikirləşmək olar ki, uşağın ətrafdakılara meylliliyinin formalaşması bundan asılıdır ki, uşağın bəzi vacib tələbatlarını onlar necə təmin edirlər. Uşağın ayrı-ayrı adamlara bağlılığının formalaşmasının əsasının aydınlaşdırılması bu yaşdakı uşağa xas olan meyl və cəhdlərin aşkara çıxarılması deməkdir.

Psixoloqların tədqiqatlarından alınmış nəticələr bir daha təsdiqləyir ki, artıq erkən yaşda uşaqda onları əhatə edən adamlarla ünsiyyət tələbatı meydana gəlir və əhəmiyyətli inkişafa səbəb olur. Bu əsasda demək olar ki, uşağın böyüklərlə ünsiyyəti onların böyüklərə meylliliyinin formalaşmasında çox böyük rol oynayır. Uşağın böyüklərlə ünsiyyəti zamanı böyüklərin nə dərəcədə uşaqların tələbatlarını təmin etməsi həlledicidir.

Hələ qədim zamanlardan insanlara məlum idi ki, uşaqların çoxu yetim evində tez ölür. 1760-cı ildə ispan yepiskoplarından biri öz gündəliyində yazmışdır: «Yetim evində uşaq kədərli olur və onların bir çoxu kədər çəkdiyi üçün ölür», çünki onların ünsiyyət tələbatı ödənilmir (1, s.501).

S.V.Kornitskayanın irəli sürdüyü fərziyyəyə görə, ünsiyyətin məzmununa uyğun olaraq uşağın sosial tələbatlarının inkişaf səviyyəsi onun böyüklərə müsbət affektiv münasibətlərinin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır, ünsiyyətin məzmununa uyğun olmayan (qabaqlama və ya geri qalma) isə böyüklərə qarşı bağlılığın dərəcəsini aşağı salır və onun emosional tonunu dəyişir.

Bu fərziyyə əsasında S.V.Kornitskaya laborator eksperimental tədqiqat aparmışdır. Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinmişdir ki, həyatın ilk yeddi ilində ən az üç yüksək keyfiyyətli özünəməxsus ünsiyyət forması bir-birini əvəz edir. Birinci və genetik olaraq uşaqları əhatə edənlərlə onların *vasitasiz-emosional ünsiyyəti* əmələ gəlir. Onun əlamətləri: uşağın birbaşa onu əhatə edənlərlə

emosional təması (böyük uşağa nəvəziş göstərir, uşaq buna canlanma kompleksi ilə cavab verir), əsas kommunikasiya vasitəsi olan mimika və cəstlərdən istifadə. Belə ünsiyyət zamanı çağa böyüklərin diqqət və xeyirxahlığı əhatəsində öz tələbatlarını ödəyir. Bundan sonra elə ki, uşaq əl hərəkətlərinə yiyələnir və oyuncaqları manipulyasiya etməyi öyrənir, ünsiyyət növbəti formasına – *situativ qarşılıqlı əlaqə* formasına keçir ki, burada emosional təmas qırılmaz surətdə uşaq və yaşlının birgə fəaliyyəti ilə bağlıdır. Əlaqə vasitəsi kimi mimika və cəstlərin əlavəsi ilə funksional yenilənmiş əşyavi və lokomotor hərəkətlər başlayır. Ünsiyyətin bu mərhələsində uşaqlar böyüklərlə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində öz tələbatlarını ödəmiş olurlar. Məktəbəqədər dövrdə ünsiyyət növbəti mərhələyə daxil olur. Psixoloqlar bunu qarşılıqlı fəaliyyət zamanı *situasiyadankənar nitq* adlandırırlar. Burada uşağın tərəf-müqabili ilə ünsiyyətinin məzmununda məkan və zaman ilə əlaqəli olmayan söhbətlər, sücətlər özünü göstərə bilər. Bununla da uşaq daha mürəkkəb olan sosial tələbatlarını ödəmək imkanı əldə etmiş olur.

S.V.Kornitskaya apardığı tədqiqatın metodikası əsasında ünsiyyətin bu üç tipinin mahiyyətinin modelini vermişdir. Ünsiyyətin göstərilən birinci, ikinci və üçüncü formasının məzmununa uyğun olaraq, uşaqlar böyüklərlə ünsiyyətə daxil olur. Yaş və inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq hər bir uşağın ünsiyyətə müəyyən tələbatı olur ki, bu da böyüklərlə hər hansı bir ünsiyyət tipində ödənilmiş olur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, ünsiyyətin yalnız bir formasını uşaqlar üstün tutmalı və o, onlarda böyüklərə meylliliyin, rəğbətin formalaşmasının əsasını təşkil etməlidir. Kənar faktorların təsirindən qaçmaq üçün eksperiment aparılıb, bütün bu işlərin 3 yaş qrupundan (çağalıq, körpəlik və məktəbəqədər qrup) olan uşaqlarla həyata keçirilməsi qabaqcadan planlaşdırılıb.

Alınmış nəticələrə əsasən məlum olur ki, uşağın böyüklərlə münasibətinin inkişafı aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

1. Uşağın əvvəlki münasibəti özündə təzahür tapmış bələdləşmə reaksiyası formasında olub, xeyirxahlıqla əhatə edilmişdir. Münasibətin məzmunu böyüklərə maraq və onlarla ünsiyyətin mümkünliyində müəyyən olunur. Belə münasibəti *passiv-müsbət münasibət* kimi dəyərləndirmək olar.

2. Nəzərdə tutulan ünsiyyət proqramının həyata keçirilməsində (müxtəlif uşaqlar üçün müxtəlif olan) uşaqların eksperimentatora münasibəti dəyişir. Uşaqlar eksperimentatora vasitəsiz müsbət emosional təmasa cəhdə bir qədər artıq maraq göstərir və ünsiyyətin xarakterinin intensivləşdirilməsinə can atır: uşaqlar oyuncaqları atır, mənimsənilmiş hərəkətləri (məsələn, gimnastik hərəkətləri) təkrarlayır. Burada artıq *fəal-müsbət münasibətdən* danışmaq olar.

3. Digər, daha maraqsız ünsiyyət proqramlarının həyata keçirilməsində isə uşaqların eksperimentatora vasitəsiz-emosional təmasa cəhdi itir, bəzən isə mənfəi təzahürlə (acıqlı cəstlər) əvəz olunur. Ünsiyyətin xarakterinin yenidən təşkil olunmasına təşəbbüs edilir: uşaq ağlayaraq oyuncaqları böyüklərə atır və s. Eksperimentatora meylsizlik nümayiş etdirən uşaq, eyni zamanda, ona doğru can atır, onu kənar şəxsdən üstün tutur. Belə münasibət formasını *ikili və ya konfliktli münasibət* adlandırmaq olar ki, bu da müsbət və mənfəi komponentlərin sintezində təzahür olunur (3).

Uşaqların hərəkətlərini, yəni onların eksperimentatorla təmasa cəhd etmələrini təhlil edərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, uşaqlar bu məqsədlə həmi-

şə emosionallıqla əhatə olunmuş funksional yeniləşmiş əşyavi və lokomotor hərəkətlərdən istifadə etmişlər. Emosional-iradi keyfiyyətlərin təzahürü istiqamətlənmə xarakterinə təsir edir – böyükklərə ünvanlanma, əşyavi və lokomotor hərəkətlər isə məzmunla təsir edir – uşaq hər hansı bir ünsiyyət tipi tələb edir.

Öz hərəkətlərinin istiqamətlənməsinə görə uşaqları mənfi və müsbət tiplərə ayırmaq olar. Müsbət tip – bu, hazırkı ünsiyyət tipinin xarakterinin intensivləşdirilməsinə tələb edənlərdir (Uşaq hazırda keçirilən məşğələnin uzun sürməsinə arzu edir, oyuncaqları təbəssümlə tullayır və s.). Mənfi tip – bu, hazırkı ünsiyyətin məzmununu arzu olunan ünsiyyət tipi ilə əvəz olunmasını tələb edənlərdir (böyükklər tərəfindən təklif olunmuş təmasdan qaçmaq). Böyüyün əlindən tutmuş uşaq onun əlindən dartınır, məşğələdə şiltaqlıq edir, ağlayır. Ünsiyyət iki formada: a) birbaşa – ekspressiv hərəkətlər formasında; b) vasitəli – əşyavi və lokomotor formada özünü göstərir ki, bu da emosional təsirlə əhatə olunur. Uşaqların ünsiyyətinin ilkin təzahürü birbaşa təsirdən başlayır, məşğələdə mənimsənilmiş lokomotor və əşyavi hərəkətlərin səbəbinə genişlənir. Beləliklə, vasitəli ünsiyyət forması əmələ gəlir.

Bu və ya digər uşağın hansı ünsiyyət formasını üstün tutması uşaqlar üzərində aparılan eksperiment nəticəsində aydınlaşdırılır. Eyni yaşda olmalarına baxmayaraq, uşaqlar müxtəlif tip məşğələlərə üstünlük verirlər. Onlar fəal olaraq məşğələlərdə iştirak edir, bəzən üstün tutduqları bir məşğələni intensivləşdirmək, bəzən isə üstün tutmadıqları ünsiyyətin başqa ünsiyyətlə əvəz olunmasına çalışırlar. Uşaqlar böyükklərə öz fəal münasibətlərini ifadə edirlər (müsbət və mənfi). Bir uşağın üstün tutduğu məşğələ tipi *praktik-hərəkət ünsiyyət* tipidirsə, digər uşaq üçün bu, *vasitəsiz-emosional* tipdir.

Nəzərdən keçirilən məsələlərdən belə aydın olur ki, uşaq böyükklə ona xoş olan formada ünsiyyətə girdikdə gümrah, şən əhvalda olur ki, bu da onun inkişafının təmliyinə şərait yaradır. Əgər ünsiyyət uşağın xarakterinə adekvat olmayan hal daşıyarsa, vəziyyət dəyişir. Uşaqlar üstün tutduqları ünsiyyətin digər, onlara az münasib olan ünsiyyətə çevrilməsini xüsusi çətinliklə keçirirlər. Böyükklərin uşaqlarla sözlü təsir mərhələsində mənfi emosiyalarla inkişaf etmiş əsəb gərginliyi, zəhlətökən hərəkətlər (bədənə əsədmək, barmağı sormaq və s.) kimi hallara da təsadüf olunur.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar:

- Erkənyaşlı uşaqlar böyükklərlə birgə vasitəsiz-emosional ünsiyyətə üstünlük verirlər.

- Nəzərdə tutulmuş ünsiyyət forması mərhələsində uşaqlarda böyükklərlə tərəf-müqabillikdə fəal müsbət ünsiyyət yaranır və seçici bağlılıq inkişaf edir (kənar şəxs uşaqda mənfi münasibət yaradır).

- Nəzərdə tutulan münasibətdə arzuolunmaz ünsiyyət uşaqlarda əsəbi gərginlik və mənfi emosional halətlər yaradır ki, bu da böyükklərlə münasibətdə ikili xarakter daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. «Çinar-Çap», Bakı, 2002.

2. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavri pilləsi tələbələri üçün dərs vəsaiti. «Nurlan», Bakı, 2006.

3. Корницкая С.В. Влияние содержания общения на отношение детей раннего возраста к взрослым «Вопросы психологии», М., 1973, №4.

Роль общения во взаимоотношениях детей раннего возраста с взрослыми

Резюме

Психологические исследования подтверждают, что уже в раннем возрасте у ребенка возникает и достигает значительного развития потребность в общении с окружающими людьми. Исходя из этих данных, мы выдвинули предположение, что общение ребенка со взрослым во многом определяет формирование расположения ко взрослому.

The Role of Communication in the Early-aged Children's Relations with Adults

Summary

The psychological investigations prove that even from early ages the necessity of communication with surrounding people appears in children and gives way to a significant development. According to this we can say that children's communication with adults plays a great role in the formation of indination towards adults in them.

UŞAQLARIN PEDAQOJI KOLLEKTIVƏ ADAPTASIYASININ PSIXOLOJI XÜSUSIYYƏTLƏRİ

Nurlanə MƏMMƏDOVA,

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun
elmi işçisi,

Uşaqlar məktəb həyatına qədəm qoyduqda bir sıra psixoloji çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bunun başlıca səbəbi onların yeni mühitə düşmələri, fəaliyyət növünü dəyişmələri, yeni kollektivə alışmaları ilə bağlıdır. Ona görə də I sinif uşaqların həyatında ən böhranlı mərhələlərdən biri hesab edilir.

Ailədən, uşaq bağçasından məktəbə keçmək uşağın şəxsiyyətinə təsir göstərir və onun qarşısında çoxlu yeni vəzifə qoyur, ətrafdakılar arasında mövqeyini, müəllimə, ailə üzvlərinə, valideynlərinə, şagird vəzifələrinə məktəbəqədər dövrdə əsas yer tutan fəaliyyətinə — oyuna münasibətlərinin bütün sistemi dəyişir. Onların çoxu üçün məktəbə daxil olmaq streslə

müşahidə olunan emosional vəziyyətdir: adət etdikləri stereotiplər dəyişilir, psixi-emosional gərginlikləri artır. Əksər uşaqların sonrakı illərdə təlim fəaliyyəti, çalışmaq həvəsi, işin öhdəsindən gəlmək bacarığı məhz I sinifdə kollektivə necə adaptasiya oluna bilmələrindən asılıdır.

Məktəbə daxil olarkən şagirdə bir sıra amillərin kompleksi təsir göstərir: sinif kollektivi, valideynlərin qarşılıqlı münasibətləri, müəllimin şəxsiyyəti, rejimin dəyişilməsi, hərəkəti fəallığın adət olunmamış halda uzunmüddətli məhdudlaşdırılması, yeni, heç də həmişə rastlaşmadıqları öhdəliklərin meydana gəlməsi və s. Orqanizm uyğunlaşma reaksiyalarını bir sistemdə səfərbər edərək həmin amillərə adaptasiyanın təşəkkül tapmasına imkan yaradır.

Məktəb ilk gündən etibarən şagirdin qarşısında bir sıra tapşırıqlar qoyur. O, təlim fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə mənimsəmək, məktəbin əxlaq normalarına yiyələnmək, sinif kollektivi ilə ünsiyyət qurmaq, yeni rejimə və zehni əməyə öyrəşmək məcburiyyətində qalır. Bu tapşırıqların hər birinin yerinə yetirilməsi bilavasitə şagirdin məktəbəqədərki dövrdə qazandığı təcrübə ilə əlaqədardır. Uşağın məktəbə daxil olarkən qarşılaşdığı aşkar dəyişkən sferanın təsiri onun tərbiyəsində, davranışında, eləcə də təlim müvəffəqiyyətində özünü göstərir.

Məktəbə uyğunlaşmanın müsbət effekti yeni mühitin tələb etdiyi tərbiyənin nisbi cavabdehlik tələbinin uğurla yerinə yetirilməsindən xəbər verir və uşağın qarşısında duran məsələlərin həllinin psixoloji hazırlığı ilə təmin olunur.

Uşaq məktəbə qədəm basan gündən təlimin təsiri ilə onun psixologiyasında idrak proseslərinin inkişafının yeni mərhələsi başlayır. Bu, onunla əlaqədardır ki, uşaqlar onlardan yeni psixoloji keyfiyyətlər tələb edən fəaliyyət növləri və müxtəlif insanlarla əhatə olunurlar. Bütün idraki proseslərinin ümumi xarakteristikası ilə bərabər uşaqda sərbəstlik, məhsuldarlıq və dözümlülük tərbiyə olunmalıdır.

Psixoloqlar sübut ediblər ki, adi aşağı sinif şagirdlərinə düzgün təhsil verilsə, onlar daha çətin materialları mənimsəyərlər, nəinki təhsilin hərəkəti proqramlarını. Bununla belə şagirdin "ehtiyatından" bacarıqla istifadə etmək üçün əvvəlcədən mövcud olan bir vacib məsələ ətrafında düşünmək lazımdır: uşağı tez bir zamanda evdə və məktəbdə çalışmağa necə alışdırmaq olar? Əlavə fiziki güc sərf etmədən onlara öyrənməyi necə təlqin etmək mümkündür? Bunun bir sıra şərtləri var və bunlar o qədər də sadə məsələ deyil, lakin ilk növbədə müəllimdən və valideyndən tələb olunan şey təmkinli, diqqətli və səbirli olmaqdır.

Uşağın məktəbdə təlim almağa başlaması onun həyatında çətin və məsuliyyətli mərhələdir. Psixoloqlar qeyd edirlər ki, bilavasitə məktəbə adaptasiyanın təsiri ilə əlaqədar 6-7 yaşlı uşaqlar psixoloji böhran keçirirlər. Uşağın məktəbə psixoloji adaptasiyasını labüd edən şərtlər hansılardır? Birincisi, uşağın sosial mövqeyinin dəyişməsi: o, çox qısa bir müddətdə bağça uşağından şagirdə çevrilir. Onun yeni, daha çətin öhdəlikləri ortaya çıxır: məktəbə vaxtında çatmaq, dərs zamanı diqqətli olmaq, dərs öyrənmək, nizam-intizama riayət etmək və s. Əslində, uşaq həyatında ilk dəfə özünün öhdəlikləri və sosial vəzifəsi ilə cəmiyyətin bir nümayəndəsinə çevrilir. Yeni situasiyanı isə müəllim idarə edir: tələb irəli sürür, norma müəyyənləşdirir, uşağı istiqamətləndirir ki, özünüidarə elementlərinə yiyələnsin, nəyi necə etsin. İkincisi, uşaqda sərbəst idarəetmə meyli-

ləri əmələ gəlir. Uşaqlar, ilk gündən, əsasən, müxtəlif oyunlar oynayır, eyni zamanda dərs fəaliyyətinə başlayırlar. Oyun və dərs arasındakı əsas psixoloji fərq ondadır ki, oyun zamanı göstərilən fəaliyyət sərbəstdir, oyundan dərsə keçməsi onun öz ixtiyarı ilə deyil, birbaşa böyüklərin tələbi ilə baş verir. Dərs fəaliyyəti uşağın sırf öz gücünün üzərində qurulur.

Üçüncüsü, uşağın məktəbə psixoloji adaptasiyasının əsasını sosial mühit təşkil edir. Müəllimin uşağa olan münasibəti gələcək məktəb fəaliyyətində uşağın müvəffəqiyyətini təmin edir. Bu, həm də onun həmyaşıdları arasında öz mövqeyini nə dərəcədə möhkəm qoruyub-qorumamasından asılıdır. Fəal və təşəbbüskar uşaq liderə çevrilir, yaxşı oxumağa başlayır, sakit və üzüyola şagird isə başqaları tərəfindən idarə olunur, könülsüz oxuyur. Dördüncü və ən mühüm məsələlərdən biri də təşəbbüskar uşağın fəallığını tənzimləmək, əksinə, həvəssiz və qeyri-fəal uşaqlarınkini fəallaşdırmaqdır.

Sosial-psixoloji adaptasiya avtomatik baş verən fizioloji adaptasiyadan fərqli olaraq fəal uyğunlaşma tələb edir. Uyğunlaşmanın labüd olduğu mühitlə əlaqə əsasdır. Burada nəinki mühit insana təsir edir, həmçinin insan da sosial-psixoloji mühiti dəyişdirir. Buna görə də adaptasiya təkcə uşağın sinfə, məktəbdəki mövqeyinə, müəlliminə deyil, həm də pedaqoqun yeni şagirdlərə uyğunlaşmasına görədir.

I sinif şagirdlərinin bir çoxu, hər şeydən əvvəl, müəllim və sinif yoldaşlarının qarşılıqlı əlaqələrinin təşkil olunmasında bir çox çətin sınaqlardan keçirlər. Onların üz ifadələrində emosional diskomfort oxunur: qüssə, həyəcan, təşviş, onlar üçün xarakterik olan gərginlik və s.

Altıyaşlı üçün məktəb, hər şeydən əvvəl, «böyük olmaq» deməkdir. Əgər uşağın inkişafı normal, sağlam mühitdə gedirsə, onun valideynləri ilə münasibəti yaxşıdırsa, gələcəkdə onlara oxşamaq istəyirsə, belə uşaq üçün tez böyümək-məqsədli arzudur. Məktəb isə onu bu arzuya yaxınlaşdırır. «Mən artıq böyümüşəm, məktəbə gedirəm», lakin başqa cür də olur. Bəzən böyüklərin günahı üzündən uşaq fikirləşir ki, kiçik olmaq həm asan, həm də yaxşıdır. «Balacaları danlamırlar, onlar hər şey edə bilirlər, böyüklərə istədikləri kimi hərəkət etməyə icazə vermirlər, onları hər şey üçün danlayırlar». Bunu yəqin edən uşaq heç də böyümək istəmir və məktəb onun üçün arzuolunmaz olur.

Bəzən valideynlər öz aralarında məktəbin cansıxıcı, maraqsız olduğundan, orada heç nəyin öyrədilməməsindən danışirlər.

Təhsilə belə neqativ münasibət ailədə düzgün olmayan tərbiyədən irəli gəlir. Uşaqların bu və digər hərəkətlərinə göz qoyan valideynlər onların davranışına müəllimlərinin verəcəyi qiymətlə də qorxudurlar. Bunu eşidən uşağın şagird olmaq həvəsi itir. Uşaq məktəbə getməkdən qorxur: «Müəllimdən qorxuram, O, mənə danlayar. Mənə «2» yazar» deyir. Əlbəttə, belə hədə-qorxudan sonra uşaqlar məktəbə getməkdən çəkinirlər.

Uşağı məktəb təliminə müvəffəqiyyətlə alışdırmaq üçün onun xasiyyətində elə keyfiyyətlər formalaşdırmaq lazımdır ki, onlar uşağa müəllim və şagirdlərlə ünsiyyətdə olmaya kömək etsin. Belə keyfiyyətlərə- yaşıdları ilə ünsiyyət yaratmaq bacarığı daxildir.

Məktəblilərin müəyyən qismində adaptasiyanın məhdudluğu tərbiyəvi problemlərlə əlaqədardır. Belə şagirdlər məktəbin əxlaq normalarını az mənimsəmiş olurlar. Onlar dərslərdə nəzərə çarpmır, müəllimin izahatlarını dinləmir, dərslərdən əyləncə və söhbətlərlə dərslərdən yayınırlar. Tapşırıq üzərində fikirlərini toplayanda onu düzgün yerinə yetirirlər. Tənəffüsdə isə gərginlik yaradır: qaçır, qışqırır və digər uşaqlara maneə törədirlər. Bütün bunlar öz növbəsində onların təklənməsinə gətirib çıxarır, hər şeydən əvvəl, qəzəblərinin "alovlanması" və sinif yoldaşlarına qədər münasibətin bəslənməsi ilə nəticələnir.

Uşağın məktəbə adaptasiyasında sosial mikro mühitin hansı amilləri müsbət rol oynayır? Q.M. Çutkina bu suala cavab vermək üçün tədqiqat aparmış və belə bir cədvəl tərtib etmişdir.

Faktorlara əsasən yüksək təbəqəli adaptasiyalar

Sosial mikromühitin səmərəli faktorları	Uşaqların yüksək səviyyədə adaptasiyasının faktorlara uyğun faizi
Tam ailə	77,6
Atanın yüksək səviyyədə təhsili	87,9
Ananın yüksək səviyyədə təhsili	83,2
Ailədə tərbiyənin düzgün aparılması	95,3
Ailədə münasibətin olmaması	95,1
Ailədə içki ilə əlaqədar münasibətin olmaması	94,4
Hazırlıq sinifinin tərbiyəçisinin uşaqlara müsbət münasibəti	62,7
İbtidai sinif müəlliminin uşaqlara müsbət münasibəti	59,8
Uşağın məktəbdə təhsil almasına hazırlıqlı olması	
Uşağın böyüklərlə ünsiyyətdən xoşlanması	86,9
Həmyaşdları arasında öz səviyyəsini (yerini) olduğu kimi dərk etməsi	74,3
	97,8

Araşdırmada uşağın məktəbə adaptasiya olunmasına təsir göstərən xoşagəlməz faktorlara nisbətən sonrakı yerləri tutan bu ardıcılıq da daxil etmək olar: bütöv olmayan ailə, ailədə tərbiyənin düzgün olmayan metodları; təhsilə meylliliyin funksional hazırlıqsızlığı; böyüklərlə ünsiyyətdən məmnun olmamaq, həmyaşdları arasındakı mövqeyinin qeyri-bərabər dərk edilməsi; ananın təhsilinin aşağı səviyyədə olması; alkoqolizmdən irəli gələn münasibətlər, I sinfə daxil olanadək uşağın daşdığı mənfi status; valideynlərin təhsilinin aşağı səviyyədə olması; ailədə qalmaqallı vəziyyət; hazırlıq sinfi müəlliminin uşaqlarla münasibətində mənfi üslub.

Uşağın məktəbə adaptasiyasını orqanizmin funksional sisteminin müxtəlif dərəcəli gərginliyi ilə xarakterizə olunan bir neçə mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ - istiqamətləndiricidir, sistematik ünsiyyətin başlanğıcı ilə əlaqədar yeni təsirlərin kompleksinə praktik olaraq kəskin reaksiya və nəzərə çarpacaq gərginliklə cavab verir. Bu "fizioloji gərginlik" kifayət qədər uzun sürür (2-3 həftə).

İkinci mərhələ, orqanizm bu cür təsirlərə hər hansı bir optimal (və ya optimallığa yaxın olan) variantlar axtarır tapdıqda dəyişkən uyğunlaşmadır. Birinci mərhələdə orqanizmin potensial ehtiyatlarına olan qənaətdən söhbət belə gedə bilməz; demək olar ki, bütün ehtiyatlar xərclənir. İkinci mərhələdə bu göstərici azalır, «firtuna» sakitləşməyə başlayır.

Üçüncü mərhələ orqanizm bütün sistemin daha az gərginliyini tələb edən münasib reaksiyaverici variantlar tapdıqda baş verən nisbətən sabit uyğunlaşmadır. Sistem nə qədər gərginliklə yüklənərsə, orqanizm bir o qədər ehtiyatını sərf edir. Bilirlik ki, uşaq orqanizminin imkanları hədsiz deyil, amma uzunmüddətli gərginlik və ondan irəli gələn yorğunluq uşağın orqanizminin sağlam inkişaf etməsinə səbəb olar. Adaptasiyanın hər üç mərhələsi 5-6 həftəyə yaxın davam edir, ən çətinisi isə birinci ay sayılır.

Uyğunlaşmanın ilk həftəsi, hər şeydən əvvəl, uşağın üzərinə düşən işin dəyişkənliyi və kifayət qədər az olması, ürək-damar sisteminin yüksək gərginliklə yüklənməsi, həmçinin orqanizmin müxtəlif sistemlərinin öz aralarında koordinasiyasının (qarşılıqlı, əlaqəli hərəkətinin) aşağı göstəricisi ilə xarakterizə olunur. Təlimin ilk həftəsində məşğələlər zamanı uşağın orqanizmində gedən dəyişiklikləri, intensivliyinə və gərginliyinə görə böyük adamın ekstremal yüklənməyə daha yaxşı öyrəşmiş orqanizminə göstərilən təsirlə müqayisə etmək olar.

Yalnız təhsilin 5-6-cı həftəsində çalışma qabiliyyətinin daha sabit göstəriciləri tədricən artır, təlimin mənimsənilməsində fəal iştirak edən əsas orqanların gərginliyi azalır, yəni dərslərdən irəli gələn yüklənmə kompleksinə uyğunlaşma gedir, lakin bu mərhələnin bəzi göstəricilərinə görə, nisbətən sabit uyğunlaşma 9 həftəyədək uzanır.

Orqanizmin dərş gərginliyinə kəskin fizioloji adaptasiyasının başa çatması 5-6 həftə ilə hesablanmasına baxmayaraq birinci ili bütünlüklə orqanizmin dəyişkən və gərgin dövrü hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Həmzəyev M. Altıyaşlıların təlimə psixoloji hazırlığı haqqında. «İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə», 1985, №4, səh. 26-30.
2. Həmzəyev M. Uşağın məktəbə hazırlanmasının psixoloji məsələləri. Bakı, 1974.
3. Məmmədova P. Uşağın məktəbə hazırlığı anlayışı. «İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə», Bakı, 1997, №3. s. 49-53.
4. Коломинский Я.Л., Панько Е.А. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста. «Просвещение», М., 1988.

Психологические особенности адаптации детей к педагогическому коллективу

Резюме

С вступлением детей к школьной жизни возникают ряд психологических затруднений. Хотя этому много причин, однако основные из них связаны с изменением вида деятельности, вступлением в новое окружение, приучением к новому коллективу. Поэтому первый класс в жизни таких детей является самым критичным периодом.

ALTIYAŞLILARLA TƏLİMİN TƏŞKİLİ HAQQINDA

Təranə SADIQOVA,

pedaqoji elmlər namizədi,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi,

Flora QASIMOVA,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

Dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunduğumuz hazırki dövrdə altıyaşlılarla təlimin təşkili problemi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Belə ki, hərtərəfli inkişaf etmiş, müstəqil düşüncəyə, yaradıcı təfəkkürə malik gənclərin yetişdirilməsinə məhz I sinifdən başlanılmalıdır.

Məlumdur ki, birinci sinifdə təlimə hazırlıq mərhələsindən başlanılır. Bu mərhələnin vəzifəsi şagirdləri məktəbin irəli sürdüyü tələblərin yerinə yetirilməsinə, proqram materialına yiyələnmələrinə hazırlamaqdır. Bu mərhələ nəinki sonrakı mərhələyə hazırlıq, həm də əvvəlki mərhələdən yeniyə keçid sayılır. İmkan daxilində uşaqların adət etdikləri tərbiyə mühitini saxlayaraq, müəllim onları tədricən yeni məktəb mühitinə uyğunlaşdırmalıdır.

Hazırlıq mərhələsindəki dərslərin hər birində təlim fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə yiyələnməyə hazırlıq gedir. Belə ki, savad təlimi dərslərində sözün, cümlənin təhlili prosesində şagirdlər oxu və yazıya hazırlanırlar. Prof. Y.Ş.Kərimov yazır: «Savad təlimi tədris prosesinin başlanğıcı, şagirdlərin təhsilinin ümumi inkişafının bünövrəsi hesab olunur. Savad təlimi dövründə başlıca məqsəd uşaqları oxu, yazı texnikasına yiyələndirmək, onlara ilkin oxu və yazı vərdisləri aşılamaq, onların nitqini, təfəkkürünü, idrak marağını inkişaf etdirməkdir. (1, s.3) Səs təhlilinə yiyələnmə – söz, cümlə yazmaq üçün zəruri şərtidir. Yazı, riyaziyyat və rəsm dərslərində əllər məşq edir, oxu dərslərində şagirdlər cümlədə sözləri, sözdə hecaları sayırlar.

Bütün dərslərdə məkan və zaman təsəvvürləri formalaşdırılır. Oxu dərslərində şagirdlər əlifbanın səhifələri üzrə səmtləşməyi öyrənirlər. Onlar yuxarıdakı, aşağıdakı, sağ, sol səhifəni və s. tapırlar. Şəkil üzrə nəqətləmə zamanı ilin fəsillərini müəyyən edirlər, əlifbada hansı səhifəyə dünən və bu gün baxdıqlarını, hansı səhifə üzərində sabah işləyəcəklərini bilirlər.

Yazı və riyaziyyat dərslərində şagirdlər çəpinə və düzünə davamlı sətirdə səmtləşmək bacarığına yiyələnilir. Bütün dərslərdə arasında, üstündə, altında, ortasında, qabağında, arxasında sözləri ilə ifadə olunan münasibətlərin müəyyən olunması üzrə məşq edirlər.

Təlimin başlanğıc mərhələsi üçün o da xarakterikdir ki, müəllim dərslərində özündə şagirdlərin fikri fəaliyyətinin hər bir aktına rəhbərlik edir, nəticə etibarilə şagirdlər üçün bu və ya digər hissəsini artıq nisbətən müstəqil yerinə yetirirlər.

Hazırlıq mərhələsi həm də məktəbəqədər dövrdən məktəb təliminə keçidi təmin etməlidir. Bu məqsədlə ilk dərslərdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların fəaliyyətinə uyğun nəqlətmə, rəsm çəkmə, yeni şeirlərin öyrədilməsi, şəkillərə baxış, səhnələşdirmə, oyun priyomlarından istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, məktəbəqədər yaş dövründə oyun uşaqların əsas fəaliyyət növüdür. Uşaqlar məktəb təliminə başladıqdan sonra isə təlim fəaliyyəti ön plana keçir, lakin uşaqların oyuna olan marağı davam edir. Məhz buna görə də oyun priyomu uşağa yaxındır. Oyun priyomlarından istifadənin əhəmiyyəti ondadır ki, onlar öz əyləncəliliyi ilə uşaqları cəlb edir, əqli fəallığı və iradi fəaliyyəti oyandırır, materialın dərk edilməsinə, qavranılmasına kömək edir, idrak maraqlarını, müstəqilliyi, yaradıcılığı, təşəbbüskarlığı, məsuliyyətliliyi, kollektivçiliyi inkişaf etdirir. Sınıf müəllimi təlim prosesində oyun priyomlarından istifadə etməklə hər bir uşağı kiçik əqli vəzifəni həll etməyə, fikirləşməyə, fikrin gərginliyinə alışdırma bilər. Birbaşa priyomlarla birlikdə oyun priyomlarının tətbiqi fəaliyyətin növbələnməsinə imkan verir. Bu priyomdan istifadə etməklə müəllim sinifdə bütün uşaqları, o cümlədən utancaq, qapalı, proqram materialını zəif mənimsəyənləri fəaliyyətə cəlb edə bilər.

Amerika pediatri Bencamin Spok yazır: «... Uşaq məktəbdə oxuyarkən müxtəlif tərifləri, qaydaları əzbərləyir, lakin o bu qaydaları yadda saxlamaqla əslində heç bir şey öyrənmir. Biliklər insanı o zaman zənginləşdirir ki, biliyin bir mənası olmuş olsun. Məktəbin vəzifələrindən biri də fənləri elə maraqla və canlı şəkildə tədris etməkdir ki, uşaq özü onları öyrənib yadda saxlamaq istəsin» (2, s.295) Hazırda bəzi məktəblərimizdə dərsin müasir dövrün tələblərinə uyğun, maraqlı, səmərəli təşkili, şagirdlərin fəallığının təmin edilməsi məqsədilə interaktiv («dialog, qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərmək» kimi izah olunur.) metodlardan istifadə olunur. İnteraktiv təlim metodlarından olan rollu oyunlar, cütlər və qruplarla iş ənənəvi oyun metodlarına çox yaxındır.

Altıyaşlılarla iş prosesində əyanilikdən geniş istifadə edilməlidir. Əyaniliyi təlimdə «qızıl qayda» adlandırılan böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenskinin fikirləri klassik rus pedaqoqu və psixoloqu K.D.Uşinski tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. O məktəb təlimində əyaniliyi dərin fəlsəfi, psixoloji və didaktik cəhətdən əsaslandıraraq yazırdı: «Uşağın təbiəti aydın bir surətdə əyanilik tələb edir. Uşağa ona məlum olmayan beş kəlmə söz öyrətməyə çalışın, o, bunların üzərində uzun müddət və əbas yerə əzab çəkəcəkdir, lakin bu cür iyirmi kəlməni şəkillərlə əlaqələndirərsəniz, uşaq bunları çox asanlıqla mənimsəyəcəkdir. Siz sadəcə bir fikri uşağa izah edirsiniz, o sizi anlamır, həmin uşağa mürəkkəb bir şəklə izah edin, o sizi çox tez anlayar. Eyni dərəcə istedadlı iki uşağa: birinə şəkillər üzrə, o birinə şəkiləşiz nağıl edin və o zaman şəklin uşaq üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu başa düşərsiniz» (3, s.267-268)

I siniflər üçün əyani vəsaitlərin məzmunu, həcmi, quruluşu sadə, təsvirləri parlaq və rəngarəng olmalıdır. Uşaqlar, adətən, sinfə gözəl cədvəl və ya bədii şəklin gətirilməsini səbirsizliklə gözləyir, maraqla ona tamaşa edir, həvəslə öz təəssüratlarını bölüşür, onun haqqında hekayə tərtib edirlər. Bütün vəsaitlər bədii tərtibatlı olduqda uşaqların gözü gözəl, bəzəkli, bədii olan şeylərə alışır. Onlara əzik, şəkilləri zövqsüz hazırlanmış vəsaitləri qətiyyənlə göstərmək olmaz. Cədvəl və ya şəkil nə qədər gözəl, cəlbədlisi olarsa daha çox yadda qalar və uşaqların estetik tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir. Ağacdən hazırlanmış dovşanlar, cücələr, kağızdan kəsilmiş qazlar, ayılar, köklər, bütün bunlar uşaqları

sevindirir, onlar böyük zövqlə fıqurları yenidən düzür, sayır, məsələ tərtib edirlər.

Təlimdə zəif yetirən uşaqlar üçün əlavə məşğələlər təşkil edilməli, burada şagirdlərin sayı az olmalı, hər birinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu məqsədlə yaxşı mənimsənilməmiş bölməyə aid əlavə nümunələri həll etmək, əlavə sətirdə hərfi və ya elementi yazmaq, kitabdan bir neçə əlavə sətir yazmaq, pis yerinə yetirilmiş işi yenidən yazmaq kimi fərdi tapşırıqların istifadə etmək olar.

Beləliklə, altıyaşlılarla təlim-tərbiyə işini yüksək səviyyədə təşkil edə bilmək üçün müəllim aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

1. Uşaqları sevməli, onların mənəvi aləmi, ailə şəraiti, gündəlik qayğı və həyəcanları ilə maraqlanmalı, vaxtında kömək göstərməlidir.

2. Uşaqların yaş və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, pedaqoji diaqnostikanın köməyi ilə onların məktəbə hazırlıq səviyyələrini aşkar etməlidir.

3. Şagirdə pedaqoji prosesin subyekti, bərabərhüquqlu üzvü kimi baxmalı, onun şəxsiyyətinə və hüquqlarına hörmət etməli, haqsızlığa, kobudluğa yol verməməli, meyl, maraq və arzularını nəzərə almalıdır.

4. Təlim prosesində müəllim şagirdlərin müstəqilliyi və fəallığını təmin etməli, onlara yaradıcı təfəkkür vərdisləri aşılamalı, altıyaşlıların orqanizminin oyuna tələbatını nəzərə alaraq oyun metodundan düşünülmüş şəkildə istifadə etməlidir.

5. Dərs zamanı şagirdlərdə xoş əhval-ruhiyyə yaratmalı, onlara differensial yanaşmalıdır.

6. Altıyaşlılara valideyn qayğısı ilə yanaşmalı, özü ilə şagirdlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin etməli, onların müstəqil inkişafına şərait yaratmalıdır.

7. Yeni pedaqoji təfəkkürə yiyələnəli, öz elmi-pedaqoji hazırlığı üzərində müntəzəm işləməli, şəxsi təhsilini artırmalıdır.

8. Yenilikçi müəllimlərin təcrübəsindən bəhrələnməli, yeni təlim metodlarına yiyələnməli, təlimdə inteqrasiyadan istifadə etməlidir.

9. Müstəqil mütləfi, internetdən istifadə yolu ilə pedaqoji yeniliklərdən xəbərdar olmalı, öz işində tətbiq etməlidir.

10. Özünün pedaqoji yaradıcılığındakı yenilikləri müəllim həmkarları ilə bölüşməli, diskussiyalarda, o cümlədən islahat proqramının həyata keçirilməsində fəal iştirak etməlidir.

Hazırda altıyaşlılarla təlim-tərbiyə prosesini yeni tələblər baxımından təşkil etmək üçün sinif müəllimlərinin əlində kifayət qədər material (kitablar, metodik vəsaitlər) var. Bu sahədə «İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə» curnalı da mühüm rol oynayır. Belə ki, təhsilimizdə baş verən ən son yeniliklər – yeni təlim metodları, yeni pedaqoji texnologiyalar, yeni təlim formaları, yeni məzmun və s. ilk növbədə məhz bu curnalda öz əksini tapır.

Ədəbiyyat

1. Kərimov Y.Ş. Savad təliminin metodikası. «Maarif», Bakı, 2001.
2. Kərimov Y.Ş. Uşaq məktəbə gedir. «Nağıl evi», Bakı, 2002.
3. Spok.B. Uşaq və ona qulluq. Bakı, 1992.
4. Ушинский К.Д. Труды. т. VI. «Просвещение» М., – Л., 1949.

Работая с детьми-шестилетками на уроке, не следует долго задерживаться на одном и том же виде работы, особенно в начале учебного года. Наглядность должна иметь самое широкое применение на уроках с детьми-шестилетками.

При планировании урока важно главное внимание уделить четкой его организации, четкому его построению, необходимо ритмично распределить части урока, во-время переключать детей с одного вида работы на другой.

BƏŞYAŞLILARIN SAVAD TƏLİMİNƏ HAZIRLANMALARI

Ayşə MƏMMƏDOVA,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

Son illərdə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin vəzifəsi tərbiyə ilə məhdudlaşdırılmışdır. Təhsil sistemində həyata keçirilən islahata görə həmin mərhələ məktəbəqədər tərbiyə və təlim müəssisəsi adlandırıldı və bu mərhələdə tərbiyə ilə əlaqədar təlimin təşkili də nəzərdə tutulurdu.

Savad təliminə hazırlıq 2-3 yaşdan, ilkin savada yiyələnmək isə 5 yaşdan məktəbəqədər hazırlıq qrupunda həyata keçirilir.

Təcrübə göstərir ki, artıq məktəbəqədər dövrdə (məktəbə hazırlıq qruplarında) əlifbanın tam öyrənilməsi, ilkin oxu və böyük çap hərflərlə yazı vərdislərinin verilməsi vaxtı çatmışdır.

«Məktəbəqədər dövrdə savad təliminə hazırlıq» ifadəsi çox vaxt dumanlı qəbul olunur. Bəzən onu yalnız nitq inkişafı vəzifələrinin yerinə yetirilməsi işi ilə məhdudlaşdırırlar. Halbuki, nitq inkişafı – uşaqların səs mədəniyyətinin inkişafı, onların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, cümlə üzərində iş probleminin birinci mərhələsidir. İkinci mərhələ cümlənin sözlərə, sözlərin hecalara, hecaların nitq səslərinə ayrılması, nitq səslərinin hecalarda, hecaların sözlərdə, sözlərin cümlələrdə birləşdirilməsi – səs-heca təhlil-tərkib prosesidir. Üçüncü mərhələ isə uşaqlara ilkin oxu və yazı texnikasının öyrədilməsidir. Məhz bu mərhələ savad təlimi mərhələsi adlanır.

Məktəbəqədərki dövrdə savad təlimi mərhələsi bitkin, tamamlanmış mərhələ olmayıb, məktəb təlimi dövründə – I sinifdə təşkil ediləcək savad təliminə hazırlıq mərhələsidir. Onu da qeyd etmək ki, məktəbəqədər dövrdəki savad təlimi mərhələsi ilə I sinifdə savad təliminin vəzifələri arasında oxşar və fərqli cəhətlər olmasına baxmayaraq onlar bir-birini tamamlayır.

Uşağın savad təliminə hazırlanmasının əsasında nitqin səs mədəniyyətinin düzgün təşkili durur. Nitqin səs mədəniyyəti çox geniş məfhumdur. Prof. Y.Ş.Kərimov bu haqda yazır: «Səs mədəniyyətinə səslənən nitqi xarakterizə edən xüsusi tələffüz keyfiyyətləri (səs tələffüzü, diksiya və s.), səs ifadəliliyinin elementləri (intonasiya, sürət və s.) ifadəliliyin hərəkət

vasitələri (mimika, cəst), həmçinin nitq ünsiyyəti mədəniyyətinin elementləri (nitqin ümumi tonallığı, danışarkən duruş vəziyyəti və hərəkət vərdisləri) daxildir».

Səs mədəniyyəti üzrə işin ən mühüm vəzifəsi nitq səslərinin düzgün tələffüz edilməsi üzrə mükəmməl vərdislərin yaradılmasıdır. Təcrübə göstərir ki, uşaq dil açmağa başladığı gündən valideynlərin peşələrindən, hazırlıq səviyyələrindən asılı olmayaraq onun nitqi xüsusilə nitq səslərinə yiyələnməsi üzərində iş gedir. Nitq səslərində işin normal təşkili uşaqların məktəbə hazırlanmalarına güclü təkan verir.

Uşaq bağçalarının məktəbə hazırlıq qruplarında aparılan müşahidələr göstərir ki, beşyaşlıların əksəriyyəti dilimizin nitq səslərini, əsasən, düzgün tələffüz edə bilirlər. Bununla belə, respublikamızın müxtəlif bölgələrində beşyaşlıların Azərbaycan dilinin səslərinə yiyələnmələrinin səviyyələri xeyli fərqlidir. Azsaylı xalqların uşaqlarının nitqində bu fərqlər özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bunu nəzərə alaraq biz eksperimental qrupların tərbiyəçiləri ilə işin normal təşkili üçün onların qarşısında xüsusi vəzifələr qoyduq.

Hər şeydən əvvəl, nitq səslərinin düzgün və dəqiq tələffüz olunmasına xüsusi diqqət verildi. Z, R səslərinin tələffüzü, onların söz və ifadənin tərkibində dəqiq tələffüz edilməsi, fonematik qavrayışın inkişaf etdirilməsi, artikulasiya və səs aparatının təkmilləşdirilməsi üzrə terminlər təşkil olundu. Bununla yanaşı, ifadəliliyin intonasiya vasitələrini, nitqin mülayim sürətindən istifadə, nitq nəfəsəlmənin inkişaf etdirilməsi öyrədildi. Beləliklə, nitqin səs mədəniyyətinin tərbiyəsi vəzifələri yalnız nitq səslərinin düzgün tələffüzü ilə məhdudlaşmır, səslənən nitqin bütün cəhətlərini əhatə edir.

Məşğələlərdə aparılan terminlər üzərində müşahidələr göstərir ki, uşaqlarda artikulasiya aparatının əzələlərinin hərəkətinin artırılması dilin, dodaqların daha dəqiq hərəkətini həyata keçirmək imkanı verir. Artikulasiya üzərində iş hətta Z, R çətin səslərin də düzgün tələffüzünü təmin edir.

Bu yaşda samitlərin yumşaq tələffüz edilməsi, səslərin və hecaların buraxılması hallarına yol verilmir. Bu, uşaqlarda səs tələffüzünü, nöqsanları onların fişiltılı və fısıltılı səsləri düzgün tələffüz edə bilməmələri ilə ifadə olunur.

Uşaqlara belə bir cümlə verildi: «Uşaqlar səhərdən atılıb-düşür, şənələnirlər». Onların nitqində bu cümlə aşağıdakı kimi səsləndi: «Uşaqlar, səhərdən atılıb düşür, şənələnillər».

Uşaqlara əzbərdən oxumaq üçün bir bənd şeir verildi:

Dərsə gedən bir uşaq,
Çıxdı buz üstə qoçaq.
Durdu uşaq neylədi?
Buza belə söylədi.

Bu dəfə belə mənzərə alındı:

Dəysə dedən biy usax
Tsıxdı buz üstə qotsax.
Duydu, usax neynədi?
Buza belə söylədi.

Göründüyü kimi, uşaqlar bu dəfə *R* səsinə *Y* səsi ilə əvəz etmişdilər.

Bunun səbəbi öyrənildi. Məlum oldu ki, bəzi uşaqlarda *r, s, ş* səslərinin tələffüzü lazımınca möhkəmləndirilməyib, bəziləri isə onları eşidə və fərqləndirə bilmirlər.

Belə tələffüz nöqsanları, adətən, kiçik və orta qruplarda baş verdikdə düzəldilməsi asan olur. Uşaq ailədən hazırlıq qrupuna gəlirsə, nitqini izah etmək loqopedlərin işidir.

Düzgün səs tələffüzünün formalaşması fonematik qavrayışla sıx bağlıdır. Nitq səslərini yaxşı eşidən və bu zaman kifayət qədər mütəhərrik artikulasiya aparatına malik olan uşaqlar, bir qayda olaraq, səslərin mənimsənilməsində çətinlik çəkmirlər.

Bəşiyəşlilərlə aparılan iş göstərdi ki, onlar sözdə bu və ya digər səsin olduğunu eşidir və verilmiş səsə söz seçə bilirlər. Bu o zaman mümkündür ki, əvvəlki qruplarda bu istiqamətdə sadə hazırlıq işləri aparılsın. Bunu nəzərə alaraq biz kiçik qrupdan və qismən sistemli şəkildə orta qrupdan bu işə başladırıq. Onlar nitq səsinə başqa səslərdən fərqləndirməyi və «səs» sözünü işlətməyi öyrəndilər. Bu məqsədlə tərbiyəçi hər bir nitq səsinə ucadan uzadaraq tələffüz edir, tələffüzə bənzər səsləri xüsusi vurğu ilə səsləndirir, tərkibində onun işləndiyi sözlər deyir. Tədrisən uşaqlarda sözün səs cəhətinə maraq yaranır. Bu yaşda uşaqlar sözün müxtəlif yerlərində müəyyən səsə tapmağa, onun tələffüzünə görə səslərlə tutuşdurmağa, bənzər və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməyə çalışır.

Nitqəşitmə qabiliyyətinin kifayət qədər inkişaf etməsi uşaqlara yaşlıların nitqinin - yüksəlib-alçalmasını, səsin gücünü, nitqin sürətini fərqləndirmək, ifadəliyin müxtəlif intonasiya vasitələrini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Müşahidələr göstərir ki, bəşiyəşlilərin əksəriyyəti yaşlıları yamsılayır, onların intonasiyasını dəqiq verə bilir, nitqdəki çalarları fərqləndirir. Yaxşı inkişaf etmiş nitqəşitmə ifadəliyin müxtəlif vasitələrindən istifadə etmə (səsin tonunu qaldırmaq, endirmək, ifadələrdə sözü ayırmaq, fasiləni gözləmək, tələffüz olunana emosional iradi münasibət bildirmək) imkanı verir.

Xüsusi məşğələlərdə bir neçə vəzifə həll olundu. Onların arasında aparıcı yeri düzgün tələffüzün formalaşması, yaxşı diskusiyanın yaranması, nitqəşitmənin inkişafı, hər şeydən əvvəl, fonematik qavrayış tuturdu. Öyrənilmiş səslərin dəqiqləşdirilməsi prosesində tərbiyəçi fonematik qavrayışın, səs aparatının, nitq nəfəs almanın, ifadəliyin intonasiya vasitələrinin inkişafına xidmət edən oyun və çalışmalar seçirdi. Tərbiyəçilər əvvəlcə uşaqları səsin ayrıca, təcrid olunmuş şəkildə tələffüzü ilə müxtəlif səs yamsılamaları (topun havasını buraxır – Ş..., cırırama cırıldayır – C..., böcək səs çıxarır – C..., və s) ilə tanış edirlər. Sonra hər bir uşağın artikulasiyasını dəqiqləşdirir. Hər bir səsi ayrılıqda necə tələffüz etmələrinə fikir verirlər. Sonrakı mərhələdə uşaqlarda tanış səsə tapmaq və hecəyə, sözdə eşitmək üzrə oyun – çalışma təşkil olunur. Uşaqlar çoxlu hecalardan tərkibində həmin səsə olduğu, sözlərdən içərisində həmin səsə olduğu hecanın tapılması üzrə məşq edirlər. Bunlar fonematik qavrayışın inkişafına həsr olunmuş tapşırıqlardır.

Cingiltili samitlərin dəqiqləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi prosesində tərbiyəçi uşaqlara səsə müxtəlif yüksəklikdə tələffüzü üzrə tapşırıq verir. Bu, həm də uşaqların səs aparatını inkişaf etdirir. Frikativ samitlər(s, z, ş, c) öyrənilərkən diqqət onların uzunluğuna yönəldildi.

Düzgün tələffüzün formalaşması üzrə növbəti mərhələ səslərin sözlərdə möhkəmləndirilməsidir. Bunun üçün tərbiyəçilər elə oyun və tapşırıqların istifadə edirlər ki, uşaqlar axtarılan səsi ucadan ayırmaqla onu sözlərdə dəqiq və düzgün tələffüz etməyi öyrədirlər. Sözdə səsə olmasını müəyyənləşdirməyi tələb edən çalışma da bu baxımdan maraqlıdır. Tərbiyəçilər adını tərkibində *t* səsənin olduğu oyuncaqlar (top, təkər, tank, təbil, tennis, təyar-rə) verir və təklif edirlər: «Sözləri elə tələffüz edin ki, *t* səsi aydın eşidilsin. Bu məqsədlə uzadılması mümkün olan samitlərin (*s, ş, z, c, n, r*) işləndiyi oyuncaqların verilməsi daha əlverişlidir.

Nitqdə səslərin düzgün tələffüzünün möhkəmləndirilməsi tapmaca, saymaca, sayaçı sözlər, yanıltmac, zarafat, mahnı və s. nümunələrin tələffüzü prosesində möhkəmlənir. Bu zaman uşaqlar hər şəri öyrənərkən yalnız həmin səsi deyil, əvvəllər öyrəndikləri səsləri də təkrarlayırlar. Yanıltmaclar uşaqların səsə tonunu qaldırmalarına və nitqin sürətini artırmalarına da güclü təsir göstərir.

Beşyaşlılarla məşğələlərdə dilimizin bütün səslərinin tələffüzünün düzgünlüyü qayğısına qalmaq lazımdır, tələffüzü çətin və qarışdırılan səslərin üzərində xüsusi iş aparılmalıdır. Ona görə də biz *R-L, Y, Z-S, Ş-S, K-Q, X-G, C-C, D-Q, C-Ç, B-P, V-F* hərflərinin müqaviləsi tələffüzü üzərində dayandıq.

Dərs ilinin əvvəlində tərbiyəçilər uşaqların əvvəllər, keçmiş qruplarda öyrəndiklərini təkrarlayır, saitlər və asan tələffüz olunan samitlər (*H, N, M*) üzrə məşq etmələri üçün çalışmalar verilir. Ayı-ayrı səslərin tələffüzü prosesində bir çox səslərin (xüsusilə, saitlərin) tələffüzü təkrarlanır: *düüüd* – maşın, *mooo* – inək, *məəə* – quzu, *cırrr* – cırcırma, *qurrr* – qurbağa, *qa-qa-qa-qa* – toyuq.

Səslərin tələffüzü digər məşğələlərdə, uşaqların oyun və əyləncələrində adi ünsiyyət prosesində də baş verir.

Uşaqların səs mədəniyyətini tərbiyə etmək məqsədilə aşağıdakı vəzifələr qoyuldu: doğma dilin səslərinin düzgün tələffüzünü formalaşdırmaq, səslərin təmiz, aydın, ədəbi dilin normalarına uyğun tələffüzünü təmin etmək: nitqin mülayim sürətinə, düzgün nəfəsalmaya əməl olunmasına söz və frazaların ucadan, sakit, pıclıtlı ilə tələffüzünə nail olmaq səsə hündürlüyü, qüvvəsi, sürəti, məna vurğusu, fasiləni gözləmək, səs nitqini, fonematik səs eşitməni inkişaf etdirmək, Qruplarda nitqin səs mədəniyyəti tərbiyəsi, əsasən, iki xətt üzrə qoyuldu:

- 1) səs-hərəkəti aparatı və fəal nitqin səs cəhətinin inkişafı;
- 2) eşitmə diqqəti və nitqəşitmənin inkişafı.

Bu işlər, əsasən, xüsusi məşğələlərdə həmçinin ana dili üzrə digər məşğələlərdə həyata keçirildi, nəhayət, ehtiyacı olan uşaqlarla məşğələ-dənkənar vaxtlarda iş aparıldı.

Tədqiqat göstərdi ki, məktəbəhazırlıq qrupu uşaqlarının nitqində səslərin tələffüzü, əsasən, qənaətbəxşdir.

Uşaqlarla nitqin intonasiya ifadəliliyi üzərində iş aparıldı. Onlara səsi ilə nitqin sürətini idarə etmək öyrədildi. Biz çalışdıq ki, uşaqlar məktəbə gedənədək doğma dilimizin bütün səslərini düzgün tələffüz etməyi öyrənsinlər, akustika və artikulyasiya baxımından yaxın səsləri fərqləndirməyi, sözləri dəqiq, aydın, ədəbi tələffüz normalarına uyğun tələffüz etməyi səsin gücünü qaydaya salmağı, nitqin sürətini dəyişməyi, ifadəliliyin intonasiya vasitələrindən istifadə etməyi bacarsınlar.

Beşyaşlılar sözdə bu və ya digər səsin olduğunu müəyyənləşdirməyə, verilmiş səsə söz tapmağa qabildirlər. Bu, yalnız o zaman mümkündür ki, əvvəlki yaş qruplarında müvafiq iş aparılmış olsun. Ona görə də ikinci kiçik qrupda və xüsusilə dərs ilinin əvvəlində orta qrupda uşaqları «səs» sözü ilə tanış etmək lazımdır. Tərbiyəçi uşaqların hansı səsi öyrəndiklərini, onun hansı sözlərdə, sözün harasında işləndiyini ucadan fərqləndirməlidir. Üzərində iş gedən səsi sözdə bir qədər uzadaraq və ucadan demək çox zəruridir. Bu yaşda sözün səs cəhətinə artan maraq onunla ifadə olunur ki, uşaqlar sözdə eşidir, səslənmədə bəzi sözlərin oxşarlığını müəyyənləşdirməyə cəhd göstərir, səsləri intonasiya ilə ayırarkən sözdə onun olub-olmamasını müəyyən edə bilirlər.

Uşaqların səs aparatını nitq nəfəsəsalmanı qaydaya salmaq, inkişaf etdirmək məqsədilə oyun əyləncələr: eyni şeyi gah ucadan, gah aşağıdan, həyətdə oyun prosesində qışqıra-qışqıra; qrupda ucadan; bir neçə uşağa yarisəslə; bir uşağa, pıçıltı ilə dedirmək eyni şeyi şən, qəmgin, təntonəli, həyəcanla çaldırmaq üzrə məşq də yaxşı nəticə verdi.

Ədəbiyyat

1. Kərimov Y.Ş. Altıyaşlıların məktəbə hazırlanması mühüm problemdir. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 1984, №2, s. 36.
2. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, MMS poliqrafiya istehsal firması, 1997.
3. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı: M.F. Axundov ad. mətbəə, 1998.
4. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün müntəxəbat. «Təhsil», Bakı 2000.

Подготовка пятилетних к обучению грамоте

Резюме

В статье речь идет о вопросах подготовке детей к школе по обучению грамоте. Отмечается, что такие качества, правильное четкое, ясное, соответственно литературным нормам произношение должно формироваться уже в дошкольный период.

AİLƏDƏ TƏLƏBLƏRDƏ VAHİDLİK PRİNSİPİNİN

XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülnoz QOCAYEVA,

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Qazax filialının müəllimi

Uşaqlar kiçik yaşlarında qayğı və nəvazişlə əhatə olunmaqla yanaşı, onlara bir sıra tapşırıqlar da verilir. Valideynlər həmin tapşırıqları icra etməyi balacalara öyrədirlər. Beləliklə, uşaqlar tələbləri yerinə yetirməli olurlar. Bu tələblər ilk vaxtlar sadə şəkildə olur və uşaq böyüdükcə mürəkkəbləşir. Onların yerinə yetirməli olduqları tələblərin əhatə dairəsi də genişlənir. Uşaq həyatda həmyaşıdları ilə oynamaqda davam etmək istəyir, lakin valideyni onu evə çağırır. O, günorta yeməyini yeməli, yatıb dincəlməlidir. Televizorda cizgi filminə baxıb, indi isə bədii filmə tamaşa etmək arzusundadır.

Hamı kimi o da maraqlı göstərir, lakin məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün böyüklərdən ötrü nəzərdə tutulmuş filmə tamaşa etmək həddindən artıq tezdir. Valideyn bunu əsas götürərək, uşağı ekrandan ayırır. O, isə təbii ki, inadkarlıq göstərir. Deməli, arzu və vəzifələr heç də hər zaman bir-birilə üst-üstə düşmür.

Məktəbəqədər yaşlı oğlan, yaxud qız oyuncaqlarını yığışdırmalı, onları müəyyən olunmuş yerlərə qoymalı, özü geyinməli, yuyunmalı, paltarlarını səliqəyə salmalıdır. Əlbəttə, müvafiq recim də mühümdür və uşaq bu recimi gözləməlidir. Ona müəyyən tələblər verilir, o, öz əyləncələrindən ayrılmalı olur ki, bu, heç də onu təmin etmir. Burada valideynin pedaqoji taktı öz işini görməli, balacaların kor-korana və şıltaqlıqla irəli sürdüyü «mən belə istəyirəm» arzusunu mühüm və aydın məqsədə təbə etdirməlidir.

«Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı»nda uşaq bağçaları ilə yanaşı ailələrdə uşaqların gün recimi öz ifadəsini tapmışdır. Gün recimi ailədə kiçik və orta qruplardan olan uşaqlar üçün:

«yataqdan qalxmaq, səhər tualeti 6³⁰-7³⁰...

...gəzinti - 19⁰⁰-20⁰⁰

sakit oyunlar 20⁰⁰-20³⁰

gigiyenik tədbirlər və yuxu - 20³⁰ - 6³⁰; 20³⁰-7⁰⁰-dək; (1, s.143).

Böyük qrup və məktəbə hazırlıq qrupu üzrə də həmin gün recimi təxminən eynidir. Sadəcə, gəzintiyə 15 dəqiqə artıq vaxt ayrılır.

Şübhəsiz, uşağa düzgün tələblər verildikdən ata-analar həmfikir olmalı, bir-birinə zidd getməməlidirlər. Onlar öz valideynlik, tərbiyəçilik funksiyalarına ciddi və məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar. Ailədə tərbiyəvi təsirlərdə

vahidlik gözləniləndə uşaqlar iradəli, müştəkkil və intizamlı olurlar. Bu prinsip pozulduğu təqdirdə isə balacalar tənbel, söz eşitməz, dəcəl, iradəsiz böyüyür, gələcəkdə müstəqil həyata tam hazır olmur.

Evdə uşaqlara verilən tələbləri təxmini olaraq, aşağıdakı şəkildə əks etdirmək mümkündür: yuyunmaq və geyinməklə bağlı tələblər («Corabını gey, sənə soyuq olar», «Get, əllərini yu», «Əllərini sabunla yu», «Əlini dəsmalla sil», «Dəsmalı yerindən as», «Dişlərini yu», «Köynəyini əyninə gey», «Hava soyuqdur, köynəklə həyatə düşmə», «Paltarını şkafdan as» və s.); yemək yeyərkən verilən tələblər («Süfrə arxasında düz otur», «Ağzını boşqaba tut», «Əlini salfətə sil», «Yeməkdən qabaq əlini yu», «Yeməkdən sonra əlini yu», «Yemək yeyərkən danışma»); davranış mədəniyyəti ilə bağlı tələblər («Öskürərkən, asqırarkən əlini ağzına tut», «Böyüklər danışan zaman söhbətə qarışma», «Böyüyün sözünü kəsmə», «Danışarkən səsini qaldırma», «qışqıra-qışqıra danışma», «Bir şeyi götürmək istəyəndə icazə al», «Sənə bir şey verildə «Sağ ol!» de», «Böyüklərə salam ver», «Böyüklər gələndə ayağa dur», «Səhər yuxudan duranda evdəkilərə salam ver», «Yatmağa gedərkən «gecəniz xeyirə qalsın de», və s.);

Tələbləri irəli sürən valideynlər şərait, övladının ruhi və fiziki vəziyyətini nəzərə almalıdır. Yersiz, düşünülmədən verilən tələb, tapşırıq uşaqda hiddət, etiraz doğurur. Belə tapşırıqları yerinə yetirməyi məktəbəqədər yaşlılardan tələb etmək düzgün deyildir. Ona görə də tələbin düzgün, ağıllı və xeyirxahcasına olması məqsədmüvafiqdir.

Valideyn tərbiyə işində balacalara münasibətdə rəhmsizlik göstərə bilməz. Nəzərə alınmalıdır ki, uşaq özünü pis hiss etdiyi, əhvalı pərişan olduğu hallarda adi bir işi yerinə yetirməyə də özündə qüvvə tapmaya bilər. Bu zaman qışqırmaq, buyurmaq valideynin köməyinə əlməyəcəkdir. Ata-analar başa düşməlidirlər ki, tələbkərlilik heç də daşürəklilik və qəddarlıq demək deyildir. Uşaqlara onların imkanı, gücü müqabilində iş verildiyi və lazımı kömək göstərildiyi təqdirdə tələblərin də irəli sürülməsinə əsas olur. Bu tələblər ailənin digər yaşlı üzvləri tərəfindən də müdafiə edilməlidir.

Uşaqlar erkən yaşlarından valideynin bu tələblərinə alışmalı, onlara əməl etməyə çalışmalıdırlar. Uşaqlarla mehriban dolanmaq, yeri gələndə zarafat etmək nəinki lazımdır, hətta vacibdir. Oyuna qoşulmaq da istisna deyil, lakin lazım gələndə uşaqda ata, yaxud ana tələbkərlilik də göstərməlidir. Tələb elə ifadə olunmalıdır ki, onun düzgünlüyünə və vacibliyinə nə valideyn, nə də uşaq şübhə etməsin.

Uşaq hələ yaş yarım-iki yaşlarında olarkən ona müvafiq tələblər, göstərişlər verilməlidir. Getdikcə o, tələblərə alışır, onları yerinə yetirməyi lazım bilir, narazı qalmır, küsmür, ağlamır, tənbellik etmir. Ən əsası, cəmi tələbi hər iki valideyn irəli sürdükdə, uşaq tələbin düzgünlüyünə inanır, onu yerinə yetirməkdən boyun qaçırmır.

Atalar-analar nəzərə almalıdırlar ki, əgər onlar tələb irəli sürürlərsə, onun yerinə yetirilməsinə nəzarət etməlidirlər. Bəzən uşaq tələbə tabe olmaq istəmir. Bu, əlbəttə, yaxşı hal deyil. Mümkün qədər çalışmaq lazımdır ki,

hadisə baş verməsin, lakin əgər uşaq artıq tələbə qarşı e'tirazını bildirirsə, bir daha rəsmi şəkildə sərəncamı təkrar etmək lazımdır.

Ailədə belə hallar müşahidə olunduqda valideynlər övladlarına müraciətlə deyirlər:

- Mən sənə söz tapşırıdım, sən isə qulaq asmadın. Bir də təkrar edirəm: get, dediyimi yerinə yetir. Axırncı dəfə olsun. Bir də belə iş tutma.

Adətən, bu cür müraciət, sərəncam kömək göstərir.

Əgər uşaqda pis təcrübənin toplanmasına, tələblərə məcburi olmayan bir şey kimi baxılmasına şərait yaradılmışdırsa, o bir daha ata-anasının sözünü yerinə yetirməyə bilər.

Deməli, valideynlər nə vaxtsa səhvə yol vermiş, tələblərində ardıcıl olmamış, lüzumsuz yerə güzəştə getmiş və bu kimi hallar təkrar edilmişdir ki, indi öz mənfi nəticəsini göstərir.

Valideynlərin diqqət yetirdikləri məsələlərdən biri də verilən tapşırıqların icrası zamanı uşaqların qarşılaşdıqları çətinlikləri aşkara çıxarmaq müvafiq tədbirlər görmək idi. Belə ailələrdə ata-analar yaxşı bilirlər ki, düzgün dəst-xətt seçməsələr, bu, tapşırılmış işə marağın azalması ilə nəticələnər.

İşi sona çatdırmaqla bağlı böyüklərin təkidli tələbləri balacalarda bu və ya digər tapşırığa mənfi münasibət yaradır. Nəticədə uşaq tələbi necə gəldi yerinə yetirir. Bu isə müsbət adətin formalaşmasına mane olur.

Bəzi valideynlər uşaq çətinliklərlə üzləşdikdə son nəticə əldə olunana kimi işi ona gördürmək əvəzinə, özləri yerinə yetirirlər. Bu isə, əslində düzgün deyildir. Həm uşaqda tələbə etinasızlıq yaranır, həm də onda öz qüvvəsinə inam azalır. Uşaq fikirləşir ki, əgər o, hansısa bir işi görə bilmirsə, onun atası, yaxud anası yerinə yetirməli olacaqdır.

Bütün bunları yaxşı bilən eksperimentə cəlb olunmuş valideynlər bu kimi hallara yol vermir, uşaqların məsləhətçisi kimi çıxış edirdilər.

İrəli sürülən tələblər bəzi şərtlər daxilində olmalıdır.

- tələb uşağın yaşına uyğun gəlməli;
- gücünə müvafiq olmalıdırlar;
- tapşırılan işə nifrət, acıq hissləri aşılammamalı;
- tələblər irəli sürülərkən pedaqoji takt və mərifət gözlənilməli;
- ata-analar öz tələbkarlığında ardıcıl olmalı;
- tələb uşağa aydın olmalı;
- tələb uşaq üçün əlverişli vaxtda verilməli;
- tələb tərbiyəedici (təlimedici, inkişafetdirici) xarakter daşımali;
- tələb cəmiyyətə xidmət göstərməyə, fayda verməyə yönəldilməli;
- eyni vaxtda bir neçə tələb verilməməli;
- tələblərdə vahidlik gözlənilməlidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara verilən tələblərin əyləncəli oyun xarakteri daşması faydalıdır. Nümunəvi ailələrdə ana öz qızını ev işlərinə (evi səliqəyə salmağa, yemək hazırlamağa və s.), ata öz oğlunu təsərrüfat işlərinə qoşur, onlara müvafiq tələblər verilir. Həmin tələblər əsasən düzgün davranmaq,

yalan danışmamaq, yaxşı rəftar qaydalarına yiyələnmək, böyüklərə hörmətli yanaşmaq, əməyə bağlanmaq, özünəxidmət və s. bağlı olur.

Validceynlərdən biri uşağa tələb verərkən digəri xırda qəyyumluq göstərməməli, yaxud «qaçma», «dəymə», «səs salma», «qışqırma» sözləri ilə tez-tez iradlar irəli sürməməlidirlər. Ata-analar yalnız övladlarına deyil, öz-özlərinə də tələbkər olmalıdırlar. Belə olan təqdirdə valideynlərin tələbləri inandırıcı və nüfuzlu təsir bağışlayacaqdır.

Uşağa verilən tələblər tərbiyənin məqsədinə çatmağa kömək göstərməli, ona zidd olmamalıdır. Hələ vaxtilə K.D.Uşinski yazırdı: «Bəzən valideynlər tərbiyənin qarşısında çox müxtəlif və bəzən də qərribə tələblər qoyurlar. Bu tələblər çox vaxt tərbiyənin məqsədi haqqında olan sağlam düşüncəyə zidd olur. Əlbəttə, hər bir valideyn öz övladı üçün yaxşı şeylər arzu edir, lakin bu arzu edilən yaxşı şeylər o qədər növbənöv, bəzən isə ehtibar bir növdə olur ki, bu tələbi təmin etmək üçün tərbiyə, uşaqların əxlaqı və gələcək taleyi ilə möhtəkirlik edən vicdansız fırıldaqçılığa çevrilməlidir» (2, s.44).

Validceyn öz övladına, oğul və qızlarına, o cümlədən, məktəbəqədər yaşlı uşaqlara tələblər verməzdən əvvəl uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə bələd olmalıdır. K.D.Uşinski heç də təsadüfi deməmişdir: «Əgər pedaqogika insanı hər cəhətdən tərbiyə etmək istəyirsə, o, əvvəlcə insanı hər cəhətdən öyrənməlidir» (2, s. 86).

Həmin sözlərin doğruluğuna heç bir şübhəmiz yoxdur. Bu fikirləri məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla aparılan tərbiyə işlərinə, valideynlərin fəaliyyətinə də şamil etmək mümkündür.

Bəzən ailədə tək uşaq böyüyür. Doğulan andan etibarən o, hədsiz qayğı və nəvaziş əhatəsində olur. Odur ki, bütün istəklərinin sözsüz yerinə yetirilməsinə alışır və o, ərköynləşir. Artıq o, «Olmaz», «Etmə», «Götürmə», «sındırma» sözlərinə öyrəşə bilmir. Belə ailələrdə valideynlər uşağa tələblər verməkdənsə, öz tərbiyəvi təsirlərində bir-birini müdafiə etməkdənsə uşaq böyüklərə qarşı tələblər irəli sürür. Bu, xüsusilə məktəbəqədər yaş dövründə özünü göstərir.

Uşaqla sərt davranmağa, ondan tələb etməyə ata-ananın ürəyi gəlmir. Uzun-uzadı qışqıran, ağlayan uşağı sakitləşdirmək üçün ailə üzvləri tez ələ-ayağa düşürlər. Uşaq isə buna alışır və başa düşür ki, tələblərdən, iradlardan yan keçmək üçün özünü incik göstərmək, ağlamaq kifayətdir. Belə yaşamaq uşaq üçün asandır, odur ki, özünü istədiyi kimi aparır.

Tərbiyə işində gecikmək əxlaqın korlanmasına gətirib çıxarır. Validceynin tələbləri uşaqlara davranış və rəftar tərzində, hərəkət və əməllərində, insanlara, canlı və cansız təbiətə münasibətdə düzgün mövqə tutmağı öyrədir, lakin, qeyd etdiyimiz kimi, bu tələblərdə ümumi razılıq əsas götürülməlidir. A.S.Makarenko göstərirdi: «Sərəncam sizin, yaxud ailənin o başçısının başqa bir sərəncamına zidd olmamalıdır» (3, s.374).

Bəzi ailələrdə valideynlər «sözəbaxan» uşaqlar tərbiyə etməkdən ötrü müxtəlif vasitələrə müraciət edirdilər. Hətta bir sıra hallarda «itəst edən» nəsl yetişdirmək – ailə təbiyyəsinin məqsədinə çevrilir. A.S.Makarenkonun vaxtilə

göstərdiyi bəzi saxta nüfuz formaları, yəni ata-anaların düzgün tərbiyə yolunu tapmaqdan, müxtəlif tədbirlərlə uşağın hörmət və nüfuzunu qazanmağa çalışması hallarına bu gün də azərbaycanlı ailələrində rast gəlmək mümkündür.

Ata-ana valideyn olmaqdan savayı, həm də tərbiyəçidir. Tərbiyə prosesində, yəni uşaqlarla tərbiyə işləri apararkən tərbiyəçi tələbkərlığa və ciddiyyə də, mərhəmət və məhəbbət hissisinə də malik olmalıdır, səmimiyyətə əsaslanmalıdır, lakin yalnız məhəbbət, yalnız mərhəmət, yaxud təzyiq younu seçən, uşaqdan imkan daxilində uzaqda dayanmaq, ya da onunla yalnız dost, yoldaş olacağına qərar verən valideynlər yanlışdır. İfrata varmaq səhvə yol verəkdir, çünki yalnız məhəbbətlə, daim güzəştə getməklə, təzyiq göstərəkə əsl vətəndaş, layiqli insan yetişdirmək qeyri-mümkündür.

Valideynlər bir-birinin səhvlərini görməyi bacarmalıdır. Ata gördükdə ki, ana uşağı yalnız məhəbbət və qayğı ilə əhatə edir, ona tələblər vermir, əmək tapşırıqlarından onu kənarlaşdırır, bu barədə onunla söhbət aparmalı, bu hərəkətinin gələcək mənfi nəticələrini ona anlatmalıdır.

Ana görəndə ki, ata təzyiq üsulundan, qışqırmaq, qorxutmaq, hədələmək, kətək və s. tədbirlərdən başqa vasitə tanımır, onu bu mövqedən çəkindirməyə çalışmalıdır. Ona başa salmalıdır ki, tərbiyə olunana həm də məhəbbət və qayğı, mərhəmət lazımdır. Yeri gələndə onunla dost, yoldaş kimi danışmalıdır. Hətta bəzən uşağın vəziyyətini nəzərə alıb güzəştə getmək də pis deyil.

Uşaq xudpəsənd böyüməsin deyə, valideyn yerli-yersiz lovğalanmamalı, öz xidmətlərini hədsiz şişirtməməlidir.

Biz kütləvi sorğu apararkən və kontrola götürülmüş ailələrdə bu kimi hallara təsadüf etdiyimizdən eksperimentdə iştirak edən ailələrin tərbiyə təcrübəsində həmin üsulların, süni nüfuz formalarının kök salmasına çalışır, zəruri məsləhətlərimizi valideynlərə verirdik. Ailələr həqiqi nüfuzun qazanılmasına əsaslanırdı. Uşaqlara qayğı göstərildiyi, məhəbbət bəsləndiyi kimi müvafiq cəzalar da verilir, tələblər irəli sürülür və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət olunurdu.

«Uşaqdır» deyə övladlarına lüzumsuz yerə güzəştə getmək belə ailələrə yad idi. Bu ailələrdə tərbiyənin aydın məqsədi mövcud idi. Ata-analar yaxşı vətəndaş kimi özlərini göstərir və övladlarına, o cümlədən, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarına da vətəndaşlıq hissləri aşılayırdılar.

Bu ailələrdə «valideynin nüfuzu üçün əsas, bünövrə yalnız onların həyatı və işi, vətəndaşlıq siması, davranışı» idi (3, s.359).

Müxtəlif ailə tiplərində tərbiyə prosesinin qoyuluşunda, təşkilində özünəməxsus xüsusiyyətlərə rast gəlinir və bunun nəticəsində uşağa tələblərin verilməsində müxtəliflik özünü göstərir. Tərbiyə prosesinin (o cümlədən, məktəbəqədər yaşlılarla) düzgün təşkilinə mane olan səbəbləri aşkara çıxarmaq üçün ata-analarla söhbətlər apardıq. Sorğuda iştirak edən analar çətinliyin 30,0%-ində - ataları, 25,5%-ində ailənin yaşlı üzvlərini (baba və ya nənəni), 5,0%-ində böyük bacı və qardaşları; 15,0%-ində ataları, baba, ya nənələri, 8,0%-ində məhəllə mühitini, 10,0%-ində əmi və ya bibini, 7,0%-ində

uşaqların özlərinin tərsliyini, «zəmanə uşağı» olmalarını, əsəbiliyini qeyd etmişlər.

Ataların mülahizələri də maraqlıdır. Onlar çətinliyin 34,0%-ində anaları, 30,0%-ində baba və ya nənəni, 3,0%-ində uşağın böyük qardaş və bacılarını, 12%-ində xala və ya dayıların, 7,0%-ində məhəllə mühitini, 14%-ində uşaqların özlərini göstərmişlər.

50-yə yaxın ana tələblərdə vahidliyin pozulmasında atanın (38,0%), baba və ya nənənin (21,0%) adlarını çəkmişlər.

Bu da maraqlıdır ki, nə atalar, nə də analar cavablarında özlərinin də nədəsə günahkar olduqlarını qeyd etməmişlər.

Həmin ailələrdə uşaqlara tələblər və tapşırıqlar verildikən onların yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Bu məqsədlə onlar ilk növbədə uşaq həyatının müxtəlif illərinin xarakteristikasını, hər bir yaşın xüsusiyyətlərini diqqətlə öyrənirdilər. Bu sahədə pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatın müstəqil oxunması, yaxud uşaq bağçası tərəfindən valideynlərin pedaqoji maarifinin təşkili böyük kömək göstərirdi. Belə ki, məsələn, onlar bilirdilər ki, həyatının üçüncü ili uşağın ətrafındakı adamlara münasibətində mühüm dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Sinir prosesləri nisbətən təkmilləşir, sinir sisteminin dözümlüüyü artır. Bu yaşda uşaqda utancaqlıq hissi xeyli azalır.

Oğlan və qızlarda müstəqilliyə cəhd, byükləri yamsılamaq, onlara oxşamaq istəyi yaranır. Onların imkanları artır. Bu imkanları nəzərə almadan balacalara yersiz qəyyumluq edilərsə, təşəbbüsü boğular, nəticədə uşaqda tərslik, böyüyün sözüinə baxmamaq kimi hallar özünü göstərir. Uşağın daha çox rollu oyunlara marağı olur. Müxtəlif oyunlar onun ünsiyyət tərzinin formalaşmasına, hadisələri anlamasına imkan verir. Get-gedə psixi prosesləri – yaddaş, təfəkkür, qavrayış və təxəyyülü inkişaf edir, lakin bu yaşda diqqəti davamlı deyildir.

Üç yaşlı uşaq incikliyi bir müddət unuda bilmir, küsdüyü üçün valideynə yaxın gəlir. Bu yaşda uşaq hər hansı bir işi yerinə yetirdikdə, buna sevinir, irad tutulanda pərt olur və s. Valideynlər dörd yaşlı uşağın belə xüsusiyyətlərindən çıxış edirdilər ki, bu dövrdə onun psixi funksiyaları, fiziki imkanları və artım göstəriciləri daha da inkişaf edir. Beyninin quruluşunun və onun funksiyalarının inkişafı nəticəsində uşaq daha da fəallaşır, hərəkətləri nisbətən məqsədyönlü olur. Məqsədyönlülük bu yaşda uşağın nail olduğu mühüm müvəffəqiyyətdir. Əyani obrazlı təfəkkür inkişaf edir. Uşaq hadisələrin yaranma səbəbləri ilə marqlanır. Onun həyatında rollu oyunlar xüsusi yer tutur. Təsəvvürü, təfəkkürü, təxəyyülü, qavrayışı inkişaf edir, söz ehtiyatı artır. Valideynlər tələbləri irəli sürərkən bu cəhətləri diqqət mərkəzində saxlayırdılar.

Həyatının beşinci ilində uşağın psixi inkişafında dönüş əmələ gəlir. O, öz hərəkətlərini planlaşdırmağa başlayır, daha çox qaydalı oyunlara maraq göstərir. Əgər rollu oyunlarda balacaları nəticədən daha çox prosesin özü cəlb edərsə, qaydalı oyunlarda nəticə onu daha çox maraqlandırır. Bu cəhət isə təlim fəaliyyətinin təşkilindən ötrü səmərəli imkan yaradır. Beş yaşında

sücutli-rolu oyunların uşağın həyatındakı rolu da artır. Çox zaman uşaqlar özləri oyunların məzmununu fikirləşib qururlar. Mütəhərrik oyunlara meyl də güclənir. Bu tipli oyunlar uşağa özünü aparmaqda, müəyyən olunmuş qaydaları yerinə yetirməkdə kömək göstərir. Get-gedə balacalar əşyaların xassələrini öyrənir, onların rəhbərli nitqi inkişaf edir, lüğət ehtiyatları artır, hadisələr arasındakı sadə səbəb - nəticə əlaqələrini anlamağa başlayırlar. Onlarda mənəvi-estetik hisslərin inkişafı prosesi gedir.

Altıyaşlı uşaq daha çevik, cəld və diribaş olur, öz davranışını nizamlamağı bacarır, əsas hərəkətlərə yiyələnmiş olur. Kollektiv oyunların gedişində oğlanlarla qızlar arasında qarşılıqlı münasibətlər, dostluq və yoldaşlıq hissləri inkişaf edir, simpatiya və antipatiya formalaşır. Onlarda təlimə maraq güclənir. Öz davranışlarını idarə edə bilirlər ki, bu da onların yaddaşına, təfəkkürünə, diqqətinə müvafiq təsir edir. Ən başlıcası, digər yaş qrupları ilə müqayisədə diqqətləri müəyyən qədər sabit olur, ixtiyari yaddaş saxlama qabiliyyəti əmələ gəlir, ayrı-ayrı bədii parçalar barədə təsəvvürə yiyələnir, hesablamağı öyrənir və təkrar edirlər. Onlarda əraziyə bələdləşmə qabiliyyəti artır.

Məktəbəqədər yaşlılara tələblər verildikdən də onların fərdi xüsusiyyətlərinə, temperament tiplərinə diqqət yetirilir. Bu məqsədlə eksperimentdə iştirak edən ailələrdə ata-analar temperament tipləri ilə tanış olur, övladlarının hansı temperament tipinə aid olduğunu aydınlaşdırırdılar. Belə ki, sanqvinik temperament tipinə aid olan uşağın zirək, diribaş olduğunu, lakin eyni zamanda maraq və həvəsinin davamsız və qeyri sabit olduğunu; melanxolik temperament tipinə malik olan oğlanın (qızın) sakit təbiətli, həssas, əhvalının dəyişməz, süst hərəkətli və s. olduğunu hesaba alırlar. Bu da aydındır ki, müxtəlif temperamentli uşaqlar eyni hadisəyə, eyni tələbə və tapşırıqda müxtəlif şəkildə münasibət bildirirlər, lakin bütün bu məsələlər valideynlərin hər ikisinə – ataya və anaya eyni dərəcədə məlum olmalıdır ki, birgə hərəkət etsinlər, aralarında fikir ayrılığı özünü göstərməsin.

Valideynlər uşaqları ətraf aləmlə tanış edərkən müvafiq tələblər verirlər. «Qonşu ilə salamlaşmaq lazımdır», «Ağacın budağını sındırmaq olmaz», «Əkilmiş sahə ilə getmə», «Quşlara daş atmaq olmaz», «Heyvanları incitmə», «Yaşılığa qayğı göstər», «Yeri zibilləmə», «Əyil, kağızı yerdən götür», «Küçəyə tüpürmə», «İctimai yerdə burnunu təmizləmək olmaz», «Asqıranda, öskürəndə ağzını tut» və s.

Bundan başqa, ailədə həm də təlim xarakterli tələblər də irəli sürülürdü. Həmin tələblər sadə riyazi təsəvvürlərin formalaşmasına, nitq inkişafına, musiqini dinləmək və başa düşməyə, şəkil çəkməyə, fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə, özünəxidmət əməyinin təşkilinə, əmək bacarıqlarının yaranmasına kömək göstərirdi. «Xətkeşi düz saxla, xətti düz çək», «Ayaqqabılarını tay dəyişik geymə», «Ayaqqabının tozunu sil», «Gülləri sula», «Sözü düzgün tələffüz et», «Mahnının sözlərini təkrar et», «Yazarkən belini əymə», «Qələmi sağ əlində tut», «Yazı yazarkən qələmi ağzına alma» və s. kimi tələblər irəli sürülür və ata-analar, ailənin digər yaşlı üzvləri vahid tələbkarlıq göstərirlər.

Beləliklə, ailədə istər fəaliyyətin təşkili və davranış təcrübəsinin stimullaşdırılmasına, istərsə də təlim bacarıqlarının inkişafına yönəldilmiş vahid tələblər uşaqların tərbiyə və təliminin səmərəli şəkildə qurulmasına əsaslı kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı, Respublika Təhsil Nazirliyinin nəşri, Bakı, 1998.

2. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, «Azərnəşr», Bakı, 1953.

3. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. «Azərbaycan məktəbi» curnalının, nəşri, Bakı, 1950 .

The peculiarities of principles the single approach to the demands in the family.

Rezume

In the article reveals the questionas connected with peculiarities of inculcating the principle of unity in the home condition. Regarded the peculiarities of this work in the home condition, the way an possibilities of realization of given principle in the family. Are given a number of recommendations on given reveal to the parents.

Особенности принципа единого подхода к требованиям в семье

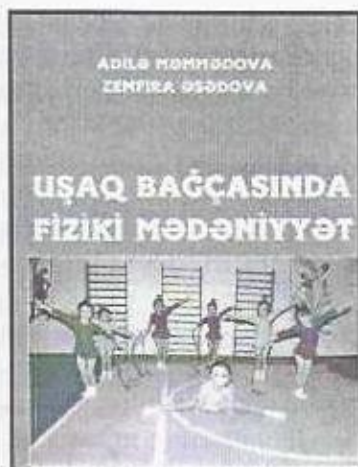
Резюме

В статье раскрываются вопросы, связанные с особенностями внедрения принципа единства в условиях семьи. Рассматриваются особенности этой работы в семейных условиях, пути и возможности реализации данного принципа в семье. Даются ряд рекомендаций по данному поводу родителям.

Sizin kitab rəfiniz

Bu günlərdə A. Məmmədova və Z. Əsədova-nın «Uşaq bağçasında fiziki mədəniyyət» adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Vəsaitdə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində uşaqların fiziki mədəniyyətinin bir sıra məsələləri – fiziki tərbiyə üzrə işin təşkili və məzmunu, qruplar üzrə gimnastika kompleksləri, uşaqların fiziki mədəniyyətində uşaq bağçası ilə ailənin birgə işi, uşaq bağçalarında idman bayramları və əyləncələrin təşkili şərh olunmuşdur. Vəsaitdə standart, qeyri-standard oyun avadanlıqları və onlardan istifadə qaydaları praktik şəkildə açıqlanmışdır.

Vəsaitdən pedaqoji təmayüllü ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələri, həmçinin məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin tərbiyəçiləri və valideynlər istifadə edə bilərlər

1 avqust - Ana dili günüdür

AZƏRBAYCAN MAARİFPƏRVƏRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ANA DİLİ TƏLİMİ İDEYASI (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri)

Vidadi BƏŞİROV,
pedaqoji elmlər namizədi,
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Məktəb və pedaqoji fikir tarixinin tədqiqi, onun öyrənilmə üsullarının təkmilləşdirilməsi və yeni milli məskurə komponentlərinin vəhdəti ilə möhkəmləndirilməsi bu gün qarşıda duran mühüm perspektiv vəzifələrdən biridir.

Professor Y.Kərimovun təbirincə desək: «Əsrin əvvəllərində cəhalət içərisində yaşayan, savadsızlar ölkəsi hesab edilən Azərbaycan, mollaxana və mədrəsələrdə nur axtaran Azərbaycan xalqı bu gün tanınmaz olmuş, başdan-başa savadlanmış, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmağa hazırlaşan bir ölkəyə çevrilmişdir. Mollaxanadan bugünkü məktəbə gələn yol çox çətin, lakin şərəfli olmuşdur. ...XX əsrdə Azərbaycanda maarifin, mədəniyyətin, incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinin, elmin və texnikanın belə böyük vüsət almasında ibtidai təlimin rolu çox böyük olmuşdur». (3; səh. 5)

Bu gün müasir məktəbin də ən vacib problemlərindən biri tarixi pedaqoji irsin gənc nəsrlə öyrədilməsi ilə bağlıdır. Tarixi-millî dəyərləri elmi əsaslarla öyrətməyin imkanlarını əhatə edən və yeni pedaqoji –metodik prinsiplər üzrə mənimsətməyi nəzərdə tutan oricinal üsul və vasitələrdən faydalanmağın zəruriliyi indi həmişəkindən daha vacibdir.

Bu işdə, şübhəsiz, inqilabdan əvvəl və sonra yaradılmış, təcrübələr sınağından çıxmış, ictimai-pedaqoji qurumların, pedaqoji cəmiyyətlərin və maarifçilik təşkilatlarının məzmununu, mahiyyətini təbliğ edən pedaqoji metodik yönümlü məsələləri müfəssəl şəkildə araşdırmaq, onların iş prinsiplərini üzə çıxarmaq, yaxşı və faydalı nə varsa, müasir təcrübədə onlara əsaslanmaq lazımdır. Xüsusən, kiçikyaşlı məktəblilərdə doğma dilə, ana dilinə məhəbbət təlqin etməyin hər cür vəsiləsindən ənənə və müasirlik əsasında istifadə yollarını zənginləşdirərkən bu qüdrətli ideya platformasından faydalanmaq həyatın tələbidir.

Təəssüf ki, bu sahədə az iş görülmüş, Azərbaycan maarifpərvərlərinin ideya-nəzəri irsində ana dili təlimi ideyalarının qoyuluş xarakteri, onun demokratikləşdirilməsi, yeni təhsil islahatları üçün zəmin olan xalqilik, humanizm, millilik, ümumbəşəriyyət kimi maarifləndirici keyfiyyətlərinin müasir pedaqoji proses təcrübəsindəki tətbiqi imkanlarından zəif istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan maarifpərvərlərinin böyük bir qisminin yaradıcılıq Aləmində kök salmış ana dili təlimi ideyalarının sosial mündəricəsini açıqlayan işıqlı fikirlər qarçıları kimi tanınmış pedaqoji cəmiyyətlərin və maarifçilik təşkilatlarının bu yolda apardığı çətin, lakin şərəfli mübarizə cəhdini öyrənmək və müasir həyatın ziddiyyətlərinin bir sıra sahələrinin sosial-mədəni həllində olan vacib əməllərini araşdırıb üzə çıxarmaq səyi məhdud səviyyədə aparıldığından bu işin son dərəcə vacibliyi və zəruriliyi unudulmuşdur.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində müxtəlif tarixi situasiyalarda üzə çıxan, məfkurə, siyasi baxım, dünyagörüşü etibarilə bir-birindən fərqlənən demokratik təsisatlı ictimai qurumlarda, pedaqoji cəmiyyətlərdə və maarifçilik təşkilatlarında fəaliyyət göstərən pedaqoji mücahidlərimiz ana dilinin saflığı, yeni əlifba təlimi ideyalarının möhkəmləndirilməsi, sırf xalq ədəbi deyimlərinin qorunması, doğma dilin təhsil dilinə çevrilməsi yolunda mətin mübarizlər olmuşdur. Bunların bəzisi mürtəccə ideyalar yaymış, bir yığın şəxsin cəmiyyətə zidd baxışlarını əxz etdirmiş, ictimai münaqişələri gərginləşdirmiş, ana dilinin gənc nəsllə mənimsədilməsi işində sosial ədalətsizliyə dayaq durmağa səy etmiş, lakin, elələri də olmuşdur ki, dövrün irticasına, zamanın haqsızlığına, dərin məhrumiyyətlərə, ağır mənəvi möhnətlərə və maddi imkansızlığa baxmayaraq, ana dili təlimi istiqamətində olan radikal baxışların qorunması qayğısına qalmış, bu sahədə ictimai ədalətsizliyi qamçılayıb demokratik ideyalar yaymışlar.

İbtidai təhsil tarixinin inkişaf dinamikasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində aparılan müasir təhsil islahatlarının əbədiyaşarlıq təminatına yardımçı olan pedaqoji irsin məhz, tarixi kontekstdən olan nümunələrinə qayğı ilə yanaşmaq, onu tədqiq edib mütərəqqi-demokratik baxışlarını mənimsəmək mədəni-maarif sahəsindəki uğurlarımızın nəinki keçmiş səhifələrini, həm də bu günün tarixi nailiyyətlərini əxz etmək üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu cəhətdən Azərbaycan maarifpərvərlərinin yaradıcılığında təşəkkül tapan ana dili təlimi ideyalarının xarakteri, yaranma tarixi, ideya istiqaməti, ictimai-pedaqoji fikirdəki rolu, təhsil işi uğrunda əhəmiyyətlik dərəcəsi; sosial həyata təsiri, ictimai məzmunu və s. məsələlər həm də xalqımızın ictimai-pedaqoji fikir tarixini öyrənmək üçün mühüm mənbədir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanlı müəllimlər rus maarifpərvər-pedaqoqların elmi-metodik irsini mənimsəmək əsasında yeni tədris vəsaiti yaratmaq üçün böyük zəvqlə mübarizə aparırdılar. Təlimin ana dilində olması, xalqın qabaqcıl maarif xadimlərini ciddi düşündürürdü. Ruhani məktəblərinin köhnə təlim üsulu, fars və ərəb dillərində keçilən dərslərdəki cansıxıcı vəziyyət, mexaniki əzbərləmə, onsuz da çətin olan ibtidai təhsil prosesini bir az da ağırlaşdırırdı. Maarif və mədəniyyətimizin, ümumilikdə ictimai-pedaqoji fikrimizin qarşısında həlli həyatı zərurət olan bu mühüm cəhətə-ana dili şəfqətinə Azərbaycanlı maarifpərvərlər sosial-siyasi mənə verirdi.

Azərbaycan maarifinin qaranquşlarından olan, Qori müəllimlər seminarıyının cəfəkeş müəllimlərindən sayılan tənqid və ədəbiyyatşünaslığın ilk

peşəkar və görkəmli nümayəndəsi Firudinbəy Köçərli ana dilinin saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizə cəbhəsində ön sırada gedərək, onu düşündürən məsələ haqqında görkəmli uşaq ədibi və pedaqoji Abdulla Şaiqə yazırdı: «...Ana dilini yaxşı bilməkdən ötrü lazımdır Qasimbəy Zakir, Molla Pənah Vəqif, İsgəndər ağa Şair kimi milli şairlərimizin əsərləri oxunsun. Çifəidə bunlarda da çap olunmayıbdır və bu əsərlərin çoxu itib-batıb, tərk olunubdur. Ələ düşəni mən toplayıb, bir qayda üzrə tərtib qılmışam. Olanı da çap etdirməyə təvanım yoxdur». (4, №6)

Dilimizin saflığı uğrunda mübarizədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanlı maarifpərvərlərin kəskin fikir və məfkurə ayrılığının siyasi iradəsini əks etdirən pantürkizm-panislamizm meyillərinin tənqidi geniş vüsət almışdı. Yəni, gənc nəslin yetişməsində düzgün istiqamətdə inkişaf etməsində ədəbi-bədii dilin böyük əhəmiyyətini vurğulayan, bu işdə R.Əfəndiyev, M.Mahmudbəyov, A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, F.Ağazadə, Ü.Hacıbəyovla birlikdə qızğın vətənpərvər, milli təəssübkeşlik ideyaları ilə mütarəqqi cəbhəyə bağlanan və fəaliyyətini xalqın milli intibahına, inkişafına yönəltdirmiş, on ildən artıq Şəki, Şamaxı, Gəncədə müəllimlik etmiş Ö.F.Nemanzadə geniş xalq kütləsi ilə təmasa girmiş, uşaqlara yeni ruhda tərbiyə verməklə bərabər, böyüklər arasında ideya-mənəvi yönümlü təbliğat işi aparmış, mədəni tədbirlər həyata keçirmişdir. Onun səmərəli pedaqoji fəaliyyətində milli dərkətmənin ən vacib ünsürlərindən biri olan Vətən övladlarının ana dilində təhsilənmə inkişafının təkmilləşməsi, mütarəqqi məzmun alması məsələləri mühüm yer tuturdu. O, 1894-1896-cı illərdə Şəkidə maarif cəmiyyətinin təşkil etdiyi üsuli-cədid üzrə Qafqazda ilk nizamlı müsəlman məktəbinin fəaliyyətləri haqqında öz mülahizələrini bildirmişdir. Görkəmli maarifpərvər yazırdı ki, «Biz müəllimlər öz aramızda dördillik ibtidai bir məktəb proqramı yazdıq və dərs cədvəli də düzəlttik.

O vaxtlar ən çətin məsələ məktəblər üçün kitab tapmaq idi. Qafqazda çap edilən türkçə məktəb kitabı yox idi. İstər Türkünstan, Krım, istərsə də Qafqaz üçün məktəb kitabı Bağçasarayda «Tərcüman» sahibi İsmayıl bəy Qasprinski (Qasparlı – V.B.) tərəfindən çap edilən türkçə qiraət, ilk hesab, coğrafiya kitabları idi». (7, 8-11)

Ömər Faiqin arxiv xatirələrindən götürülmüş bu sətirlərdən yəqin olur ki, 1883-cü ildə Krımda tatar dilində nəşr edilən «Tərcüman» qəzetində, (1883-1914) onun nəşiri və redaktoru, Krım tatarlarının milli ideoloqu, İsmayıl bəy Qasprinski (1851-1914) öz məsləkdaşlarını gələcək nəslin xüsusi müsəlman övrətlərini milli idraka səsləmək üçün, ana dilinə sahib olmağa çalışır və bu sahədə dərs vəsaitlərinin vacibliyini öz qəzeti vasitəsilə geniş kütləyə bəyan edirdi. İsmayıl bəy Qasprinski bu haqda yazırdı: «Bütün Rusiyada tatar adlandırılanların hamısı – bir ailənin – uyğur türklərinin övladlarıdır. Onların bir ümumi ana dili – türk dili vardır.

Ayrı-ayrı ailələrdə bu dildə baş verən dəyişikliklər, türk dilinin dialektlərə parçalanması, tarixi, siyasi və s. şəraitlərin təsiri altında baş vermişdir. Rusiyanın bir binası altında yaşayan türklər öz talelərini vahid, ümumi Vətən taleyi ilə

bağlamışlar və onların həyatında heç bir başqa siyasi dəyişikliklər görünmür. Ona görə də onlar vaxtilə hamısı üçün ana dili olan həmin dildə birləşməlidir. Türk tayfası Rus müsəlmanları öz qüdrətli ədəbiyyatlarını, poeziyasını yenidən yaratmaq üçün dillərini birləşdirməlidirlər. (2; №204)

Təbliğ etdiyi ideyasını əsaslandırmaq üçün İsmayıl bəy öz qəzetini elə bir dildə nəşr etdirirdi ki, onun fikrincə bu dil ümumi türk dilinin nümunəsi olmalı idi. Bu əsasda İsmayıl bəyin həm müsəlmanlar, həm də rus şərqşünasları arasında ideya rəqibləri var idi. Bu opponentlərin bəziləri onun mövcud burcua çərçivəsində olan ideyalarını tamamilə təkzib edib öz müddəalarını irəli sürərək deyirdilər ki, «rus türklərinin hər bir ayrı düşmüş ailəsi əvvəlcə öz ana dilini, yaxud ləhcəsini yaxşıca öyrənsin, sonra isə ümumi dil öyrənməyə keçsin (9; səh. 32). Məhz, əsl Azərbaycanlı fəthatı ilə öz xalqına bağlanan Q.F.Nemanzadə dövrü mətbuat səhifələrində, xüsusən «Tərcüman» qəzetində İsmayıl bəyin maarifçilik baxışlarındakı demokratiizm, təlim-tərbiyə səciyyəli məsələləri müdafiə edərkən göstərirdi ki, «uyğur-türk-tatar xalqlarının maariflənməsi, öz doğma dilinə sahib olması işində onun (İsmayıl bəyin – V.B.) əməli xidmətləri olmuşdur». (8; səh. 120).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ictimai pedaqoji fikrin inkişafına ictimai-siyasi hadisələrin təsirini qeyd edərkən, bu dövrdə aydın və mənalı dil uğrunda mübarizənin güclənməsini göstərməliyik. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində ideoloji mübarizənin gərginləşdiyi, Azərbaycan dilinə qarşı hər cür hücumların artdığı ideoloji gərginləşmədə fərqli mövqe tutan pəntürkizm-pənislamizm kimi pragmatik tendensiyaların gücləndiyi bir şəraitin tələbi idi.

C.Məmmədquluzadə də məclislərdə, qəzet və curnal səhifələrində uzun müddət mübarizəyə səbəb olan ana dili üzərində dayanır; onun saflığı və təmizliyi yolunda səlis vasitə olan zəngin dilimizdən faktlar gətirərək yazırdı: «Ancaq ana dilində, açıq türk dilində yazmaq eyibdir; çünki yazanan savadının azlığına dəlalət edir. Elə böyük cürət o oldu ki, utanmadıq, çünki biz görürük bir əlinə qələm alan türk bəndəsi «ana» sözünü bir yerdə yazmaqdan utanır: «ana» yerinə «madər» yazır. Ancaq biz «ana» yazdıq: səbəb də bu idi ki, bilmədik niyə «ana» sözünü yazmaqdan utanırıq... Və xülasəyi-kəlam, yazımızı yazmaqdan biz tək dünyada, yazı yazmağın birinci qanunu pozmaqdan qorxurduq, biz qorxurduq ki, yazımızı türk camaatı çətin başa düşər.

Biz çalışırıdık ki, yazımızı hər kəs asan və tezliklə başa düşsün və güman edirik ki, məqsədimizə də çatdıq». (6; səh. 680-681)

Pedaqog alim S.M.Qənizadə Azərbaycan dilini «parlaq gələcəyi olan» bir dil adlandıraraq ana dilini uşaqlara praktik şəkildə öyrətməyin lüzumundan bəhs etmişdi: «Bu kitabın («İstila-hi-Azərbaycan» - V.B.) məqsədi Azərbaycan dilini praktik şəkildə öyrətməkdən ibarət idi. Bundan ötrü mən imkan daxilində asan üsul seçdim ki, şagirdlər başqasının köməyi olmadan bu dili öyrənməklə məşğul ola bilsinlər» (6, səh. 5). Onu da qeyd edək ki, gənc nəsllə təlqin olunması didaktik ideyalar içərisində ana dilinə

məhəbbət ruhu aşılان «İstilaht-Azərbaycan» 1840-cı ilin ortalarında Bakıda K.Kasabovun mətbəəsində 2400 nüsxə ilə çap olunmuşdur». (1)

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq maarifi və pedaqoji fikrin inkişafı tarixində mühüm yer tutan məsələlərdən biri də ibtidai təhsil bazasında savad təliminə qoşulanlar üçün pedaqoji-metodik məzmunu malik ana dilli dərsliklərinin tərtibi oldu.

Məlum olduğu kimi, Uşinskinin pedaqoji sisteminin əsasında xalqilik və bundan nəşət edən ibtidai məktəbdə təlimin ana dilində tədrisi dururdu. Dövrünün məşhur maarifpərvəri R.Əfəndiyev də Uşinskinin ardınca gedərək, ibtidai məktəbdə təlimin ana dilində aparılması ideyasını irəli sürmüş və bunu həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən əsaslandırmışdır. R.Əfəndiyev Uşinskinin pedaqoji fikirlərindən istifadə edərkən ana dilinin tədrisi üsulunu da müəyyən etmişdir. O, bu məsələyə münasibət bildirərək yazırdı: Pedaqojini öyrəndikdən sonra, mən anladım ki, köhnə məktəb dağılmışdır. Bu isə yalnız Uşinskinin yeni üsulla olan dərs kitabı kimi, öz məktəbimiz üçün ana dilində dərs kitabı tərtib etməklə mümkündür. Məhz, bu məqsədlə də «Uşaq bağçası» kitabını qiymətli bir zərrə bənzətmək üçün pedaqoq Uşinskinin məşhur və məhəbub «Əlifba» kitabçasını özümə rəhbər etdim». (10)

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan pedaqoji fikir nümayəndələri ana dili təlimi ilə bağlı əsaslandırdıqları nəcib milli-mənəvi keyfiyyətləri şərti olaraq belə müəyyənləşdirirdilər ki, hər kəs öz məktəbini, dilini, ədəbiyyatını, xalqının yüz illər ərzində özünə xas adətlərini və görüşlərini əxz etdiyi tərzdə, digər mədəni və təhsilli xalqın da özünə xas olan adətlərini, etiqad və milli xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Azərbaycan demokratik respublikası dövründə (1918-1920-ci illər) ana dili təlimi ideyalarının qoyuluşu böyük tarixi əhəmiyyətli missiya daşıyırdı.

Azərbaycan məktəblərində ilk dəfə olaraq təhlil-tərkib metodu ilə tədris işinə başlamaq təşəbbüsü də ibtidai savad və təlim-tərbiyə işlərinin səviyyəsini təkmilləşdirməyə doğru yönəlmişdi. Yeni təhsil ocaqlarında bir qayda olaraq təlimin ana dilində aparılmasının sosial məzmunu artmış, milli dil təlimində olan həvəs güvvətlənmişdi. Bu problemin həlli yolları aydınlaşmışdı.

Dövrün görkəmli maarifpərvəri kimi tanınmış məktəbdar-pedaqoq, tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli çox haqlı olaraq bu hadisələri qabaqcadan görüb –duyub, hiss edərək, Azərbaycan dilini tədrisdən uzaqlaşdıran bəzi «tərəqqi» qəyyumçuların əleyhinə təbliğat aparırdı.

Həmin tarixi fikirlərə istinadən, Azərbaycan milli istiqlalının intişar yolunda «öz xalqına mümkün qədər çox fayda vermək» ideyasını həyatının başlıca qayəsi sayan, xalqın gələcək inkişafı üçün əsaslı dərsliklər tərtib etməyin böyük saydığını çox aydın başa düşüb, əməli fəaliyyətlərində tətbiq edən maarifpərvərlərimiz ana dili təlimi ideyalarını da nəzərə alır, müəllimlər arasında yayırdılar.

F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, F.Ağazadə (Şərqi), M.B.Məmmədzadə, M.Şahtaxtli, A.Şaiq, H.Ə.Axundzadə, M.Mirabbasadə

A.Azadbəyli, H.Sultanov, S.M.Qənizadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə və başqaları bu nəzəri-elmi fəaliyyətlərində ana dili təlimi ideyalarına geniş yer vermişlər.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi Azərbaycan maarifpərvərlərinin pedaqoji-metodik fikrinin təsir yolları ilə formalaşan ana dili təlimi məsələlərinin qoyuluşu sosial məzmun kəsb etmiş və gənc nəslin hərtərəfli hazırlığına istiqamətlənmişdi.

Bu gün Azərbaycan müstəqil Respublikasının təhsil quruculuğu ideyalarının möhkəmlənməsi yollarında bu qiymətli irsdən faydalanmaq nəcib və şərəfli bir iş sayılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası MDTA, fond 480, siyahı 7, iş 805.
2. «Kaspi» qəzeti, 1914, №204.
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai təlim: problemlər, vəzifələr. Bakı, «Nasir», 2000.
4. Köçərli Fəridunbəy. «Müştəqi-mehribanım Mirzə Abdulla», 26 may, 1911, Qori, «Azərbaycan», 1967.
5. Qənizadə S.M. İstilaqi-Azərbaycan. Bakı Quberniya İdarəsinin mətbəəsi, 1890.
6. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri, 2-ci cild, Bakı, «Akademnəşr», 1960.
7. Nəmanzadə Ö.F. Xatirələrim. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, fond 26, sax.vah. 8, vərəq 11.
8. Nəmanzadə Ö.F. Xatirələrim. Bakı, «Gənclik», 1985.
9. Nəmanzadə Ö.F. Tərcümeyi-hal. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Arxiv DM (Dövrü mətbuat -60; 601) inventar 8070.
10. Rəşidbəy Əfəndiyevin Arxivi. AMEA Əlyazmaların İnstitutu. Fond 2.

Постановка идей преподавания родного языка в творчестве просветителей азербайджана (конец XIX века, начало XX века)

Резюме

В статье на основе национально-прогрессивных идей просветителей Азербайджана освещается их творческое отношение к идеям обучения родному языку. В этом аспекте дается анализ идейно-теоретического наследия просветителей Азербайджана.

The problem of teaching the first language in literary activity of azerbaijani educationists (the end of xix century, the beginning of xx century)

S u m m a r y

On the basis of national-progressive ideas of Azerbaijani educationists the author presents their attitude to the problem of teaching the first language. The analysis ideological – theoretical legacy of Azerbaijani educationists is given in the article.

ƏSRLƏRİN ƏNƏNƏSİ VƏ MÜASİR NƏZƏRİYYƏ

Yapon məktəbliləri biliklərə necə yiyələnir və əməyə necə hazır olurlar

Yaponiyanın inkişaf təcrübəsi bütün dünyanın diqqətini cəlb edir. «İqtisadi möcüzələr» ölkəsində çox şey, xüsusilə, ən yeni texnologiyanın yaradılması, sosial təşkilatın formaları, təhsilin milli-mənəvi ənənələrə istinad etməsi yaxşı təsir bağışlayır.

Təhsilin yüksək sürəti və keyfiyyətcə yaxşılaşmasının səbəblərindən bəhs edilərkən tarixən, mədəni-etnik, sosial, siyasi və beynəlxalq faktorların mürəkkəb ahəngdarlığına diqqət yetirmək zəruridir. Hər şeydən əvvəl, xalqın tarixi inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almamaq olmaz. Gündoğar ölkənin şərq və qərb sivilizasiyasının mərkəzlərindən qismən təcrid olunması ona gətirib çıxarmışdır ki, Yaponiyada daha qabaqcıl mədəniyyətin müxtəlif aspektlərini götürməyə çalışmış, müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir. O da qeyd olunmalıdır ki, götürülənlərin hamısı ciddi cəhdlə öz mədəniyyətinin xüsusiyyətlərinə ictimaiyyətdə və istehsalatdakı qarşılıqlı münasibətin xarakterinə, əməyə və kollektivə münasibətlərə uyğunlaşdırılmışdır.

Burada var-dövlət insan ləyaqətinin meyarı olmamış, onu namuslu əmək və bilik kimi dəyər əvəz etmişdir. Bu vacib keyfiyyətlərdən hökumət və başqa təşkilatlar tərəfindən asanlıqla istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda onlar ənənəvi «qrup şüurundan» bir silah kimi istifadə etmişlər.

İctimai münasibətlərin kökləri kənd icmalarından başlanır. Çəltiyin səpilməsi, ona qulluq, onun yığılması 20 nəfərdən az olmayan adamın iştirakı ilə səmərəli olmuşdur. Yalnız çoxlu ailənin birgə əməyi firavanlığı təmin etmişdir. Yaponlar əsrlər boyu eyni kəndə, qapıbir qonşuluqda yaşamışlar. Təbii şəratın müəyyən etdiyi sıxlıq ayrılmanı tam rədd etmişdir. Yaponlar qədim dövrlərdən insanlar arasında olmaq, dəyişməz icmanın tərkib hissəsi olmaqla, şəxsi həyatlarını onun maraqlarına tabe etmişlər. Bu əsasda «qrup psixologiyası» yaranmışdır. Təşkilat, köşk, «doğma ev» işçilər, xeyirxah uşaqlar, qayğıkeş sahibkar - «ata» ideyası hər cür tətbiq olunmuşdur. Bu idyeadan indi də istifadə olunur.

Yapon həyat tərzinin ənənəvi əlaməti ehtiyatlılıqdır. Yaponlar deyirlər ki, onları doğulduqlarından ölümlərinədək beş müsibət izləyir: zəlzələ, qasırğa, sunami, daşqın və yanğın. Uzaq dövrlərdən insanlarda imkan olduqca gəlirin bir hissəsini «qara gün» üçün saxlamaq adəti formalaşmışdır. İqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi üçün əsaslı pul toplanır. Yığının bir qismi isə məktəbə sərf olunur.

Təhsilin maliyyələşdirilməsinə milli gəlirin 6,4 faizi sərf olunur, bu isə dövlət büdcəsinin 18,8 faizinin təhsilə sərf edildiyini göstərir. Bu xərclərin 25 faizi dövlətin payına düşür, qalan hissəsi yerli vəsaitlərdən hesabına ödənilir.

Təhsil sistemi konstitusiyada təhsil haqqında əsas qanunla idarə olunur.

Sistemin xarakterik əlaməti – güclü akademik hazırlıq və əqli bacarıqların yüksək standartlarının inkişafına yönəlməsidir. Bu hər bir şagirdi ləyaqətinə görə qiymətləndirməyə, daha qabiliyyətliləri dəstəkləməyə imkan verir. Diferensial təlim həyata keçirilir, müxtəlif səviyyəli, müxtəlif həcmdə və dərinlikdə tədris planı və proqramlarından istifadə olunur. Yuxarı siniflərdə şagirdlərin əqli istedadı öyrənildikdən, testlə sınaq keçirildikdən sonra onlar şöbələrə, potoklara bölünürlər.

İbtidai məktəbdə uşaqlar 6 yaşından 12 yaşadək oxuyurlar. Birincilərin əksəriyyəti məktəbə qəbul olunanadək repetitorlarla məşğul olurlar. Məktəbə hazır gəlirlər. Bütün fənləri bir müəllim tədris edir. Şagirdlər və valideynlər təhsilə çox ciddi, məsuliyyətli münasibət bəsləyirlər. Əgər uşaq xəstəliyi üzündən dərəcə bilməyə, parta arxasından onun yerini anası tutur.

Hökumət kiçikyaşlı uşaqların təhsilinə imkan daxilində çox pul xərcləyir. Burada ixtisaslı mütəxəssislər çalışır, əsas diqqət uşaqların müstəqil düşünmələrinə, əqli inkişafına və qavrama bacarıqlarının formalaşmasına yönəldilir. Psixoloqlar, sosioloqlar, pedaqoqlar uşaqların potensial yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxarmağa çalışırlar.

Dövlət tədris planına yapon dili, ictimaiyyət, təbiət elmləri, mədəniyyət, riyaziyyat, musiqi, rəsm, əl əməyi daxil edilir. Fiziki tərbiyə və evdarlıq 5-ci sinifdən başlayaraq (qızlar və oğlanlar üçün) keçilir. Həftədə 24 saatdan 31 saata qədər təlim yükü verilir.

Şagirdlər ilk olaraq fonematik əlifbanı mənimsəyirlər. Əsas çətinlik yazılı heroqliflərin öyrənilməsində özünü göstərir. İbtidai siniflərdə şagirdlər 851 heroqlif öyrənirlər, ancaq qəzet oxumaq üçün 2,5 min heroqlifin öyrənilməsi lazımdır. İctimai fənlər öyrədilərkən coğrafiya, tarix, canlı və cansız təbiət haqqında sadə məlumatlar verilir, riyaziyyat məşğələlərində hesab əməlləri keçilir, həndəsə haqqında sadə biliklər öyrədilir. Uşaqlar həmçinin yol hərəkəti və kitabxanadan istifadə qaydaları ilə də tanış olurlar.

Yapon məktəblərinin bir spesifik xüsusiyyəti də var ki, o da təlimin sürətlə təşkilidir. Müəllim hər bir şagirdi öz ardınca aparmağa bəsləyir. Bu, şagirdlərdə kiçik yaşlarından öz imkanlarından az istifadə etmək vərdişinin yaranmasına səbəb ola bilər.

Ümumi orta təhsil iki pilləyə bölünür: üç illik natamam təlim və üç illik tam təhsil. Orta məktəb ümumi orta təhsilə, xüsusi və qarışıq tipli məktəblərə bölünür. Əqli və fiziki cəhətdən zəif uşaqlar üçün də məktəblər mövcuddur. Kiçikyaşlı məktəblilər üçün (12-15 yaş) tədris planında vacib və seçmə fənlər (yapon dili, riyaziyyat, təsviri incəsənət, fiziki mədəniyyət, texnika - evdarlıq) öz əksini tapır. Seçmə fənlərə xarici dil, musiqi üzrə əlavə kurs, fiziki mədəniyyət, incəsənət daxildir. Həftəlik təlim yükü 29-30 saata

çatır. Şagirdlər praktik fəaliyyətə hazırlaşaraq kənd və su təsərrüfatı, sənaye, ticarət, balıqçılıq işləri ilə də tanış olurlar.

Yapon dili dərslərində savad təlimi bacarıqları təkmilləşdirilir, heroqliflərin sayına limit qoyulmur, 2000-ə qədər öyrənilə bilər. Qrammatikanın öyrənilməsi ilə yanaşı, şagirdlər məruzə, hesabat hazırlamağı öyrənir, gündəlik tutmağı təcrübədən keçirirlər.

Bu gün tədris planında kimya, biologiya, fizika, coğrafiya üzrə sisteməlik kurs öz əksini tapmur. Bunun əvəzinə təbiət və ictimaiyyət kimi sintetik kurs, eklektika və sisteməlik fənlər keçilir ki, bu da təhsilin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də yeni proqramlarda göstərilən fənlərin diferensial öyrədilməsi planlaşdırılır.

Yuxarı orta məktəb məcburi hesab edilmir, burada təhsil ödənişlidir. Bura qəbul olunmaq üçün qəbul imtahanı verilməlidir. Bura məzunların 94 faizi qəbul olunur. Bu, sənayenin sürətli inkişafı və iş düzəlməsinin çətinliyi ilə izah olunur.

Yuxarı orta məktəb ümumtəhsil və professional (peşələr üzrə) şöbələrə bölünür. I pillə ali məktəbə qəbulu nəzərdə tutur. İkincisi isə o şagirdləri əhatə edir ki, onlar bu pillə ilə təhsillərini bitirmiş hesab edirlər. Seçdikləri təhsil növündən asılı olmayaraq bütün şagirdlər üçün məcburi fənlər bunlardır: yapon dili, ictimaiyyət, riyaziyyat, təbiət fənləri, klassik ədəbiyyat, siyasi iqtisad, kimya, fiziki mədəniyyət, təsviri incəsənət. Bununla belə, məcburi fənlər musiqi, zərif incəsənət, əmək, kəlliqrafiya hesab edilir. Qızlar üçün evdarlıq, oğlanlar üçün texnikanın əsasları tədrisi olunur. Həftəlik təlim yükü 34-36 saatdır.

Peşələr üzrə təhsil alanlar 30 vahid məqbul saati həcmində (1 vahid 35 tədris saatına bərabərdir) sənaye, kənd təsərrüfatı, kommersiya fəaliyyəti, su və balıqçılıq təsərrüfatı kimi sahələrdən birini seçə bilərlər. Bundaq başqa həftədə 1 saat ictimai işlərə vaxt aparılır.

Bütövlükdə Yaponiyada müxtəlif istiqamətlər üzrə 90 proqram hesablanmışdır ki, hər məktəb onların ikisindən və ya üçündən istifadə edə bilər. Peşə təhsili şöbəsində təhsillərini davam etdirən şagirdlərin vaxtlarının 40%-i xüsusi fənlərə sərf olunur, ancaq ümumtəhsil fənlərinə az yer verilməklə, sadələşdirilmiş proqramla tədris edilir ki bu da məzunlara sonradan ali təhsil almağa imkan vermir. Bununla belə bu şöbənin bitirənlərə peşə üzrə ixtisas dərəcəsi və iş tapmağa heç bir zəmanət verilmir. Bütün bunlar peşə təhsilinin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb oldu və təhsil sistemində islahatların aparılmasına gətirib çıxardı.

«İstehsalatın intellektləşdirilməsi» strategiyası

Dünya iqtisadiyyatında öz liderlik mövqeyini saxlamaq üçün 70-80-ci illərdə Yaponiya sənayeçiləri «istehsalatın intellektləşdirilməsi» strategiyası ideyasını irəli sürdülər. Bununla da əmək və peşə hazırlığının məzmununa başqa mövqedən baxmağa məcbur oldular. Buna müvafiq olaraq əlavə saatlara məhdudiyyət qoyulmadan ümumtəhsilin inkişafına xüsusi əhəmiyyət

yət verilməklə, tədrisin səviyyəsinin yüksəlməsi, şəxsiyyətin inkişafına qayğı və əmək vərdisləri tərbiyəsi ön plana çəkildi.

Hər bir şagirdin gücləndirilmiş və genişləndirilmiş biliklər qazanmasının digər bir faktoru səmərəli sosiallaşmadır ki, yapon uşaqları buna ibtidai məktəbdən başlayaraq orta təhsilə qədər yiyələnirlər.

Əmək təlimini üç mərhələyə ayırmaq olar: I mərhələ ibtidai məktəbdir ki, burada bütün şagirdlər üçün «Evdarlıq» kursu keçilir və evin, ailənin öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

Qazanılmış bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi, onların daha yüksək səviyyədə inkişafı natamam orta məktəbdə davam etdirilir. Əməyə maraq dairəsi ailə çərçivəsindən qrup halına birgə işləyən yaşadlar çərçivəsinə qədər yüksəlir.

«Texnika - evdarlıq» kursu sənaye, kənd təsərrüfatı, ailə əməyi üzrə zəngin biliklər verən kurs kimi xüsusi maraq kəsb edir. Kursun məqsədi texnika və onun həyatla əlaqəsi haqqında vəjib bilik və vərdislər öyrətmək, layihə çəkmək, yaradıcılıq bacarıqları formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu kurs texnikanın 17 sahəsini 2 istiqamət üzrə özündə birləşdirir. Texniki sahədə ağac və metal emalı, mexanizm və maşınlar, elektrik, bitkiçilik öyrədilir; evdarlıqda isə paltar, yemək, yaşayış, tərbiyə sahəsində zəruri biliklər verilir.

Biliklər mürəkkəb müstəqil layihələr vasitəsilə yoxlanıb qiymətləndirilir. Texniki istiqamətin proqramının təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, 13-15 yaşında məktəbli nəzəri və praktik cəhətdən dərin biliklər alır. VII-XI siniflərin proqramlarına texniki rəsmxət, elektrotexnika, avtomatikanın əsasları üzrə xüsusi tapşırıq və praktik işlər daxil edilir. Daha çox konstruktorlaşdırma, layihələşdirmə, texniki modeləşdirmə, texnikanın quruluş və hərəkətlərinə düzgün yanaşma ya diqqət yetirilir.

Müasir elmi-texniki tərəqqiyə kompleks əmək, intellektual yaradıcılıq xasdır. Ona görə də şagird hazırlığında müstəqil layihələrin, tədqiqatçılıq tapşırıqlarının əhəmiyyəti və mürəkkəbliyi artırılır.

Xüsusi dərslərdə şagirdlərin diqqətinə ixtiraçılıq və səmərələşdiriji fikirlər tələb edən istehsalatın texniki məsələləri, əməyin təşkilinin daha yaxşı, optimal yolları, tədqiqatçılıq xarakterli bilik və bacarıqlar çatdırılır.

Yapon pedaqoqlarının fikrincə, fəal müstəqil iş şagirdlərin özlərini dərk etmələrinə, gələcək müstəqil həyata hazırlamalarına imkan verir. Diqqət qarşıya əsaslandırılmış fəaliyyət məqsədi qoymağa, fəaliyyətin ardıcılığı və qazanılmış nailiyyətləri qeyd edərək, çətinliyi dəf etmək, özünə nəzarəti gücləndirməyə yönəldilir.

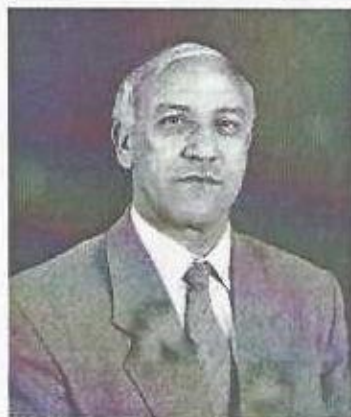
Müəllimlərin qarşısında belə bir vəzifə durur: hər bir şagirdə qarşıya qoyulmuş işi düzgün planlaşdırmaq, iş yerini səmərəli təşkil etmək, hər bir tapşırığı keyfiyyətlə yerinə yetirmək vərdisi formalaşdırmaq.

Qeyd edildiyi kimi, Yaponiyada bilik ənənəvi olaraq yüksək hörmətə malikdir, təhsil sistemi isə hər bir şagirdin bacarığını yüksək qiymətləndirərək, istedadın itib-batmasına imkan vermir.

«Директор школы» журналі, №1, 2005.

II SINIF ÜÇÜN «İNFORMATİKA» DƏRSLİYİ VƏ ONUNLA
İŞLƏMƏYİN BƏZİ MƏSLƏLƏRİ

Novruz BƏŞİROV,
texnika elmləri namizədi, dosent

Respublikamızın orta ümumtəhsil məktəblərində “İnformatika” fənninin tədrisinə I sinifdən başlanılmışdır. “İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə” jurnalının 2008-ci il 1-ci nömrəsində dərc olunmuş “I sinif üçün İnformatika dərsliyi və onunla işləməyin bəzi məsələləri” məqaləsi bu fənnin tədrisi məsələlərinə həsr olunmuşdu. Bu məqalədə II sinif üçün yazılmış “İnformatika” dərsliyi və onunla tədrisin bəzi məsələlərindən söhbət açacağıq.

Proqram üzrə II sinifdə informatikanın tədrisinə həftədə bir saat olmaqla cəmi 32 saat vaxt ayrılmışdır. I fəsil “İnformasiya” adlanır və onun tədrisi 5 paragrafdan ibarətdir. “İnformasiya” adlanan birinci paragrafı “İnformasiya anlayışı” adlandırmaq daha düzgün olardı, çünki, bu halda həm paragrafın adı fəslin adı ilə üst-üstə düşməzdi, həm də informasiya anlayışının verilməsi məzmununa uyğun gələrdi. Bu paragrafın elə ilk səhifəsində (səh. 4-ün sonunda) göstərilir ki, insanın ətraf mühitdən aldığı məlumatlar ona müəyyən göstərişlər (komandalar) verir: telefon zəngi dəstəyin qaldırılmasına göstəriş (komanda) verir; məktəb zənginin səsi dərsin başladığını və ya qurtardığını bildirir. Beşinci səhifənin əvvəlində göstərilir ki, informasiya xəbər və komandadan ibarət olur. Bu fikir “Altay, gecdir, get yat” cümləsi ilə aydınlaşdırılır. Bütün bunlar çox yaxşıdır və müəllim bu mövzunu tədris edərkən özündə xəbər və ona uyğun komanda saxlayan çoxlu sadə cümlələr hazırlamalı və şagirdlərə təqdim etməli, müəllim həmin cümlələrə oxşar olan digər cümlələrin şagirdlər tərəfindən yazılmasına nail olmalıdır. Cümlələr aşağıdakı kimi ola bilər:

1. Fariz, soyuqdur, pəncərəni bağla.
2. Dərs qurtardı, evə gedək.
3. Kitab yerə düşdü, onu götür.
4. Ana, acmışam, mənə yemək ver.
4. Oğul, köynəyini ləkələmişən, onu dəyiş. və s.

İnformatika müəllimləri onu da şagirdlərə bildirməlidirlər ki, hər bir informasiya xəbər və komandadan ibarət deyil. Elə xəbər ola bilər ki, ona qarşı heç bir komandanı yerinə yetirmək lazım gəlməz: məsələn, axşam televizora baxarkən “Xəbərlər” proqramında bildirdilər ki, Çində 6 bal gücündə zəlzələ olmuşdur. Əlbəttə, bir insan kimi biz buna təəssüflənirik, lakin heç bir komandanı yerinə yetirmirik. Əslində bizə də heç bir komanda verilmir.

Digər bir misal. Radioda eşidirik ki, ABŞ-da kosmosa yeni bir gəmi çıxarılmışdır. Biz isə buna heç bir reaksiya vermir və heç bir komandanı yerinə yetirmirik. Deyilənlər haqqında dərslikdə heç bir məlumat yoxdur. Ola bilsin ki, müəlliflər şagirdlərin kiçikyaşlı olduqlarını və onların qavrama qabiliyyətlərinin zəif olduqlarını nəzərə alaraq az məlumat vermişlər və yuxarı siniflərdə informasiya anlayışını daha da genişləndirəcəklər, lakin bu mövzunu tədris edən informatika müəllimləri informasiyalar haqqında geniş təsəvvürə malik olmalıdırlar.

İkinci mövzu “İnformasiyaların alınması” adlanır. Burada görünən (vizual), eşidilən, iyilmə, dadılmə informasiyası haqqında qısa məlumat verilir. Müəllim bu mövzunu izah etdikdən sonra şagirdlərə hər növ informasiyaya aid çoxlu misallar söyləməli və şagirdlərdən həmin informasiyalara aid digər misalların şifahi şəkildə gətirilməsinə və izahına şərait yaratmalıdır. Sonra müəllim əşyaya toxunmaqla da ondan informasiyanın alınma bilməsini müvafiq misallarla izah etməlidir. O, şagirdlərdən birinin gözüünü bağlayaraq onu əlləri ilə qələmə, karandəşə, qalın və nazik kitaba, dibçəkədəki gülə və s. toxunmaqla həmin əşyalar haqqında (eləcə də onların sayı haqqında) məlumat verməsini şagirdləri qarşısında nümayiş etdirməlidir. Bu hərəkətlər bütün şagirdlərin yanında qalacaqdır. Evə tapşırıq verərkən müəllim şagirdlərə hər növ informasiyaya aid 2 misal (2 cümlə) yazmağı tapşırmalıdır.

Üçüncü mövzu “İnformasiyanın mənimsənilməsi” adlanır. Burada şagirdlərə bildirilir ki, hər hansı bir informasiyanı qavramaq üçün duyğu üzvləri ilə bərabər, düşüncə də tələb olunur. Məhz düşüncələri, dünyagörüşləri, bilik səviyyələri müxtəlif olduğu üçün eyni informasiyanı müxtəlif insanlar müxtəlif şəkildə qavrayırlar. Müəllim burada qeyd etməlidir ki, informasiyaların qavranılması zamanı müşahidə və müqayisədən geniş istifadə olunur. İnsanlar müəyyən məlumatları müşahidə vasitəsilə alırlar. Şagirdlər müəllimə qulaq asmaqla bərabər, dərs zamanı onu müşahidə edərək müəllimin mülayim, bilikli, səbirli, təmkinli olması haqqında məlumat alırlar. Müqayisə etmək yolu ilə şagirdlər iki müəllimdən birinin şən, digərinin zəhmli və ya hirsli olduğunu görür və onları fərqləndirirlər. Eləcə də hər bir müəllim dərs apardığı sinifdə müşahidə və müqayisə nəticəsində şagirdlərdə olan fərdi xüsusiyyətləri ayıra bilir. Ona görə də müəllimlər dərs dedikləri şagirdlərin xasiyyətlərini, istedad və bacarıqlarını yaxşı bilirlər. Bu mövzu dərslikdə normal şəkildə yazılmışdır. Onuncu səhifənin suallar və tapşırıqlar hissəsində şəkildəki uşaqlara ad verilməsi çox yaxşı əlamətdir və bu əlamətlər şagirdlərin konkret olaraq hansı uşaq haqqında fikir söyləməsini asanlaşdırır, lakin “Fərqləri tap” bölməsində

uşaqlara ad qoyulmamışdır. Burada da şəkildəki iki oğlan və iki qız adlandırılırsa, şagirdlər öz fikirlərini daha dəqiq və asan söyləyə bilərdilər.

“İnformasiyanın növləri” adlanan dördüncü paragraf da yaxşı verilmişdir. Orada bildirilir ki, informatika dərində əsasən görünən və eşidilən informasiyalar öyrədilir. Əslində informatika dərslərində proqramlaşdırma da öyrədilir. Bunlar riyazi məntiqə əsaslanır, lakin II sinif şagirdləri üçün dərsləkdəki informasiya növlərinin verilməsi kifayətdir. Görünən informasiya növləri kimi mətn informasiyası, qrafik informasiya və videoinformasiya göstərilir. Bunlar dərsləkdə yaxşı verilmişdir, lakin eşidilən informasiyaların danışiq, musiqi və səs effektləri kimi verilməsi çox da dəqiq deyil. Əvvəlcə qeyd edək ki, “effekt” sözü rus sözüdür. Dilimizdə “effekt” sözü əvəzinə “səmərə” işlədilir. “Səmərə” sözü yerinə düşür, çünki, burada informasiya növlərindən söhbət gedir. Digər tərəfdən, səs “effektləri” musiqinin müxtəlif tonlarda və müxtəlif aktavalarda səsləndirilməsi, eləcə də musiqiyə *exo* əlavə edilməsi ilə onun zənginləşdirilməsidir. Ona görə də eşidilən informasiyaları danışiq, musiqi və digər səslər kimi daha dəqiq növlərə ayırmaq olar. Digər səslərə - suyun şırıltısı (dərsləkdə yaxşı çəkilib), eləcə də qışqırıq, partlayış, yanğın və s. zamanı əmələ gələn səsləri daxil etmək olar. Bunları informatika müəllimlərimiz şagirdlərə tam şəkildə aydınlaşdırmalıdır. Bununla da dərsləyin birinci fəslə bitir.

II fəsil “Kompüter” adlanır. Bu fəslin birinci paragrafında “Kompüter sinfində davranış qaydaları”nın verilməsi təqdirəlayiqdir, çünki, digər dərslərdən fərqli olaraq informatika dərslərində şagirdlər kompüterlərlə işləyirlər və 220 voltluq gərginlik yaxınlığında olurlar. Burada təsadüf nəticəsində bədbəxt hadisə baş verə bilər. Eləcə də şagirdlər displeyi, klaviaturanı, siçanı və s. masə üzərindən salıb sındıra bilərlər. Ona görə də bu dərslərdə çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Bunları nəzərə alaraq dərsləkdə yazılan davranış qaydalarını aşağıdakı kimi vermək məsləhətdir:

1) Müəllimin icazəsi olmadan kompüter sinfinə daxil olmaq və ya sinifdən çıxmaq olmaz.

2) Kompüter otağına ayaqqabıları təmizlənmiş halda, tələsmədən və heç nəyə toxunmadan, sakit addımlarla və danışmadan daxil olmaq lazımdır.

3) Kompüterdə işə başlayarkən və işləyərkən elektrik naqillərinə və avadanlıqlarına toxunmaq olmaz. Bir problem olarsa, yalnız müəllimə müraciət etmək lazımdır.

4) Klaviatura, siçan və displey üzərinə heç bir əşya qoymaq olmaz.

5) Əlləri yaş və çirkli şəkildə kompüterlə işləmək olmaz.

6) Kompüterdə işləyərkən ekranın üstünə və ya yan tərəfə əyilmək olmaz.

7) Kompüterdə işləyərkən kimsə sinfə daxil olduqda, ayağa qalxmaq olmaz.

8) kompüterdə işi bitirdikdən sonra displey ekranında açılmış bütün proqram və pəncərələri bağlamaq lazımdır.

İnformatika müəllimlərindən xahiş olunur ki, bu qaydaları şagirdlərə izah edib, öyrətsinlər. Bütün şagirdlər bu qaydaları əzbərləməli, müəllimə söyləməli və yalnız bundan sonra kompüterdə işləməlidirlər.

II fəslin ikinci paragrafı “Kompyuterlə tanışlıq” adlanır. Bu mövzu hər bir müəllimə aydındır və onlar asanlıqla sistem blokunu, displeyi, klaviaturanı, siçanı, çap qurğusunu və səsucaldanı şagirdlərə göstərə və onlar haqqında qısa məlumat verə bilərlər. Onu da qeyd etmək ki, bu fəsildə olan “Klaviatura”, “Klaviatura ilə iş vərdisləri”, “Siçanla iş vərdisləri” mövzuları çox yaxşı yazılmış və əyani şəkildə müvafiq təsvirlərlə tamamlanmışdır, lakin sonuncu paraqrafda (“Siçanla iş vərdisləri” mövzusunda) siçanı tutmaq qaydası dəqiq izah edilməmişdir. Səhifə 23-də verilmiş sağ əl vasitəsi ilə siçanın tutulması rəsmi də dəqiq deyildir, çünki, siçan sağ əlin baş (birinci) barmaq ilə sonuncu barmaq vasitəsilə tutulmalıdır. Əlin ortadakı üç barmağı siçan üzərində şəhadət barmağı sol düymə üzərində, orta barmaq – ekrandakı təsvirin yuxarı və aşağı hərəkətini tənzim etmək üçün nəzərdə tutulmuş diyircək üzərində, dördüncü barmaq isə siçanın sağ düyməsi üzərində durmalıdır. Beləliklə, siçan üzərində əlin ortadakı üç barmağı yerləşməlidir. Şəkildə azacıq xəta ilə yol verilmişdir. Ümumiyyətlə, informatika müəllimi ayrılıqda hər bir şagirdə yanaşaraq siçanın tutulma qaydasını fərdi şəkildə göstərməli və onunla düzgün işləməyi öyrətməlidir, çünki bu, kompüterlə işləməyin bünövrəsidir.

Dərsliyin III fəslə və həmin fəslin birinci paragrafı “Obyekt” adlanır. Burada göstərilir ki, obyekt - ətraf mühitin bir hissəsi və informasiya mənbəyidir. Obyektlər canlı və cansız olmaqla iki qrupa ayrılır. Bu paraqraf dəqiq izah olunmalıdır.

“Obyektin xassələri” adlı paraqraf normal yazılmışdır. Burada obyektlər və onların xassələri şagirdlərin qavraya biləcəkləri səviyyədə verilmiş və çoxlu nümunələr göstərilmişdir. Müəllim isə tədris zamanı digər nümunələr də göstərə bilər.

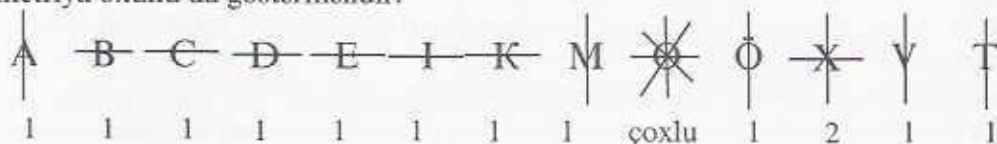
III fəslin üçüncü paragrafı “Obyektin tərkibi” adlanır. Burada obyektlər tərkibinə görə iki yerə bölünür: sadə və mürəkkəb obyektlər. Əslində obyektlərin belə bölünməsi, azyaşlı şagirdlər üçün nəzərdə tutulduğundan şərtidir. Bir tərkib hissəsindən ibarət obyektə sadə obyekt deyilir. Sadə obyektə topu, stəkan, xətkeşi, pozanı, boşqabı və s. göstərmək olar. Müəllim şagirdlərə “Daha hansı sadə obyektləri tanıyırsınız?” sualı ilə müraciət edərək onları digər sadə obyektlərlə də tanış etməlidir. Müxtəlif tərkib hissələrindən ibarət olan obyektlərə mürəkkəb obyektlər deyilir. Milli musiqi alətimiz olan tar həm ağac materialından, həm metal simlərdən, həm çanaq hissəni örtən dəridən, həm oktavaları bir-birindən ayıran kimyəvi materialdan (polietilen çubuqdan), həm çanaq və qol üzərində yerləşən plastmas materialdan hazırlanmış sim saxlayıcılarından, həm də mizrabdan (o da plastmas materialdandır) ibarətdir. Ona görə də tar – mürəkkəb obyektədir. Mürəkkəb obyektlərə aid misalların da sayının artırılması və onların tərkib hissələrin sadələşməsi və izahı şagirdlərdə böyük marağa səbəb olur.

“Obyektin hərəkətləri” adlı dördüncü paraqraf şagirdlərdə obyektlər haqqında olan məlumatların genişləndirilməsinə xidmət edir. Əslində bu mövzu obyektlərin insanlar tərəfindən istifadə xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dərslikdə belə göstərilir: təyyarə uçuş, günəş işıqlandırır, pişik miyoldayır, yağış yağır və s. Bütün bunlar doğrudur, lakin müəllimlər şagirdlərə bildirməlidirlər ki, təyyarə ilə bir şəhərdən başqa şəhərə çox sürətlə və havada uçmaqla getmək olar. Məhz buna görə də təyyarə düzəldilmişdir. Pişikdən evlərdə əvvəllər olan siçanı

tutmaq üçün istifadə edilirdi. İndi də bundan istifadə etmək olar. Günəş bütün dünyaya işıq və istilik verdiyindən həyat mənbəyi hesab olunur. Yağışın yağması ilə meşələr, çəmənlər, çöllər sulanır və dünyanın bitki örtüyü bərpa olunur. Bu mövzu dərslikdə çox yaxşı verilmişdir və verildiyi kimi də tədris edilməlidir.

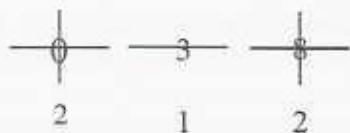
Növbəti paraqraf "Simmetriya" adlanır. Burada güzgü səthi simmetriya oxu adlandırılır. Əslində güzgü – simmetriya müstəvisidir. Kiçikyaşlı şagirdlərə simmetriyanı güzgü vasitəsilə anlatmaq yaxşı ideyadır, amma güzgü səthi simmetriya xətti deyildir. Güzgü səthi simmetriya xətti olsaydı, yalnız sağ qulağa taxılmış sığa güzgü əksində sol tərəfdə görünməli idi. Bu isə belə deyildir. Ona görə də güzgü səthini simmetriya müstəvisi kimi izah etmək lazımdır. Dərsləyin 34-cü səhifəsində verilmiş şəkillərdə simmetriya oxu çox yaxşı izah edilmişdir. Eləcə də 35-ci səhifədə yuxarıdan birinci, ikinci və üçüncü şəkillər çox maraqlıdır. Bunları izah edərkən informatika müəllimi kvadratın, rombun və digər fiqurların bütün simmetriya oxlarını yazı taxtasında çəkib izah etməli və şagirdlərin də öz dəftərlərində çəkmələrini tələb etməlidir.

"Əlifbamızda hansı hərflər simmetrikdir?" sualına cavab vermək üçün müəllim şagirdlərin köməyi ilə yazı taxtasında aşağıdakı hərfləri yazmalı və simmetriya oxunu da göstərməlidir:

Şəkil 1. Əlifbamızda simmetriya oxuna malik olan hərflər. Hərfin altında onun neçə simmetriya oxuna malik olduğu göstərilmişdir.

Sonra müəllim aşağıdakı rəqəmlərin də simmetriya oxlarını yazı taxtasında çəkib göstərməlidir:

Şəkil 2. Simmetriya oxuna malik olan rəqəmlər.

Nəhayət, 35-ci səhifənin sonuncu şəklindəki "Hansı hissələri əlavə etmək lazımdır ki, şəkil simmetrik olsun?" cümləsi və onun altındakı şəkillər oxucunu bir qədər çaşdırır. Əslində cümlə belə olmalıdır: "Nömrələnmiş hissələrdən hansını sonuncu şəklə əlavə etmək lazımdır ki, alınan şəkil simmetrik olsun?". Məhz bu cümlədən sonra oxucu başa düşür ki, hər bir nömrələnmiş şəklə simmetriyaya tamamlamaq yox, onlardan bəzilərini seçərək sonuncu şəklə müvafiq yerinə əlavə etmək lazımdır (Bu cümləni ilk dəfə oxuyarkən və tapşırığı yerinə yetirərkən mən özüm də xeyli düşünməli oldum).

III fəslin altıncı paraqrafı "Koordinat şəbəkəsi" adlanır. Burada kiçikyaşlı şagirdlərə koordinat sistemi izah edilir. Müəllim burada bildirməlidir ki,

hər bir fiqurun kordinatı tapılarkən əvvəlcə sətir, sonra isə sütunun nömrəsi tapılmalı və mötərizə içərisində həmin ardıcılıqla da yazılmalıdır. Dərslikdə verilmiş sonrakı misallar çox aktual və maraqlı olduğu üçün onlar yazıldığı kimi də tədris edilməlidir. 38-ci səhifənin yuxarı hissəsindəki tapşırıqdan “Çox oxuyan çox bilər” atalar sözü qurulmalı və dəftərə yazılmalıdır. Bundan sonra hər bir şagird həmin koordinatlardan istifadə etməklə öz adını dəftərinə yazmalıdır.

Dərsliyin “Qanunauyğunluqlar” adlı IV fəslinin birinci paragrafı “Qanunauyğunluq anlayışı” adlanır. Burada qanunauyğunluq anlayışı yaxşı izah edilmiş və məntiqi təmrinlərlə tamamlanmışdır. Növbəti paragraf olan “Ədəd, fiqur və sözlərdə qanunauyğunluqlar” mövzusu da çox gözəl yazılmışdır. 43-cü səhifədə sehrli kvadratin yaradılması zamanı müəllim şagirdə onun sətir və sütun üzrə elementlərinin cəminin necə olacağını mərkəzdə yazılmış 7 rəqəminə əsasən müəyyən etməyi öyrətməlidir. Əgər ortada 7 yazılmışdırsa və kvadrat 3×3 ölçülüdirsə, sətir və sütun üzrə cəm $3 \times 7 = 21$ olmalıdır (şəkil 3).

10	3	8
5	7	9
6	11	4

5	10	3
4	6	8
9	2	7

11	4	9
6	8	10
7	12	5

Şəkil 3. Sehrli kvadratlar: a) sətir və sütunlar üzrə cəm 21-dir;
b) həmin qayda ilə ümumi cəm 18-dir; c) ümumi cəm 24-dür.

Dərsliyin “Analoji qanunauyğunluqlar” adlı paragrafı da çox yaxşı yazılmışdır və onun tədrisi informatika müəllimlərimiz üçün heç bir çətinlik törətmir.

V fəsil “Çoxluq” adlanır. Müəllim bu mövzunun izahı zamanı aşağıdakı misalı göstərsə, dərs daha canlı keçər. “Sizin sinfin şagirdlər çoxluğu - bütün sinif şagirdləridir”. Müəllim sinif şagirdlərinin hamısını yazı taxtası önünə çağırır, sonra onları oğlanlar və qızlar qrupuna ayırmalı və bildirməlidir ki, oğlanlar bu sinfin bir altçoxluğu, qızlar isə digər bir altçoxluğudur. Bu əyanilik heç vaxt şagirdlərin yadından çıxmayacaqdır və onlar alt çoxluq anlayışını çox gözəl qavrayacaqlar. Sonra müəllim izah edir ki, əgər çoxluğun elementləri içərisindən müəyyən xassəyə malik olan elementləri seçib yeni bir çoxluq düzəlsək, onda alınan yeni çoxluq əvvəlki çoxluğun altçoxluğu olar. Buna bir riyazi misal göstərək. Tutaq ki, bizə aşağıdakı S çoxluğu verilmişdir:

$$S = \{ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 \}$$

Bu S çoxluğunun elementlərindən seçərək elementləri:

- 2-yə bölünən;
- 3-ə bölünən;
- 4-ə bölünən çoxluqlar düzəldək.

Həlli:

- $A = \{2, 4, 6, 8, 10, 12\}$ – elementləri 2-yə bölünən altçoxluq;
- $B = \{3, 6, 9, 12\}$ – elementləri 3-ə bölünən altçoxluq;
- $C = \{4, 8, 12\}$ – elementləri 4-ə bölünən altçoxluq.

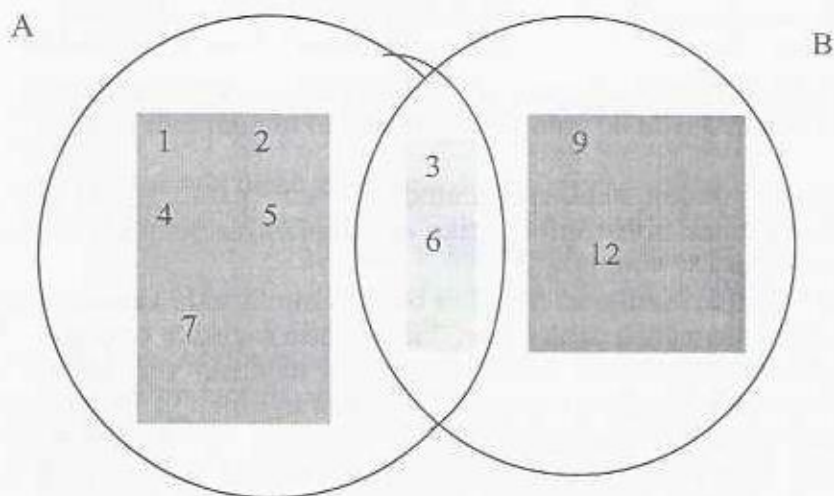
Göründüyü kimi, müxtəlif altçoxluqların düzəldilərkən müəyyən elementlər bir neçə altçoxluğa daxil ola bilər. Bu misal şagirdlərdə riyazi və məntiqi təfəkkürün inkişafına, bu anlayış riyaziyyat fənninin tədrisi zamanı müvafiq mövzuların yaxşı qavranılmasına kömək edir.

“Çoxluqların kəsişməsi və birləşməsi” mövzusunun da tədrisi zamanı aşağıdakı riyazi misal şagirdlərin bu mövzunu daha dərinlən qavramalarına səbəb olur. Tutaq ki, iki çoxluq verilmişdir:

$$A = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7\}$$

$$B = \{3, 6, 9, 12\}$$

Bu çoxluqların kəsişməsi və birləşməsini tapıb əyani göstərək.

Şəkil 4. Çoxluqların kəsişməsi və birləşməsi: $C = \{3, 6\}$ – kəsişmədir;
 $D = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 12\}$ – birləşmədir.

Göründüyü kimi, 3 və 6 ədədi hər iki çoxluğun elementləridir. Belə elementlər həmin çoxluğun kəsişməsinə daxil olur. Bu iki A və B çoxluqlarının kəsişməsini qısa və riyazi şəkildə belə yazmaq olar. $C = A \cap B = \{3, 6\}$. Yəni, A və B çoxluqlarının kəsişməsi nəticəsində elementləri 3 və 6 olan yeni bir C çoxluğu alınır.

Dərsliyin VI fəslə «Grup. Qruplaşdırma» adlanır. Bu fəsil «Grup anlayışı», «Obyektlərin əlamətlərinə görə qruplaşdırılması», «Gruplarda olan elementlərin fərqləndirici əlamətləri» və «Təbiətdə qruplaşdırma prinsipləri» paraqraflarından ibarətdir. Bu mövzuların hamısı şagirdlərin qavraya biləcəkləri səviyyədə yazılmışdır. Onların tədrisi heç bir çətinlik törətmir.

Sonuncu VII fəsil «Alqoritm» adlanır. Şagirdlərin kiçik yaşlarından alqoritm qavramaları çox vacibdir. «Hərəkətlər ardıcılığı və hərəkətlər planı», «Ssenari. Hadisələrin ssenarisi» və «Ssenari üzrə hərəkətlər: Plan. Alqoritm» kimi üç ardıcıl mövzunun verilməsi əsasında müəlliflər alqoritm anlayışını layiqincə izah etmiş və çoxlu nümunələr vermişlər. İnformatika müəllimi isə bütün bunları ümumiləşdirərək şagirdlərə başa salmalıdır ki, alqoritm – hər hansı bir işi yerinə yetirmək üçün tələb olunan hərəkətlər (əməliyyatlar) ardıcılığıdır.

II sinif üçün yazılmış bu dərslik I sinfin informatika dərsliyinə nisbətən daha uğurlu alınmışdır. Sadalanmış kiçik qüsurlar da gələcək nəşrlərdə düzəldilərsə, onunla normal tədris qurmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. İqbal Babayev, İsmayıl Sadıqov, Naidə İsayeva İnformatika, II sinif üçün dərslik. «Bakınəşr», 2007.

2. Novruz Başirov. «Kompüter oyunları. «Azərnəşr», 1996.

3. Novruz Başirov. «I sinif üçün «İnformatika» dərsliyi və onunla işləməyin bəzi məsələləri. «İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə» curnalı, №1, 2008, səh. 91-94.

Учебник по информатике для второго класса и некоторые задачи по работе с ним.

РЕЗЮМЕ

В отаье анализируется и аценивается программа и учебник по информатике для второго класса с точки зрения формирования и стимулирования деятельности учащихся в обучении.

ŞƏRƏFLİ ÖMÜR YOLU

Səlimxanova Xumara İsmayıl qızı 1928-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1948-ci ildə 132 nömrəli orta məktəbi, 1950-ci ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Müəllimlər İnstitutunun rus dili və ədəbiyyat ixtisası üzrə kursunu, 1966-cı ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu məktəbəqədər tərbiyənin pedaqogikası və metodikası fakültəsini bitirmişdir.

X.Səlimxanova 1978-ci ildə 42 nömrəli uşaq bağçasında tərbiyəçi, 130 və 25 nömrəli uşaq bağçalarında müdir və RXMS-də uşaq bağçaları üzrə inspektor vəzifəsində işləmişdir.

1983-cü ildən indiyə kimi Azərbaycan ETPEİ-də (indiki Təhsil Problemləri İnstitutu) elmi işçi, şöbə müdiri (1993-2000-ci illər) kimi fəaliyyət göstərmişdir.

1990-cı ildə «Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin təsiri» mövzusu üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək elmlər namizədi elmi dərəcəsi, 2006-cı ildə dosent elmi adı almışdır.

İşlədiyi müddət ərzində məktəbəqədər təlim və tərbiyənin müxtəlif sahələrinə aid onlarla kitab, kitabça, jurnal və qəzet məqalələri yazmışdır. «Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin öyrədilməsi» (1985), «Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara ətraf aləm haqqında məlumatların verilməsi üzrə işin təşkili» (1997), «Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində uşaqların davranış tərzini və asudə vaxtının təşkili» (1999), «Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün folklor nümunələri» (2005), «Uşağın təlimə hazırlanmasında uşaq bağçası ilə məktəbin əlbir işi» (2006) adlı kitablar məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin fəaliyyətinə istiqamət verir.

X. Səlimxanova öz işini ürəkdən sevir, ona məsuliyyətlə yanaşan bir alimdir. Bu gün də fəaliyyətini gənclik həvəsi ilə davam etdirən fədakar insanın əməyi Təhsil Nazirliyinin Fəxri Fərmanları ilə mükafatlandırılmışdır.

X.Səlimxanova 2004-cü ildə «Vektor» Beynəlxalq Elmi Mərkəzi Mükafat Komissiyasının qərarı ilə «Azərbaycanın tanınmış ziyalıları» Beynəlxalq lahiyəsinin qalibi olmuşdur.

Xumara xanımı ömrünün 80-ci baharında ürəkdən təbrik edir, ona can sağlığı və işlərində yeni nailiyyətlər arzu edirik.

Redaksiya heyəti